

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Ховтура Анастасія Сергіївна

УДК 94(477.5–21)«178/191»:338.49](043.5)

**ДИСЕРТАЦІЯ
СТАНОВЛЕННЯ ТА МОДЕРНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ
ІНФРАСТРУКТУРИ ГУБЕРНСЬКИХ МІСТ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Спеціальність 032 – історія та археологія

(Галузь знань 03 – гуманітарні науки)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

А. С. Ховтура

Науковий керівник: Посохова Людмила Юріївна, доктор історичних наук,
професор

*Отці університетської дисертації ідеально за змістом
Голова Спеціалізованої Вченої ради ДР 64.057.044*
Посохова (Посохова Л. Ю.) Харків – 2021

АНОТАЦІЯ

Ховтура А. С. Становлення та модернізація соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – Історія та археологія (Галузь знань 03 – Гуманітарні науки). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню специфіки формування та трансформації соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. Актуальність теми пояснюється необхідністю вивчення взаємозв'язків між усіма складовими соціальної інфраструктури губернських міст, що надає можливість розв'язати низку проблем з історії міст та особливостей процесів урбанізації.

Метою дослідження є характеристика розвитку соціальної інфраструктури в губернських містах Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст., встановлення чинників, які вплинули на формування компонентів, та визначення особливостей модернізації усієї системи.

Дисертація складається з чотирьох розділів. У першому розділі розглянуті історіографія проблеми, джерельна база, методологія й методи дослідження. У другому розділі простежується розвиток соціально-побутового обслуговування губернських міст, а саме: комунального господарства, установ побутового сектору, міських комунікаційних систем, закладів торгівлі, гостинності та громадського харчування. У третьому розділі визначено особливості формування мережі закладів охорони та відновлення здоров'я. Четвертий розділ присвячено дослідженню навчальних та культурно-просвітницьких установ губернських центрів Лівобережної України.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше в дисертації впроваджено методику аналізу соціальної інфраструктури. Методологічною основою дисертаційної роботи став міждисциплінарний підхід, котрий включає підходи соціології, соціальної історії, урбаністики, культурної історії та історичної урбаністики. Інструментарій акторно-мережевої теорії надав можливість виявити тих акторів, котрі мали значення у створенні соціальної інфраструктури в різні періоди, й проаналізувати їхню діяльність. Для вивчення просторового розвитку інфраструктурних мереж було залучено історико-картографічний метод. Компаративістський аналіз і статистичний метод дозволили відслідкувати динаміку та особливості становлення соціальної інфраструктури губернських центрів Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Дисертанткою вперше було з'ясовано коло акторів, котрі впливали на формування соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України. Наприкінці XVIII – на початку XX ст. основними акторами модифікації інфраструктурних мереж стали імперська влада, органи міського самоврядування, громадські організації, підприємці, міська спільнота та установи інфраструктури. За допомогою принципів акторно-мережевої теорії встановлено, що соціальна інфраструктура губернських центрів була мережею, яка утворювалася шляхом постійної взаємодії акторів. Акцентовано увагу, що в формуванні компонентів соціальної інфраструктури могли брати участь декілька акторів. Медіації акторів змінювалися й в залежності від рівня розвитку кожного елементу соціальної інфраструктури. Аналіз джерел крізь призму акторно-мережевої теорії надав змогу виявити і дослідити вплив на фізичний та соціальний простір такого специфічного актора, як установи соціальної інфраструктури.

Вивчення корпусу джерел показало, що соціальна інфраструктура губернських центрів була гетерогенною мережею. Співставлення специфіки формування всіх складових соціальної інфраструктури виявило, що її елементи мали різні терміни становлення, структуру, функції, особливості

організації та управління. На розвиток кожного компонента інфраструктури впливав свій особливий набір чинників.

Авторкою вперше було встановлено та охарактеризовано етапи формування соціальної інфраструктури Харкова, Полтави та Чернігова наприкінці XVIII – на початку XX ст. На першому етапі (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) було закладено основи управління міським господарством, а також здійснено перші кроки у формуванні комунікаційних систем, структур пожежної охорони, закладів дозвілля та рекреації. Другий етап (друга половина XIX ст.) став часом модернізації усіх складових соціальної інфраструктури. Протягом цього періоду в губернських містах виникли такі масштабні технологічні системи, як централізований водогін, електрична мережа, міська телефонна система та трамвайне сполучення (найбільш яскраво всі ці риси проявились в Харкові). Результатом адаптації установ соціальної інфраструктури до ринкових умов стала поява нових принципів управління та форм організації закладів. Третій етап (кінець XIX – початок XX ст.) характеризувався появою нових елементів соціальної інфраструктури (спортивні об'єкти, пасажі, народні будинки тощо), муніципалізацією структур комунального господарств, використанням основ маркетингової комунікації та сервісного обслуговування клієнтів. Аналіз установчих публічно-правових актів та діловодної документації виявив, що важливим аспектом модернізації структур соціальної інфраструктури у цей період стало набуття ними ознак поліфункціональності.

У роботі простежено, як поступово відбувалось формування принципів районування соціальної інфраструктури губернських міст у другій половині XIX – на початку XX ст. Застосування історико-картографічного методу дозволило стверджувати, що в другій половині XIX ст. виникли певні стратегії у районуванні, що проявилось в розширенні територіального охоплення віддалених частин міст різними елементами інфраструктури. Діловодна документація органів міського самоврядування та громадських організацій свідчить, що основним мотивом таких перемін стало прагнення

до забезпечення містян віддалених частин губернських центрів доступом до навчальних інституцій, інтелектуально-культурних закладів, лікарень, амбулаторій, установ соціального захисту. Встановлено, що такий підхід сприяв зменшенню просторової сегрегації губернських міст Лівобережної України.

Важливим сегментом дослідження стало здійснення компаративістського аналізу статистичних показників розвитку соціальної інфраструктури губернських центрів Лівобережної України, інших визначних міст Російської імперії та країн Європи. За допомогою статистичного методу було виявлено, що за кількістю та динамікою розвитку більшості з елементів соціальної інфраструктури Харків переважав Чернігів та Полтаву. На основі вивчених матеріалів авторка стверджує, що Полтава та Чернігів увійшли у добу модерності зберігши значне тяжіння до традиційних форм організації окремих її елементів. Однак це не стало перешкодою до загального розвитку соціальної інфраструктури й пристосування її до потреб мешканців цих міст. З'ясовано, що за станом комунальних мереж, громадського транспорту і комунікаційних мереж Харків перебував на перших позиціях серед великих міст Російської імперії. Досвід Харківської міської думи та місцевих громадських організацій у справі формування торгової інфраструктури, народної освіти та культурно-просвітницьких установ став зразком для муніципалітетів та філантропічних об'єднань інших міст імперії.

У дисертації уточнено перелік управлінських підходів органів міського самоврядування Харкова, Полтави та Чернігова. Вивчення діловодної документації та матеріалів місцевої періодики надало змогу деталізувати механізми комунікації органів міського самоврядування з громадськістю. Подальшого дослідження отримали перебіг, обставини, чинники модернізації міського простору, а також формування модерного стилю мислення в губернських центрах Лівобережної України.

У дисертації зроблено висновок про те, що соціальна інфраструктура мала величезну роль у формуванні модерного соціального простору

губернських центрів Лівобережної України. Цьому новому простору була властива поява інституцій колективної безпеки, соціальної відповідальності, прояви суспільства масового споживання та масової культури. Трансформація стратегій районування всіх складових соціальної інфраструктури призвела до змін культурного ландшафту губернських центрів, у такий спосіб модифікуючи імідж та економічний потенціал Харкова, Полтави та Чернігова наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що вона може бути використана в процесі створення узагальнювальних праць з історії України та українських земель у складі Російської імперії, видань з історії міст та особливостей урбанізації у другій половині XIX – на початку XX ст., у процесі підготовки навчальних посібників з історії міст, при розробці навчально-методичних комплексів з історії міст, міської культури та розвитку міського господарства.

Ключові слова: соціальна історія, історична урбаністика, соціальна інфраструктура, губернські міста Лівобережної України, Харків, Полтава, Чернігів, модернізація, урбанізація, акторно-мережева теорія.

ABSTRACT

Khovtura A.S. Formation and Modernization of Social Infrastructure of Principal Towns of Province of the Left Bank of Ukraine (End of XVIIIth – Beginning of the XXth Century). Qualification scholarly paper: a manuscript.

Thesis submitted for obtaining the Doctor of Philosophy degree in specialty in Humanities, Speciality 032 – History and Archeology. – V. N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2021.

The dissertation is devoted to the study of the specifics of the formation and transformation of the social infrastructure of principal towns of province of the Left Bank of Ukraine in the late XVIIIth – early XXth centuries. The relevance of

the topic is explained by the need to study the relationships between all components of the social infrastructure of principal towns, which provides an opportunity to solve a number of problems in the history of cities and the peculiarities of urbanization.

The aim of the study is to characterize the development of social infrastructure in the principal towns of province of the Left Bank of Ukraine in the late XVIIIth – early XXth centuries.

The dissertation consists of four sections. The first section discusses the historiography of the problem, the source base, methodology and research methods. The second section traces the development of social services of provincial cities, namely: utilities, institutions of the domestic sector, urban communication systems, trade, hospitality and catering. The third section identifies the features of forming a network of health care and rehabilitation facilities. The fourth section is devoted to the study of educational and cultural-educational institutions of principal towns of province of the Left Bank of Ukraine.

The scientific novelty of the study is that for the first time in the dissertation the method of analysis of social infrastructure is introduced. The methodological basis of the dissertation was an interdisciplinary approach, which includes approaches to sociology, social history, urban planning, cultural history and historical urban planning. The tools of actor-network theory provided an opportunity to identify those actors who were important in the creation of social infrastructure in different periods, and to analyze their activities. The historical-cartographic method was used to study the spatial development of infrastructure networks. Comparative analysis and statistical method allowed us to trace the dynamics and features of the formation of the social infrastructure

The author for the first time clarified the range of actors who influenced the formation of the social infrastructure of principal towns of province of the Left Bank of Ukraine. The main actors in the modification of infrastructure networks were the imperial authorities, city governments, NGOs, entrepreneurs, the city community and infrastructure institutions in the late XVIIIth - early XXth centuries.

It was established that the social infrastructure of the provincial centers was a network formed by the constant interaction of actors. It was emphasized that several actors could take part in the formation of social infrastructure components. Mediation of actors also changed depending on the level of development of each element of social infrastructure. The analysis of sources through the prism of actor-network theory made it possible to identify and investigate the impact on the physical and social space of such a specific actor as social infrastructure institutions.

A study of the corpus of sources showed that the social infrastructure of the principal towns was a heterogeneous network. Comparison of the specifics of the formation of all components of social infrastructure revealed that its elements had different terms of formation, structure, functions, features of organization and management. The development of each component of the infrastructure was influenced by its own set of factors.

The author first established and characterized the stages of formation of the social infrastructure of Kharkiv, Poltava and Chernihiv in the late XVIIIth – beginning XXth centuries. At the first stage (end of the XVIIIth – first half of the XIXth centuries) the foundations of municipal management were laid, as well as the first steps were taken in the formation of communication systems, fire protection structures, leisure and recreation facilities. The second stage (the second half of the XIXth centuries) was a time of modernization of all components of social infrastructure. The large-scale technological systems such as centralized water supply, electricity network, city telephone system and tram communication emerged in principal towns (all these features were most pronounced in Kharkiv) during this period. The result of the adaptation of social infrastructure institutions to market conditions was the emergence of new principles of management and forms of organization of institutions. The third stage (late XIXth – early XXth centuries) was characterized by the emergence of new elements of social infrastructure (sports facilities, passages, public buildings, etc.), municipalization of utilities, the use of the basics of marketing communication and customer

service. The analysis of constituent public legal acts and record keeping revealed that an important aspect of modernization of social infrastructure structures in this period was their acquisition of signs of multifunctionality.

The paper traces the gradual formation of the principles of zoning of the social infrastructure of principal towns of province in the second half of the XIXth – early XXth centuries. The application of the historical-cartographic method allowed to assert that in the second half of the XIXth centuries. The application of the historical-cartographic method allowed to assert that in the second half of the XIXth century certain strategies in zoning emerged, which manifested itself in the expansion of the territorial coverage of remote parts of cities by various elements of infrastructure. Records of municipal governments and NGOs show that the main reason for such changes was the desire to provide citizens of remote parts of provincial centers with access to educational institutions, intellectual and cultural institutions, hospitals, clinics, social protection institutions. It is established that this approach helped to reduce the spatial segregation of principal towns of province of the Left Bank of Ukraine.

An important segment of the study was the implementation of a comparative analysis of statistical indicators of social infrastructure development in principal towns of province of the Left Bank of Ukraine, other prominent cities of the Russian Empire and European countries. Due to the statistical method, it was found that in terms of the number and dynamics of development of most of the elements of social infrastructure, Kharkiv dominated Chernihiv and Poltava. Based on the studied materials, the author claims that Poltava and Chernihiv entered the era of modernity, retaining a significant attraction to the traditional forms of organization of its individual elements. However, this did not hinder the development of social infrastructure and its adaptation to the needs of the inhabitants of these cities. It was found out that Kharkiv was on the first positions among the big cities of the Russian Empire in terms of the development of communal networks, public transport and communication networks. The experience of the Kharkiv City Duma and local public organizations in the

development of trade infrastructure, public education and cultural and educational institutions became a model for municipalities and philanthropic associations in other cities of the empire.

The dissertation specifies the list of management approaches of the city governments of Kharkiv, Poltava and Chernihiv. The study of office documents and materials of local periodicals made it possible to detail the mechanisms of communication between municipal authorities and the public. The course, circumstances, factors of modernization of urban space, as well as the formation of a modern style of thinking in principal towns of province of the Left Bank of Ukraine.

In the dissertation it is concluded that the social infrastructure played a huge role in the formation of the modern social space of principal towns of province of the Left Bank of Ukraine. This new space was characterized by the emergence of institutions of collective security, social responsibility, manifestations of society of mass consumption and mass culture. The transformation of zoning strategies of all components of social infrastructure has led to changes in the cultural landscape of provincial centers, thus modifying the image and economic potential of Kharkiv, Poltava and Chernihiv in the late XVIIIth – early XXth centuries.

The practical significance of the dissertation is that it can be used in the process of creating generalized works on the history of Ukraine and Ukrainian lands in the Russian Empire, publications on urban history and features of urbanization, in the preparation of textbooks on urban history, in developing textbooks. methodical complexes on the history of cities, urban culture and development of urban economy in the second half of the XIXth – early XXth centuries.

Key words: social history, historical urban planning, social infrastructure, principal towns of province of the Left Bank of Ukraine, Kharkiv, Poltava, Chernihiv, modernization, urbanization, actor-network theory.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

– Публікації у періодичних наукових виданнях держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та Європейського Союзу:

1. Ховтура А. Формування сфери побутового обслуговування губернських міст Лівобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.). *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. 2020. Т. XVII, № 4. S. 167–178. (Республіка Польща).

DOI : 10.36121/akhovtura.17.2020.4.167

URL : [http://wrh.edu.pl/wp-](http://wrh.edu.pl/wp-content/uploads/2020/12/169_WRH_17_4_wrh_2020_no4_Chowtura.pdf)

[content/uploads/2020/12/169_WRH_17_4_wrh_2020_no4_Chowtura.pdf](http://wrh.edu.pl/wp-content/uploads/2020/12/169_WRH_17_4_wrh_2020_no4_Chowtura.pdf)

– Публікації у виданнях, включених до переліку фахових видань України з присвоєнням категорії «Б»:

2. Ховтура А. С. Діяльність органів міського самоврядування з розвитку комунального господарства губернських центрів Лівобережної України (XIX – поч. XX ст.) *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2019. Вип. 22. С. 112–118.

URL : <https://periodicals.karazin.ua/apvvi/article/view/15887>

3. Ховтура А. С. Розвиток інфраструктури та зміни соціального простору Харкова на межі XIX – XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2020. Вип. 57. С. 190–211.

DOI : <https://doi.org/10.26565/2220-7929-2020-57-11>

URL: <https://periodicals.karazin.ua/history/article/view/16306>

4. Ховтура А. С. «Гарбологічна місія» Харківського міського самоврядування наприкінці XIX – на початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2020. Вип. 58. С. 72–90.

DOI : <https://doi.org/10.26565/2220-7929-2020-58-05>

URL : <https://periodicals.karazin.ua/history/article/view/17353>

– Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Ховтура А. Секрети привабливості Харкова: розвиток міської інфраструктури в другій половині XIX – на початку XX ст. *68-ма Міжнародна конференція «Каразінські читання (історичні науки)»*, 24 квітня 2015 р. : тези доп. Харків, 2015. С. 165–166.

URL : <http://history.karazin.ua/themes/history/resources/238314f5814edd867e4a548c022eab48.pdf>

6. Ховтура А. Харківська «індустрія краси» (сер. XIX – поч. XX ст.). *69-та Міжнародна конференція «Каразінські читання (історичні науки)»*, 29 квітня 2016 р. : тези доп. Харків, 2016. С. 162–163.

URL : <http://history.karazin.ua/themes/history/resources/2d16e5b36c13c9a4700e26c1326a328d.pdf>

7. Ховтура А. Соціальна інфраструктура губернських міст Лівобережної України (кін. XVIII – поч. XX ст.): етапи розвитку. *XXXIV-та Міжнародна краєзнавча конференція молодих вчених, присвячена 50-річчю Українського товариства охорони пам'яток історії і культури*, 9 грудня 2016 р. : тези доп. Харків, 2017. С. 86–88.

URL : <http://tronkocentr.karazin.ua/wp-content/img/2017/05/Tezisyi-34-Mezhdunarodnoy-kraevedcheskoj-konferentsii-molodyih-uchyonyih.pdf>

8. Ховтура А. Життя маленького городянина у великому місті: соціальна інфраструктура для дітей в Харкові в другій половині XIX – на початку XX ст. *70-та Міжнародна конференція «Каразінські читання (історичні науки)»*, 28 квітня 2017 р. : тези доп. Харків, 2017. С. 148–149.

URL : <http://history.karazin.ua/themes/history/resources/830f35c9a58471d1cb1c2e33aba1be1b.pdf>

9. Ховтура А. Харківський «зеленбуд» у другій половині XIX – на початку XX ст. *71-ша Міжнародна конференція «Каразінські читання (історичні науки)»*, 27 квітня 2018 р. : тези доп. Харків, 2018. С. 141–142.

URL : <http://history.karazin.ua/themes/history/resources/167dce3b5903c08258a7d0bfb142aec5.pdf>

10. Khovtura A. Kharkiv as Historical Platform for “Small Citizen” Social Infrastructure Formation. *IVth Forum for Young Researchers in the Global World : Vistas and Challenges*, April 20, 2018 yr. : abstract. Kharkiv, 2018. P. 17–18.

URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/159124174.pdf>

11. Ховтура А. «Гарбологічна місія» харківського міського самоврядування наприкінці XIX – на початку XX ст. *72-га Міжнародна конференція «Каразінські читання (історичні науки)»*, 27 квітня 2019 р. : тези доп. Харків, 2019. С. 132–133.

URL : <http://history.karazin.ua/themes/history/resources/57aefaf90865a2f2e3642a9f0ef7fba7.pdf>

12. Ховтура А. Формування структур комунального господарства в установах міського самоврядування губернських міст Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. *13-та Міжнародна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка «Дні науки-2019» (секція «Історія»)*, 16–18 травня 2019 р. : тези доп. Київ, 2019. С. 92–94.

URL : https://www.academia.edu/41725691/%D0%94%D0%BD%D1%96_%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B8_%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0_Conference_Book_The_Days_of_Science_?auto=download

ЗМІСТ

Вступ	15
Розділ 1. Історіографія, джерела, методологія та методи дослідження	23
1.1. Історіографія роботи	23
1.2. Характеристика джерел роботи	33
1.3. Методологія та методи дослідження.....	40
Висновки до розділу 1	46
Розділ 2. Соціально-побутове обслуговування	47
2.1. Комунальне господарство.	47
2.2. Побутове обслуговування	65
2.3. Громадський транспорт та зв'язок.....	78
2.4. Стаціонарна торгівля, заклади гостинності та громадського харчування.	93
Висновки до розділу 2	109
Розділ 3. Заклади охорони та відновлення здоров'я	112
3.1. Мережа медичних та санітарних інституцій.	112
3.2. Установи соціального захисту	127
3.3. Охорона правопорядку та пожежна справа.....	139
3.4. Лікувально-оздоровчі рекреаційні комплекси.	149
Висновки до розділу 3	159
Розділ 4. Навчальні та культурно-просвітницькі установи	162
4.1. Навчальні заклади губернських центрів	162
4.2. Мережа культурно-просвітницьких установ.....	179
4.3. Сфера розваг.....	191
Висновки до розділу 4	203
Висновки	205
Список джерел та літератури	213
Додатки	285

ВСТУП

Актуальність теми визначається необхідністю з'ясування специфіки формування та аналізу змін соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. Дослідження особливостей розвитку сукупності інфраструктурних об'єктів, котрі існували на українських землях наприкінці XVIII – на початку XX ст., тільки починається. В існуючих працях містяться огляди окремих складових соціальної інфраструктури Харкова, Полтави та Чернігова. Вивчення взаємозв'язків між усіма елементами соціальної інфраструктури надає можливість розв'язати низку проблем, котрі не піддаються аналізу у разі дослідження окремих складових.

У XVIII ст. полкові центри Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України мали чимало схожих рис політичного, соціального та культурного життя. Ліквідація полкового устрою та інституту гетьманства призвели до істотних змін. У першій половині XIX ст. у губернських центрах відбувалися процеси адаптації всіх структур міського господарства до нового призначення. Науковці рідко зверталися до вивчення історії навіть окремих складових соціальної інфраструктури міст кінця XVIII – першої половини XIX ст. Однак дослідження початкового періоду становлення соціальної інфраструктури є ключем для розуміння подальших модернізаційних перетворень.

У сучасній історіографії існує кілька спеціальних праць, присвячених історії модернізації окремих міст на українських землях у складі Російської імперії. При всій важливості цих студій, фокус на окремо узятому місті не дозволяє повною мірою виявити закономірності та проаналізувати специфіку трансформаційних процесів в тому чи іншому регіоні. Вивчення соціальної інфраструктури губернських центрів – Харкова, Полтави та Чернігова дозволить встановити роль всієї сукупності складових інфраструктури в

модернізації соціального простору, культурного ландшафту, інвестиційного клімату, економічного та іміджевого потенціалу цих міст та більш широкого регіону. Варто відзначити, що проблеми модернізації соціальної інфраструктури на сьогоднішній день є певним викликом для органів міського самоврядування та громадськості сучасної України. Врахування досвіду та стратегій соціальних акторів минулих епох дозволить краще зрозуміти специфіку та перебіг трансформації міських інфраструктурних систем.

У сучасній науці не існує єдиного визначення терміну «соціальна інфраструктура»¹. Передовсім це пояснюється новизною цього поняття у науковому дискурсі. У даній роботі ми орієнтуємося на визначення «соціальної інфраструктури», котре надають дослідники, експерти міжнародних організацій та муніципалітети деяких великих міст (Всесвітній економічний форум, Європейський інвестиційний банк, мерія Лондона тощо) [570, с. 24–27; 774, с. 2–34; 775, с. 8; 796, с. 63–66]. Соціальну інфраструктуру трактують як сукупність установ, котрі забезпечують задоволення побутових, медичних, освітніх, рекреаційних та культурних потреб населення. До цієї системи відносять комунально-побутові (технічні) служби, транспортну систему, медичну мережу, установи соціального захисту, навчальні заклади та рекреаційні комплекси. При тому, що вчені-урбаністи нерідко використовують терміни «міська інфраструктура» («інфраструктура міста») та «соціальна інфраструктура» як тотожні, у роботі ми орієнтувались на подане вище визначення «соціальної інфраструктури» та оперували саме цим терміном.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження є складовою частиною науково-дослідної теми «Політична та соціально-економічна історія України (друга половина XVII–XX ст. Історія Слобожанщини)» (номер держреєстрації – 0112U004753), яка

¹ Процес формування терміну висвітлено в Розділі 1 дисертації.

розробляється на кафедрі історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Метою дослідження є характеристика розвитку соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. та встановлення чинників, які вплинули на формування всіх її компонентів.

Для досягнення мети вирішувалися такі дослідницькі **завдання**:

- схарактеризувати джерельну базу дослідження та стан наукової розробки проблеми;
- установити компоненти соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст.;
- прослідкувати динаміку змін кожної галузі соціальної інфраструктури з часу її виникнення й до початку XX ст.;
- проаналізувати вплив різних акторів на формування соціальної інфраструктури губернських центрів Лівобережної України;
- розкрити специфіку модернізації соціальної інфраструктури;
- порівняти розвиток елементів соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України між собою, а також із окремими великими містами Російської імперії та Європи;
- з'ясувати особливості територіального охоплення міського простору Харкова, Чернігова та Полтави всіма компонентами соціальної інфраструктури протягом досліджуваного періоду;
- висвітлити вплив соціальної інфраструктури на різні аспекти політичного, економічного та культурного життя губернських центрів Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Об'єктом дослідження є соціальна інфраструктура губернських міст Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Предметом дослідження є становлення, розвиток та функціонування всіх складових соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з кінця XVIII до початку XX ст. *Нижня хронологічна межа* обумовлена адміністративною реформою, котра здійснювалась в Російській імперії у 1781 році, у результаті якої Харків, Полтава та Чернігів втратили статус полкових міст та стали центрами нових адміністративних територіальних одиниць. *Верхня хронологічна межа* пов'язана із початком Першої світової війни і кардинальними змінами у функціонуванні соціальної інфраструктури губернських міст, котрі були викликані війною та революційними подіями.

Територіальні рамки дослідження охоплюють територію колишніх полкових міст Гетьманщини та Слобідської України – Полтави, Чернігова та Харкова, які на початку XIX ст. стають центрами Харківської (до 1835 року Слобідсько-Української), Полтавської та Чернігівської губерній. У сучасній історіографії території цих губерній в XIX – на початку XX ст. прийнято позначати терміном «Лівобережна Україна».

Застосовані **методи дослідження** визначені метою і завданнями дисертаційної роботи. Методологічну основу дисертаційної роботи становить міждисциплінарний підхід. Для дослідження соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. були застосовані методи, характерні для різних напрямків історії, соціології та урбаністики, а також таких наддисциплінарних полів історичної науки, як історична урбаністика, соціальна історія та культурна історія.

Для вивчення просторового розвитку інфраструктурних мереж був використаний історико-картографічний метод. Завдяки застосуванню цього методу вдалося простежити формування стратегій районування об'єктів соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. Поєднання компаративістського аналізу і статистичного методу дозволили простежити динаміку та особливості

формування соціальної інфраструктури губернських центрів Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. Порівняльний аналіз включав співставлення кількісних показників розвитку соціально-побутової сфери, медичної мережі, органів охорони правопорядку, пожежної безпеки та інтелектуально-культурних закладів Харкова, Полтави, Чернігова з даними інших великих міст Російської імперії та Європи. При аналізі трансформації соціальної інфраструктури губернських міст використано традиційні для історичних праць наукові методи: ретроспективний, історико-генетичний та історико-систематичний.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

Уперше:

- визначено всі елементи соціальної інфраструктури губернських центрів Лівобережної України, які сформувалися наприкінці XVIII – на початку XX ст.;
- з'ясовано гетерогенний характер соціальної інфраструктури та виявлено специфіку формування її компонентів;
- встановлено етапи формування соціальної інфраструктури Харкова, Полтави та Чернігова та проведено комплексний аналіз всіх елементів на кожному з етапів;
- застосовано акторно-мережевий аналіз для визначення переліку акторів та їхнього внеску у розвиток всіх складових соціальної інфраструктури досліджуваних міст;
- здійснено компаративістський аналіз статистичних показників розвитку соціальної інфраструктури губернських центрів Лівобережної України, визначних міст Російської імперії та інших країн Європи;
- виявлено та оцінено зміни у районуванні соціальної інфраструктури міського простору губернських центрів Лівобережної України протягом XIX – початку XX ст. (із застосуванням історико-картографічного методу);

- запроваджено методикау аналізу соціальної інфраструктури на основі міждисциплінарного підходу;
- визначено особливості модернізаційних процесів соціальної інфраструктури в губерньських центрах Лівобережної України;
- з'ясовано вплив соціальної інфраструктури на соціальний простір та культурний ландшафт губерньських центрів.

Уточнено:

- номенклатуру рішень органів міського самоврядування губерньських центрів Лівобережної України щодо розвитку кожного з компонентів соціальної інфраструктури;
- сукупність механізмів комунікації органів міського самоврядування з громадськістю щодо вирішення інфраструктурних проблем у досліджуваний час.

Отримали подальший розвиток:

- методи оцінки перебігу, обставин та чинників модернізації міського простору губерньських центрів Лівобережної України;
- підходи до визначення особливостей та ознак модерності в губерньських містах Лівобережної України.

Особистий внесок здобувачки полягає в постановці наукової проблеми й самостійному її вирішенні. Наукові результати, викладені в дисертаційній роботі, здобуті авторкою самостійно. Усі публікації в наукових фахових збірниках і доповіді на конференціях є одноосібними.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає в тому, що вони можуть бути використані в процесі створення узагальнювальних праць з історії України та українських земель у складі Російської імперії, видань з історії міст та особливостей урбанізації у другій половині XIX – на початку XX ст., у процесі підготовки навчальних посібників з історії міст, у розробленні навчально-методичних комплексів з історії міст, міської культури, розвитку міського господарства для вищих навчальних закладів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи були оприлюднені в доповідях на наукових конференціях міжнародного та регіонального рівнів, зокрема на 68-ій Міжнародній конференції молодих учених «Каразінські читання» (Харків, 24 квітня 2015 року), 69-ій Міжнародній конференції молодих учених «Каразінські читання» (Харків, 29 квітня 2016 року), Міському конкурсі студентських проєктів «Харків – місто молодіжних ініціатив» (Харків, 10 червня 2016 року), 34-ій Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених (Харків, 9 грудня 2016 року), 70-ій Міжнародній конференції молодих учених «Каразінські читання» (Харків, 28 квітня 2017 року), IV Forum for Young Researchers “Young Researchers in the Globalized World: Vistas and Challenges” (Kharkiv, April 20, 2018), 71-ій Міжнародній конференції молодих учених «Каразінські читання» (Харків, 27 квітня 2018 року), Міжнародному семінарі Німецько-української комісії істориків для молодих науковців «Глобальні та транснаціональні перспективи на історію України з ранньомодерного періоду до сучасності» (Ніжин, 1–5 липня 2018 року), Міжнародній науковій конференції «Харків-Познань: спільні тенденції історичного розвитку протягом століть» (Харків, 9 листопада 2018 року), 13-тій Міжнародній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки-2019 (секція «Історія»)» (Київ, 16-18 травня 2019 року), Науковому семінарі «Урбаністичні студії в Україні: міський простір та символічні образи Харкова» (Харків, 22 травня 2019 року), Міжкафедральному колоквиумі молодих учених з історичної урбаністики «Жити у місті: трансформація просторів і стилів життя. Від античності до сучасності» (Харків, 14 квітня 2021 року), Міжнародному науковому семінарі «У пошуках міста: практики саморепрезентації багатонаціональних міст України в індустріальну та постіндустріальну добу» (Харків, 14-15 травня 2021 року).

Протягом 2018–2021 років – участь у реалізації Міжнародного наукового проєкту «CityFace: Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу», котрий

здійснювався за підтримки Канадського інституту українських студій Альбертського університету.

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи викладено в 12 публікаціях, з них 3 статті опубліковано у фахових наукових виданнях України, 1 стаття в закордонному періодичному виданні, 8 тез доповідей на наукових конференціях.

Структура дисертації зумовлена окресленою метою та завданнями. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (14 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (798 найменувань на 71 сторінці) та додатків (33 додатки на 53 сторінках). Загальний обсяг дисертації – 338 сторінок, з них основний текст – 198 сторінок. Робота ілюстрована 18 таблицями, 12 мапами та 3 діаграмами.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія роботи

Дослідження історії губернських міст Лівобережної України пройшло кілька етапів: середина ХІХ ст. – 1917 рік, радянський та сучасний. Серед загалу праць на кожному з історіографічних етапів можна виділити дві групи: дослідження історії губернських центрів та праці, в яких знайшли відображення різні спеціальні аспекти соціальної інфраструктури. Попри величезну кількість наукових розвідок, присвячених історії Харкова, Полтави та Чернігова, дослідження розвитку окремих складових соціальної інфраструктури тільки нещодавно потрапило у поле зору вчених.

Науковий інтерес до проблеми умов життєдіяльності населення виник задовго до появи терміну «соціальна інфраструктура». У ХVІІІ ст. А. Сміт виділяв важливість матеріальних умов для раціональної організації виробництва [690], Р. Оуен розробляв ідею про забезпечення культурно-побутових ідей суспільства [706, с. 56]. Хоча поняття «соціальна інфраструктура» набуло широкого вжитку в другій половині ХХ ст., втім ґрунтовні дослідження особливостей благоустрою міст та діяльності міського самоврядування з'явилися ще в середині ХІХ ст. У цей час зростає зацікавленість історією міст Російської імперії. У 1850–1860-ті роки була опублікована низка робіт істориків права, у котрих відображено становлення міського самоврядування в імперії наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. [616; 646]. Особливе місце серед них посідає двотомна праця професора права І. І. Дитятини. Перший том присвячено особливостям управління містами у ХVІІ – ХVІІІ ст., другий – подіям з 1785 року до міської реформи 1870 року. Автор прийшов до висновку, що історія міського самоврядування в Російській імперії ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. являла собою низку суперечливих та непослідовних заходів імперської влади, які в певні часи

сприяли організації ефективного господарства, в інший період – руйнували вже створене [505].

Дискусія щодо оцінки стану міського самоврядування в Російській імперії продовжилася й на межі XIX – на початку XX ст. Велика кількість розвідок були присвячені вивченню міських реформ 1870 та 1892 років [488; 659; 681]. У цей період фахівці різних спеціальностей досліджували різні аспекти соціальної інфраструктури міст Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст.: комунальне господарство [498], медико-санітарну мережу [416] та навчальні заклади [446; 760]. На початку XX ст. суспільні діячі, архітектори та інженери активно розробляли концепції планування і реорганізації управління та соціального простору міст. Одним із перших теоретиків містобудівництва в Російській імперії став харківський інженер М. Г. Диканський [503]. Автор пропонував вирішити житлове питання та покращити організацію повсякденного простору міста спираючись на концепцію «місто-сад» англійського соціолога Е. Говарда [491], палким прихильником котрої він був. М. Д. Загряцков та Л. О. Веліхов пропонували практики щодо раціоналізації менеджменту та розвитку міського господарства [27; 525].

Перші рефлексії відносно історії формування компонентів соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України з'явилися ще наприкінці 1830-х – на початку 1840-х років. Український прозаїк та культурно-громадський діяч Г. Ф. Квітка-Основ'яненко написав серію статей про функціонування медичних закладів, освітніх установ, театрів, ярмарок та закладів постійної торгівлі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. [551; 552; 553]. Письменник спирався на власні спостереження, дані статистичного перепису та «Топографического описания Харьковскаго наместничества» (1788 рік). Статті вперше були надруковані в «Харьковских губернских ведомостях».

Праці П. І. Бодянського [455] та В. Є. Бучневича [464; 465], враховуючи їхній популярний характер, були менш інформативними щодо

аналізу благоустрою (як тоді іменували складові міського господарства). Від цих публікацій суттєво відрізнялися містознавчі студії І. Ф. Павловського [634; 635]. Посилаючись на значний масив архівних документів, автор доволі детально охарактеризував міський благоустрій, управління, бюджет, торгівлю, народну освіту Полтави. Міський голова та громадський діяч В. М. Хижняков на підставі документів архіву Чернігівської міської думи окреслив стан міського господарства в 1765–1810-ті роки [719]. Своєрідним продовженням цієї праці стало ювілейне видання Чернігівської міської управи, де, перш за все, прослідковано формування міського самоуправління та його внесок у розвиток міста в XVIII – на початку XX ст. [633].

Видатні науковці, Д. І. Багалій та Д. П. Міллер, присвятили історії Харкова двотомну фундаментальну працю [442; 443]. У монографії, серед іншого, висвітлено розвиток комунального господарства, громадського транспорту, медичного обслуговування, соціальної опіки, торгівлі, поліції, пожежної безпеки, театрального мистецтва та освіти Харкова кінця XVIII – початку XX ст. Від інших праць з історії губернських центрів Лівобережної України вона відрізняється тим, що автори встановили зв'язки між окремими компонентами соціальної інфраструктури та прослідковували внесок певних акторів у розвиток міста. Також у цей час історики, краєзнавці та експерти з різних сфер намагалися осмислити ретроспективу формування технічних комунікацій, культурного ландшафту та медичного обслуговування в губернських центрах Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст. [472; 741].

У радянську добу урбаністичні студії зазнали на собі великий вплив ідеологічних конструкцій. У 1920–1930-ті роки відбувалися пошуки нового обличчя соціалістичного міста. Старе «буржуазне» місто зображалося простором несправедливості та суцільної антисанітарії [480; 603; 675]. Особливий інтерес викликає монографія М. П. Анциферова «Пути изучения города, как социального организма» [437]. Автору вдалося подолати статичний підхід до вивчення міста, котре подається у праці динамічним

«організмом» і є фундаментом, концентрацією та причиною соціальних процесів. У 1920-ті роки історія губернських центрів Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст. була частиною нарративу видань науково-популярного або популярного характеру, метою яких було ознайомити населення з історією рідного міста або краю [517; 540]. На жаль, у 1930-ті роки через несприятливу соціально-політичну ситуацію краєзнавчі розвідки припинились.

У 1950-х – у першій половині 1980-х років побачили світ праці, у котрих висвітлено особливості формування міської спільноти і самоуправління, урбанізації та господарського життя міст Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. [617; 661; 663; 671]. Протягом 1960–1980-х років було опубліковано фундаментальне багатотомне видання «Історія міст і сіл Української РСР» [543; 544; 545], що стало поштовхом до подальших урбаністичних розвідок. Дослідники історії губернських центрів Лівобережної України звертали увагу на соціально-економічні аспекти становлення господарства та формування простору міст [496]. З-поміж усіх видань особливо виділяється монографія Л. А. Пляшко «Подорож до міста XVIII століття» [647]. Авторка прослідкувала господарські та просторові особливості міст XVIII ст., а також визначила специфіку переходу козацьких міст-фортець колишньої Гетьманщини до цивільних адміністративних центрів Російської імперії.

Наприкінці 1980-х – на початку 2000-х років відбулися докорінні зміни в історичній урбаністиці. Дослідники історії міст Російської імперії звернули увагу на теоретичні розробки західних культурологів, архітекторів, соціологів та економістів. Звернення до міждисциплінарної методології дозволило під новим кутом подивитися на особливості класифікації міст, міського самоврядування, стилю життя, культурного ландшафту та повсякдення міст [575; 581]. Б. М. Міронов «відкрив» новий етап у вивченні міст. У своїх працях він сконцентрував увагу на демографічних процесах, становій структурі, мобільності містян та міській економіці. Автор

застосував цивілізаційний та модернізаційний підходи, що надали змогу простежити поступовий розвиток імперського міста [606; 607]. Варто відзначити праці сучасних російських дослідників, зокрема Л. В. Кошман, яка в своїй монографії важливе місце відводить зовнішньому благоустрою та розвитку міського господарства Російської імперії у XIX ст. У її розвідці, як й у працях М. П. Анциферова, місто виступає соціальним явищем та продуктом культурного середовища [571].

Окремо необхідно відмітити науковий доробок професора Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Д. М. Чорного. У свої студіях автор акцентував увагу на різних аспектах з історії Харкова та міст України [742; 743; 744; 745; 746; 747]. У своїх працях Д. М. Чорний значну увагу приділив розвитку торгівлі, шляхів сполучення, комунального господарства та формуванню самосвідомості городян у губернських містах. Також Д. М. Чорний визначив особливості модернізації на теренах Лівобережної України, чинники та типологію даного процесу, що сприяє визначенню напрямків розвитку соціальної інфраструктури в містах Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.

Синхронізація наукових пошуків української історичної урбаністики та західних науковців [528; 585; 593; 638; 767; 787] збагатила цей напрямок новим інструментарієм та призвела до розширення кола наукових проблем. У 2010-ті роки у поле зору вітчизняних дослідників потрапили проблеми формування міського простору, модернізації міського господарства, стилю життя, культурні практики та образи міст. В. М. Константинова [568], О. П. Прищепа [660], М. Л. Долинська [506], Т. С. Водотика [478; 479], С. І. Посохов [652; 653; 654; 655], Ю. А. Кісельова [555; 556; 557], О. М. Донік [508; 509; 510], Ю. В. Волошин [481], Ю. О. Нікітін [627], К. Л. Діса [504], О. В. Бетлій [449] та ін. дослідили історію міст України крізь призму різних соціо-культурних процесів кінця XVIII – початку XX ст.

Для дослідження соціальної інфраструктури губернських центрів Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. надважливими є

праці, в яких аналізуються процеси становлення різних аспектів комунального господарства, транспорту, охорони правопорядку, торгівлі, медицини, освіти, установ соціального захисту та дозвілля. Саме такі аспекти присутні у працях сучасних науковців Л. Ю. Посохової [656; 657], С. І. Лимана [583; 584; 785], О. В. Коваленко [560; 561], Р. Ю. Робака [666], І. О. Шандри [749; 750; 751], О. Л. Рябченко [672; 673; 674; 794], А. В. Скиданової [686; 687; 688; 689], О. М. Бандурки, В. А. Греченка, О. Н. Ярмиша [445], В. А. Алькова [431; 432; 433; 434], В. Н. Миславського [610; 611; 612], В. Л. Маслійчука [600] та ін.

Задля характеристики сучасної історіографії інфраструктури міст, варто сказати кілька слів щодо виникнення та використання деяких основних термінів. Перші випадки вживання поняття «інфраструктура» відносяться до 1870–1880-х років. Саме слово походить з французької мови та з початку використовувалося для характеристики військових комунікацій [781]. Оксфордський словник 1927 року містив термін «інфраструктурні роботи», котрий пояснювався як монтаж сукупності залізничних інженерних конструкцій. Після Другої світової війни у документах НАТО (North Atlantic Treaty Organization) поняття «інфраструктура» означало стаціонарне військове обладнання [784].

У 1940–1950-х роках термін «інфраструктура» з'являється в працях економістів, й вживається для характеристики галузей господарства, котрі обслуговували промислове та сільськогосподарське виробництво [436, с. 36]. У цей час сформувалося розуміння інфраструктури як непрямих витрат суспільства. Ця концепція походить з теорії чистих суспільних благ американського дослідника П. Самуельсона [677]. Економісти Р. Нурксе [788], П. Розенштейн-Родан [792], У. Ростоу [793], Н. Хансен [780], окрім виробничої інфраструктури, виділяли «суспільний допоміжний капітал», що, на їхню думку, було одним із важливіших джерел економічного росту.

Французький економіст Р. Прюдом зазначив, що у 1970-ті роки редактори американських та англійських наукових видань нерідко заміняли

слово «інфраструктура» на більш звичний «суспільний допоміжний капітал», у такий спосіб певний період зберігалось паралельне використання тотожних дефініцій [791]. З 1980-х років інфраструктуру стали розглядати переважно як частину загальної концепції суспільного капіталу. Д. Асчауер [765], П. Еванс, Г. Каррас [776], Д. Каннинг та П. Педрони [771] провели економетричні дослідження, котрі довели важливість розвитку інфраструктури для довгострокового економічного зросту країни. У 1990-ті – на початку 2000-х років відбулося стрімке зростання популярності самого терміну та досліджень інфраструктури. З цього часу це поняття широко вживається у звітах і проєктах ООН, Всесвітнього банку, різних міжнародних організацій та в академічних публікаціях [240, 791].

Сьогодні досі не існує єдиного визначення самого поняття та чіткої його типології. Німецький дослідник Р. Йохімсен виділяв персональну, інституціональну та матеріальну інфраструктуру [782]. Нідерландські науковці Я. Стьорм, Я. Джейкобс та П. Грут вирізняли базову та комплементарну інфраструктуру [797]. Ми використовуємо найбільш поширену серед науковців типологію для дослідження локальних мереж, котра включає виробничу та соціальну інфраструктуру. Сьогодні дослідники нерідко замість поняття «виробнича» користуються терміном «інфраструктура економіки» [577]. Зазначимо, що цей термін застосовують для характеристики сукупності об'єктів та установ різних сфер. Приміром, мережу природних територій населеного пункту називають «зелена інфраструктура» [766], а сукупність інженерно-технічних споруд порту, систем та послуг – «морська інфраструктура» [566].

У 2010 році експерти Всесвітнього економічного форуму визначили, що до соціальної інфраструктури відносяться об'єкти, необхідні для надання медичних, освітніх, рекреаційних та побутових послуг населенню. Інфраструктура економіки включає ініціативи, котрі забезпечують економічне піднесення регіону або країни. Прикладом таких проєктів можуть бути кабельні мережі або супутники [790]. Не існує й сталого розуміння

поняття «соціальна інфраструктура». Через це різні науковці і фахівці, виходячи з регіональних та управлінських особливостей або дослідницьких завдань, включають до соціальної інфраструктури різні компоненти [631].

Наприкінці 1920-х років у СРСР розвитку концепції соціальної інфраструктури сприяла дискусія про соціалістичне розселення. Метою розробки концепції було вироблення принципів подальшої урбанізаційної політики. У проектуванні ідеального простору для нової радянської людини брали участь державні діячі, вчені, письменники, архітектори та інженери. Зауважимо, що якщо в Західній Європі проблеми інфраструктури спочатку стали дослідницьким полем переважно для економістів, то для радянського дискурсу з самого початку було характерне соціально-економічне, організаційно-управлінське та навіть дещо філософське спрямування [603]. Наприкінці 1960–1980-х років радянські вчені В. А. Жамін [522], Ж. Т. Тощенко [706], С. Г. Важенін [468] для сукупності невиробничих підприємств почали застосувати термін «соціальна інфраструктура».

Сьогодні соціальна інфраструктура стала частіше потрапляти у поле зору істориків. Висвітлення історії розвитку інфраструктурних комплексів являє собою симбіоз економіки, соціології, інженерії та культурології. Підґрунтя для дослідження соціальної інфраструктури міста як матеріального і соціального простору суспільних відносин заклали П. Бурдьє [463], Е. Гідденс [489], Е. Гофман [495], М. Серто [684], Д. Уррі [709] та ін. Наприкінці 1980–1990-х років вийшла низка робіт, в яких дослідники зосередили увагу на масштабних техногенних інфраструктурах – транспортних комунікаціях, зв'язку, електричних мережах та комунальних системах [769; 773; 778; 786]. Відмінністю інфраструктурних досліджень від ретроспективних розвідок з історії того чи іншого технологічного об'єкту є те, що в них проаналізовано ці комплекси на різних рівнях комунікації та їх розглядають як частину соціального, культурного та політичного середовища [774]. Історія інфраструктури яскраво представлена в сучасній німецькій історичній науці особливим напрямком (Infrastrukturgeschichte) [629, с. 174],

у межах котрого інфраструктурні системи розглядають як субстрат соціальних констеляцій [798, с. 13]. Серед представників цього підходу назвемо професора Університету імені Фрідріха-Александра Ю. Обертрайс [789]. Через історію бавовництва та ірригації дослідниця проаналізувала процес проникнення та розвитку європейської модерності в Центральній Азії з другої половини ХІХ до 1990-х років. Швейцарський дослідник Ф. Б. Шенк, звертаючись до концепції соціального простору, показав історію залізничного транспорту в Російській імперії у другій половині ХІХ ст. Автор виводить пасажирські перевезення за межі суто економічної та технологічної історії. Для Ф. Б. Шенка залізниця – це простір соціальної комунікації, практик подорожей та складова ментальних мап Російської імперії [759].

У низці сучасних досліджень інфраструктура міст трактується як тло повсякденних практик або контекст просторового перевороту [764; 772]. Американський дослідник П. Соппелза прослідковав впорядкування простору та становлення комунікаційних систем Парижу наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Він дійшов до висновку, що трамвай, метрополітен, водогін, електрика та каналізація переформовували не тільки «тканину» міста, а й докорінно змінили повсякденну рутину містян, тим самим спричинили прихід модерності в різні сфери соціального життя [796].

Однією із перших в українській історичній урбаністиці до проблематики інфраструктури міст у такому ключі звернулася Т. М. Ніколаєва [628]. Дослідниця згрупувала та простежила розвиток певних сфер міської інфраструктури, особливу увагу зосередила на ролі підприємців у становленні окремих галузей. Звернення українських науковців до концепції просторового перевороту збагатило урбаністику низкою досліджень з формування міського середовища та стилю життя наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У останні роки у цьому напрямку проведені дослідження Т. В. Портнової [651], В. С. Бушина [466], О. М. Острянка [632], Л. С. Аскерової [440; 632], А. О. Боженко [456], Т. В. Водотики [478; 479] та

ін. Саме в цих працях одним із компонентів міського середовища була зазначена інфраструктура. Сьогодні соціальна інфраструктура українських міст XVIII – початку XX ст. тільки починає потрапляти у поле зору українських істориків.

Отже, історіографія дослідження соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. має ряд особливостей. На першому етапі, котрий охоплює середину XIX ст. – 1917 рік, було розпочато вивчення складових соціальної інфраструктури губернських центрів. Дослідники зосередились на історії міського самоврядування, комунального господарства, медичної мережі, навчальних установ та інтелектуально-культурних інституцій. У радянський період кілька десятиліть до історії міст, у тому числі й Харкова, Полтави та Чернігова, спеціально звертались автори передовсім краєзнавчих та науково-популярних видань. Тільки у 1980-ті роки завдяки зверненню до методологічних підходів «просторового перевороту» науковці почали досліджувати міське середовище та його компоненти як основу різноманітних соціальних, економічних та культурних трансформацій. Саме в цей час у радянській науці до вжитку соціологів та економістів ввійшла дефініція «соціальна інфраструктура». Появі перших історичних розвідок з розвитку соціальної інфраструктури губернських міст ми завдячуємо вже сучасній добі. Різні елементи соціальної інфраструктури та аспекти їхнього формування в останні десятиліття все частіше потрапляють в поле зору вітчизняних дослідників.

1.2. Характеристика джерел роботи

Дослідження соціальної інфраструктури, враховуючи її багатовимірність, вимагає звернення до масиву різних типів джерел. У ході дослідження до аналізу було залучено такі групи писемних джерел, як законодавчі акти, статистичні огляди, діловодна документація, періодика, джерела особового походження та довідкові видання. Образотворчі джерела представлені планами та кресленнями губернських міст Лівобережної України XIX – початку XX ст.

Значну частину джерельної бази дослідження склали законодавчі акти. Саме закони Російської імперії визначили напрям розвитку компонентів соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. Загальноімперські закони регламентували умови функціонування губернської адміністрації [384], міських самоврядувань [37; 38; 71], органів правопорядку [46; 362], пожежної охорони [366], медично-санітарних структур [387], навчальних установ [39; 51; 180; 181] та інтелектуально-культурних закладів [178; 183]. Дослідження цих законодавчих положень надає можливість прослідкувати трансформацію системи управління та визначити функції складових соціальної інфраструктури губернських центрів Лівобережної України кінця XVIII – на початку XX ст.

Статути підприємств і організацій, як установчі публічно-правові акти, набули розповсюдження після відміни кріпосного права та подальшого розвитку капіталістичних відносин в імперії [529]. Цінність цих документів полягає в тому, що вони дозволяють виявити принципи функціонування структур, основних акторів, порядок звітування та шляхи фінансування закладів соціальної інфраструктури. Статути здебільшого мали усталену структуру. Вони включали зазначення мети, складу, умов членства, бюджету, визначали особливості управління, загальні правила та умови ліквідації. Відмінність статутів була викликана специфікою установ. Приміром, статут Полтавського гімнастичного товариства «Сокіл» містить пункти про

спортивну техніку та третейський суд [363, с. 14–15]. Установчі акти медичних закладів включали умови прийому пацієнтів та визначали особливості формування лікарського штабу [379; 380]. Показово, що на сьогодні ці джерела надзвичайно мало залучені до досліджень й інформація, яка в них міститься, майже не ставала предметом аналізу.

Окремо необхідно зосередити увагу на постановах органів міських самоврядувань губернських центрів Лівобережної України. Певні правила були стандартними для всіх населених пунктів. Центральна влада надавала розпорядження щодо їхнього обов'язкового затвердження органами міськими самоврядуваннями Російської імперії [284; 313, с. 46–50]. Міські думи укладали власні регламенти у тих сферах, котрі були новими та не мали загальноімперського узаконення [314, с. 26–27], або обумовлювалися особливостями розвитку того чи іншого губернського центру Лівобережної України [216; 292]. Постанови оприлюднювали у місцевій періодиці, крім цього міські думи публікували збірники актуальних положень [313; 314]. Звернення до регламентів органів міського самоврядування надає можливість простежити адаптацію загальноімперських норм у губернських центрах Лівобережної України, а також виокремити власні ініціативи дум та управ.

Діловодна документація губернаторів, органів міського самоврядування та закладів соціальної інфраструктури складає суттєву частину джерельної бази дослідження. Аналіз рапортів, звітів, донесень, клопотань, доповідей, розпоряджень акторів соціальної інфраструктури допомагає простежити міжструктурні відносини, особливості виконання загальноімперських постанов. Ці документи містять важливу інформацію щодо діяльності міських інфраструктурних мереж та установ. Діловодна документація кінця XVIII – початку XX ст. також характеризує коло насущних міських проблем та відносини між різними владними інститутами у губернських містах Лівобережної України.

Після введення в дію Міського положення 1870 року органи міського самоврядування мали документально фіксувати кожне засідання думи,

управи або інших структурних підрозділів. Протоколи зборів оформлювали в окремі журнали, матеріали яких оприлюднювали в місцевій періодиці [107] або спеціальних виданнях міської думи [318]. Журнали зібрань, окрім протоколів, містять звіти, донесення, доповіді посадових осіб, проекти, статистичні данні, а також клопотання від містян. Зауважимо, що дослідження діловодної документації структур міського самоврядування дозволяє простежити технологізацію та реорганізацію комунального сектору [81; 219], громадського транспорту [263], медико-санітарної мережі [198], системи навчальних установ [214].

Надзвичайно інформаційно цінною є звітна документація міського самоврядування [238] та губернатора [35; 207]. Дослідження щорічних підсумків надає змогу отримати докладні характеристики загального стану справ у різних сферах соціальної інфраструктури губернських центрів Лівобережної України. Міські голови і експерти управ [57; 265] у своїх доповідях міській думі робили ретельний огляд тогочасного положення певних установ соціальної інфраструктури та визначали перспективи їхнього подальшого розвитку. Клопотання містян та відповіді на ці запити дозволили нам виявити коло проблем, з котрими стикалося міське самоврядування [357; 358]. Суттєвим доповненням до загальної картини формування соціальної інфраструктури губернських центрів Лівобережної України на межі XIX – на початку XX ст. стала документація різноманітних міських організацій [205; 241].

Дослідження статистичних джерел дозволило вивчити та встановити динаміку розвитку соціальної інфраструктури Харкова, Полтави та Чернігова. Вже описово-статистичні видання кінця XVIII – початку XIX ст. мали анкету, яка розроблялася в центрі та надсилалася на місця. Такий характер інформації надає змогу співставити дані Харкова, Чернігова та Полтави між собою та іншими міським центрами імперії. У тогочасних топографічних описах [150; 351; 355; 356; 418] відображали коротку історію міста, географічне положення, природні ресурси, пам'ятки архітектури,

торгівлю, стан освіти та медицини, кількість населення та його соціальну структуру. Упорядники описово-статистичних джерел нерідко використовували матеріали з видань свої попередників, що ускладнює підрахунок кількісних змін в діяльності складових соціальної інфраструктури.

У 1837–1854 роках було оприлюднено статистичне серійне видання «Военно-статистические обозрения Российской империи». Три томи цих оглядів було присвячено губерніям Лівобережної України [32; 33; 34]. Не дивлячись на те, що ці праці мали військово-стратегічне призначення, у них докладно описані особливості функціонування таких галузей соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України, як торгівля, благодійність, медицина та освіта.

Статистичні джерела відрізняються різноманіттям питань, які виносилися, методами збору та систематизації даних. Це, у свою чергу, ускладнює співставлення даних міст та встановлення точних кількісних показників розвитку соціальної інфраструктури губернських центрів Лівобережної України на межі XIX – на початку XX ст. У цей період була опублікована низка статистичних розвідок, у котрих зібрані показники динаміки формування майже усіх сфер соціальної інфраструктури губернських центрів Лівобережної України [65; 66; 419; 311; 423]. Зауважимо, що звіти губернатора, міського самоврядування та публікації даних губернського статистичного комітету також містили інформацію про різні аспекти міського господарства, медицини та народної освіти [190; 191; 344; 345]. Ці надзвичайно інформативні статистичні огляди губерній відносно недавно потрапили в поле зору українських урбаністів [744; 750].

Наступну групу джерел становлять довідники другої половини XIX – початку XX ст. Пам'ятні книжки стали першими інформаційними виданнями, котрі з'явилися в Харкові, Полтаві та Чернігові в 1860-х роках. Зазначимо, що пам'ятні книжки – це узагальнюючий тип губернських видань у Російській імперії, які виходили під різними найменуваннями [16; 143;

398]. Відповідали за публікацію цих довідників губернські статистичні комітети. Збірки поділялися на декілька змістовних частин, однак кожна з них мала адрес-календар, в якому надавалась коротка довідка щодо діяльності тієї чи іншої організації. Губернські статистичні комітети також розміщали в них цінні статистичні матеріали, історичні розвідки, звіти та регламенти міських дум. Другою групою довідкових видань були путівники [76; 391]. У цих інформаційно-іміджевих розвідках, окрім адрес та матеріалів щодо функціонування тих чи інших закладів, містилися рефлексії упорядників відносно стану міського господарства або певного інфраструктурного об'єкта.

У цей час довідники мали різноманітне тематичне спрямування, що надає можливість висвітлити різні аспекти діяльності установ соціальної інфраструктури [652; 653]. Приміром, покажчик для комерсантів і промисловців включає відомості щодо особливостей функціонування торгових осередків та повідомляє їхню спеціалізацію [361]. Через інформаційні огляди стану благодійності [23] в Російській імперії ми можемо простежити формування сфери соціального захисту в цілому та встановити її основних акторів. Також визначити ступінь розвитку мережі кінотеатрів у містах Російської імперії можливо завдяки покажчику кінопрокатника Ж. Чібраріо де Годена [417]. Окремо необхідно відзначити фундаментальну працю Харківської міської управи «Современное хозяйство Харькова» [324; 325]. У двох випусках довідника наведено інформацію з усіх складових тогочасного міського господарства, зазначені особливості їхньої діяльності, зауважено проблеми та перспективи вирішення.

Надзвичайно важливою складовою джерельного комплексу став періодичний друк. З другої половини XIX ст. на шпальтах місцевих газет журналісти, фахівці та містяни обговорювали господарчі питання [174; 359] та висловлювали пропозиції щодо поліпшення міського простору [421]. Особлива увага в дослідженні приділялась рекламним оголошенням [137; 425; 736], оскільки вони надають можливість аналізувати спектр послуг

закладів торгівлі, гостинності, громадського харчування, побутового обслуговування та установ розважального спрямування. У дослідженні акцент робився на таких газетах, як «Харьковские губернские ведомости», «Черниговский губернские ведомости», «Полтавские губернские ведомости», «Черниговский листок», «Южный край», «Утро», «Врачебная хроника Харьковской губернии» та «Полтавский вестник».

Важливі відомості щодо стану соціальної інфраструктури виявлялися й у загальноімперській пресі. Винятково цінним для дослідження став журнал «Городское дело», котрий друкувався в 1909–1918 роках під редакцією Д. Д. Протопопова та Л. О. Веліхова. У випусках, які виходили двічі на місяць, публікували репортажі з губернських центрів Лівобережної України. Члени міських управ і експерти повідомляли про стан та особливості певних елементів соціальної інфраструктури [74; 127; 330]. Для вирішення компаративістських завдань важливим джерелом стали журналістські огляди загальні огляди формування тих чи інших складових міського господарства по імперії [60; 123; 148]. До дослідження долучені й різні загальноімперські видання, в яких з'явилися репортажі про губернські міста Лівобережної України [58; 388; 595].

Характеризуючи джерельну базу дослідження соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. доцільним є звернення до его-документів [555]. До аналізу було залучено щоденники і спогади містян [121; 309], діячів міського самоврядування [405] та фахівців різних установ соціальної інфраструктури [122]. Відомості цих джерел цінні для відтворення процесу розвитку комунального господарства, торгівлі, культурно-просвітницької справи та дозвіллевих практиках мешканців міст.

Окрім писемних джерел, до дослідження були залучені й образотворчі джерела. Плани міст [254; 255; 256; 257; 258; 259] та креслення різних об'єктів складових міського господарства [350] надають змогу встановити територіальне охоплення простору губернських центрів Лівобережної

України структурами комунального господарства, санітарно-медичними закладами, мережею навчальних інституцій та установами дозвілля. Звернення до автентичних мап XIX – початку XX ст. не тільки дозволяє охарактеризувати трансформацію міського середовища, а й простежити формування соціального простору та культурного ландшафту.

Отже, джерельна база дослідження є репрезентативною та достовірною. Вона цілком достатня для глибокого розкриття всіх аспектів теми. Опрацювання наявного комплексу писемних і образотворчих джерел за допомогою сучасних методологічних підходів дозволяє всебічно дослідити становлення та модернізацію соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст.

1.3. Методологія та методи дослідження

Методологічну основу дисертаційної роботи становить міждисциплінарний підхід. Дослідження соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. включає дослідницькі завдання та методи, характерні для різних напрямків історії, соціології та урбаністики, а також таких наддисциплінарних полів історичної науки, як історична урбаністика, соціальна історія та культурна історія.

Сьогодні міські студії є однією із провідних галузей історичної науки. Дослідники, використовуючи інструментарій соціології, філології, культурної антропології, філософії, урбаністики, геоурбаністики, досліджують місто як системний об'єкт. Такий полідисциплінарний підхід відповідає принципам «нової міської історії» (урбан-історії, *urban history*). Основоположником урбан-історії вважають британського дослідника Е. Бріггса, котрий у 1960 році в монографії про вікторіанські міста запропонував історикам звернутися до концепцій урбан-соціології [770]. У межах «нової міської історії» місто розглядають як комплекс у єдності різноманіття своїх функцій (господарчих, організаційних, адміністративних, військових), а також просторовим втіленням соціальних та культурних зв'язків [664]. Дослідники відмічали, що соціальна інфраструктура перебуває в тісному контакті з фізичним та соціальним простором міст [462]. Саме тому одним із основних завдань дисертаційної роботи стало з'ясування особливостей взаємодії соціальної інфраструктури з міським простором губернських центрів Лівобережної України.

Характеризуючи методологію даної дисертаційної роботи, варто нагадати, що в 1990-х роках сформувалася нова парадигма соціальної історії, яка отримала назву «друга соціальна історія» [665, с. 71–72]. Основні підходи, притаманні цьому напрямку, визначено в роботах представника четвертого покоління Школи «Анналів» Б. Лепті, котрий пропонував досліджувати соціальні практики учасників соціальних взаємодій. Дослідник

зазначав, що соціальні норми, цінності, угоди виникають, «роблять» історію, руйнуються, мають у своєму розпорядженні особливий режим історичності [582]. Прихильники «другої соціальної історії» вважають доцільним висвітлювати співпрацю соціальних акторів, що надає можливість простежити як певні інтелектуальні імпульси реалізувалися на практиці [670]. Соціальна інфраструктура – це результат взаємодії міського самоврядування (котре також не є однорідною структурою) з містянами, підприємцями, губернською та центральною владою. Аналіз трансформації мотивів, ініціатив, підходів цих акторів дозволяє зрозуміти контекст формування компонентів соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Визначення особливостей створення та функціонування соціальної інфраструктури неможливо без урахування культурних практик та репрезентацій мешканців губернських центрів Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. Саме ці аспекти знаходяться в полі зору «нової культурної історії», котра набула розповсюдження в 1980-ті роки [448; 449]. Л. П. Репіна зазначила, що основним завданням дослідника є встановлення того, як суб'єктивні уявлення, думки, уміння, інтенції функціонують у просторі можливостей, котрі обмежені культурними практиками минулого [665]. Співставлення репрезентацій міського самоврядування і містян щодо простору, соціальної інфраструктури та перспектив благоустрою допомагає виявити та простежити соціокультурні процеси на різних рівнях. Британський історик П. Берк вважав, що дослідження практик є основною метою «нової культурної історії» [448]. Звернення до практик дозвілля, споживання, культури читання або гігієнічних звичок мешканців губернських центрів, надає змогу з'ясувати умови модернізації компонентів соціальної інфраструктури наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Повноцінне розкриття теми нашого дисертаційного дослідження неможливе без звернення до теорії модернізації. Сьогодні теорія модернізації

є однією із найбільш дискусійних концепцій у соціології, економіці та історії [579]. З середини ХХ ст. основою більшості робіт з модернізації суспільства був підхід, запропонований американським соціологом Т. Парсонсом [639]. Дослідник вважав, що модель західноєвропейської модернізації являла собою сучасність (modernity) та є універсальним історичним законом для всіх суспільств. Однак уже наприкінці 1960-х років Ш. Айзенштад звернув увагу на збереження архетипів у культурах «осьового часу» та запропонував змінити погляд на вплив європейського модерну [430]. Дискурс «множинних модернів» стає магістральним тільки на початку 2000-х років. Відповідно до цієї теорії, модерну (modernity) властива автономність, тому кожне суспільство, звертаючись до власного минулого, самостійно відповідає на актуальні виклики сучасності [579]. Зі свого боку, загальна теорія модернізації (неомодернізації) продовжує розвиватися й сьогодні, її особливістю є фрагментарність та методологічна еkleктика. Показово, що представники цього напрямку також відмовилися від євроцентричного принципу [520].

Окремо необхідно зазначити коло підходів дослідників до вивчення модернізації в Російській імперії, складової котрої наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. була Лівобережна Україна. Тривалий час модернізацію в Російській імперії визначали як «наздоганяючу» [713, с. 5]. Сьогодні у цієї тези також чимало прихильників [636; с. 19]. Російський історик Б. М. Міронов визначив модель модернізації Російської імперії як конвергентну. Дослідник вважає закономірним тяжіння країни до європейської траєкторії розвитку, втім російська модернізація мала ряд особливостей, серед яких основною було балансування між традицією та сучасністю. На думку автора ідея про самобутній шлях розвитку Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. перебільшує специфіку та «відриває» країну від Європи [605, с. 69–71]. Л. Г. Титаренко вважає, що «наздоганяюча» модель модернізації як концепт вичерпала себе, тому дослідниця закликала науковців звернутися до інших підходів при вивченні

минулого і сучасності країн, котрі були частиною Російської імперії та СРСР [704, с. 141–158].

Визначення особливостей модернізації українських міст є одним із основних напрямків вітчизняної історичної урбаністики [478; 568; 743]. Сьогодні серед науковців не має єдиного погляду на цей процес. Звернення дослідників до тієї чи іншої теорії модернізації залежить від напрямку та мети студій. Зі свого боку, ми звертаємося до теорії множинних модернів, яка дозволяє дослідити модернізацію соціальної інфраструктури губернських центрів Лівобережної України з урахуванням соціокультурної специфіки цих міст у другій половині XIX – на початку XX ст.

При написанні дисертаційної роботи ми використовували також принципи акторно-мережевої теорії. Ця концепція «соціології перекладу» розглядає усі об'єкти як діючі компоненти соціальних стосунків. Основоположниками акторно-мережевої теорії були дослідники М. Каллон, Б. Латур, Д. Ло та А. Мол [644, с. 1–2]. Сьогодні чимало науковців розглядають цей підхід вважається одним із найперспективніших у соціології та історії міст [470; 623; 777]. Згідно акторно-мережевої теорії простір – це порядок дій об'єктів (акторів). Об'єкти трактуються як пункти перетину в мережі [578, с. 10–16; 470, с. 108–109]. Спираючись на принципи акторно-мережевої теорії вважаємо, що кожна складова соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України була актором, який впливав на формування комплексу в цілому.

Основним методологічним принципом акторно-мережевої теорії є поділ акторів на тих, хто «проводить» дію (провідників) та тих, хто її модифікує непередбачуваним чином (посередників) [519, с. 104–105; 578, с. 7]. Втім, ці категорії нестабільні. Зауважимо, що всі актори залишили «сліди» – власні траєкторії, в яких відбилися особливості становлення соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. Важливим завданням дослідження було

прослідкувати медіації між різними акторами мережі, тобто як вони делегували, переводили та опосередковували тогочасну реальність.

При виконанні даного дослідження компаративістський аналіз застосовувався з метою встановлення особливостей у трансформації соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. Формування елементів соціальної інфраструктури Харкова, Полтави і Чернігова порівнювалося як між собою, так й з іншими губернськими центрами Російської імперії та значними європейськими та південноамериканськими містами. Для співставлення було обрано шість губернських центрів Російської імперії: Київ, Вільно, Рига, Новгород, Смоленськ, Москва та Санкт-Петербург. Основними критеріями відбору цих міст стали їхнє територіальне розташування та економічний потенціал. Порівняльний аналіз включав співставлення кількісних показників розвитку соціально-побутової сфери, медичної мережі, охорони правопорядку, пожежної безпеки та інтелектуально-культурні заклади кінця XIX – початку XX ст. Результати компаративістського аналізу представлено у вигляді таблиць. Для виявлення специфічних рис комунального обслуговування губернських центрів Лівобережної України також були залучені показники розвитку цієї галузі в Лондоні, Нью-Йорку, Парижі, Берліні та Відні.

Проведення компаративістського аналізу у даному випадку підкріплювалося зверненням й до статистичного методу. Порівняльний аналіз статистичних матеріалів надав змогу простежити динаміку змін елементів соціальної інфраструктури. Обчислення пропорцій розвитку і діяльності установ медицини, освіти, культури та міського господарства дозволило визначити загальні урбаністичні тенденції регіону та підкреслити специфіку становлення соціальної інфраструктури у кожному із губернських центрів Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Задля реалізації завдань дослідження був застосований історико-картографічний метод, котрий дозволив з'ясувати ступінь охоплення

установами соціальної інфраструктури міського простору губернських центрів Лівобережної України. Інфраструктурні мапи Харкова, Полтави та Чернігова одночасно стали інструментом аналізу, реконструкції та презентації результатів дослідження. Для нанесення об'єктів соціальної інфраструктури на аутентичні плани губернських міст Лівобережної України XIX – початку XX ст. використовувався графічний редактор Adobe Photoshop. Позначення на мапах згруповані переважно за галузевим принципом. Завдяки цьому підходу стало можливим простежити формування ареалів найбільшого скупчення об'єктів та охарактеризувати загальну просторову динаміку розвитку соціальної інфраструктури губернських центрів Лівобережної України у XIX – на початку XX ст.

У дисертаційній роботі використані також традиційні для історичних праць наукові методи. Ретроспективний метод допоміг знайти витoki тієї чи іншої складової соціальної інфраструктури губернських міст. Історико-генетичний метод дозволив розкрити спадковість особливостей соціальної інфраструктури губернських міст, вплив традицій на розвиток досліджуваної системи та пов'язані з цим проблеми. Історико-систематичний метод надав можливість установити зв'язки між різними елементами соціальної інфраструктури та зрозуміти своєрідність її функціонування як цілісного організму.

Отже, зазначені методологічні підходи та методи, на нашу думку, дозволяють всебічно проаналізувати становлення та формування соціальної інфраструктури губернських центрів Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. Звернення до міждисциплінарності надає змогу дослідити трансформацію мережі на різних її рівнях.

Висновки до розділу 1

Історіографія проблеми становлення та модернізації соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України має певну специфіку. Дефініція «соціальна інфраструктура» увійшла до наукового в обігу лише в 1980-ті роки. Українські історики звернули свою увагу на різноманітні інфраструктурні комплекси на початку ХХІ ст. При цьому історіографія містить історії окремих складових та елементів соціальної інфраструктури губернських центрів Лівобережної України. Найбільшу увагу дослідники приділяли історії та особливостям діяльності міського самоврядування, інтелектуально-культурним установам та медичній мережі.

Джерельна база дисертаційної роботи складається з писемних та образотворчих джерел. Законодавчі акти, статистичні огляди, діловодна документація, періодика, джерела особового походження, довідкові видання та плани міст надали змогу під різними кутами дослідити обставини формування соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.

Задля всебічного розкриття теми дисертаційної роботи ми звернулися до міждисциплінарного принципу. Підходи соціології, соціальної історії, урбаністики, культурної історії та історичної урбаністики дозволи сформувавши інструментарій, який відповідав поставленій меті та завданням дослідження. Методологічною основою дисертаційної роботи стала акторно-мережева теорія, котра надала можливість виявити, прослідкувати дії та трансформації важливих акторів формування соціальної інфраструктури. Для вивчення просторового розвитку інфраструктурних мереж було залучено історико-картографічний метод. Компаративістський аналіз та статистичний метод допомогли простежити динаміку та особливості властиві становленню соціальної інфраструктури губернських центрів Лівобережної України наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.

Основні положення цього розділу викладено в публікаціях авторки [721; 723; 725; 728].

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ

2. 1. Комунальне господарство

У сучасній Україні для характеристики сукупності служб, які надають послуги населенню з очищення простору міста, переміщення та комунікації, а також забезпечення городян такими ресурсами як вода, світло та тепло [695, с. 175] використовують поняття «комунальне господарство». Наприкінці XVIII – на початку XX ст. у діловодній документації міських самоврядувань, статистичних матеріалах, міській періодиці губернських міст Лівобережної України цей термін не вживався. При цьому, ми вважаємо доречним застосування поняття «комунальне господарство» до тих явищ, які включає ця дефініція. Говорячи про період з кінця XVIII до початку XX ст., можемо побачити, що найменування сфери, яку ми називаємо «комунальне господарство», не було сталим. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. відомості щодо складових комунального комплексу з'явилися у джерелах історико-статистичного характеру. У «Топографічному описі Полтавської губернії 1809 року» зазначено такі види комунальних послуг, як забезпечення водою (громадські колодязі) та зв'язок (поштова служба). Втім, укладач огляду Ф. Каруновський не вжив сукупної назви відносно цих елементів обслуговування населення [150, с. 202]. У першій половині XIX ст. мощення вулиць, освітлення та озеленіння вулиць у документах позначали поняттям «благоустрій» [129, с. 62]. У другій половині XIX – на початку XX ст. на сторінках періодики та довідкових виданнях з'явилися терміни «міське господарство» [421, с. 6] або «господарство міста» [324, с. 17]. Також у цей час «благоустроєм» у діловодній документації міського самоврядування та інших державних інституціях іменували процес налагодження санітарного стану міського простору, освітлення та брукування вулиць [80, арк. 44–46]. Для характеристики окремих установ комунального спрямування, якими опікувалися міські самоврядування

губернських міст Лівобережної України, застосували термін «муніципальне господарство» [127, с. 203].

Наприкінці XVIII ст. козацькі полкові міста Лівобережної Гетьманщини – Чернігів, Полтава та Харків були перетворені на адміністративні центри Російської імперії. Включення цих міст до територіальної структури імперії призвело до зміни функцій колишніх козацьких форпостів, що, зі свого боку, стало поштовхом для становлення соціальної інфраструктури. «Грамота на права і вигоди містам Російської імперії» (1785 рік) стала основним законодавчим актом, який регламентував розвиток міст імперії. Відповідно до цього документу створювалася Шестигласна дума, яку обирали на три роки загальною міською думою. Цей виконавчий орган складався з шести осіб, які представляли кожен розряд тогочасного міського суспільства: домовласників, купців, ремісників, іногородніх, почесних громадян та посадських людей. Шестигласна дума розпоряджалася міськими маєтностями, слідкувала за виконанням прав та обов'язків міського суспільства, також регламентувала торгівлю в місті [127, с. 203].

У цей час поліція мала обов'язок здійснювати функції комунальної установи. У 1721 році в «Регламенті головного магістрату» зазначено, що саме ця структура є «душа громадянства та всіх добрих порядків, а також фундаментальний підпір людської безпеки і зручності» [307, с. 297]. У регламенті зазначено, що прямим обов'язком поліції було опікування санітарним станом вулиць та будинків мешканців міста. Положення продовжувало діяти до міської реформи 1870 року.

На початку XIX ст. на чолі процесів благоустрою міського простору Полтави, Чернігова та Харкова були поставлені такі актори, як генерал-губернатори. Порядок розгляду та вирішення питань був таким: генерал-губернатор надавав пропозиції міській думі [221, арк. 527], яка потім надсилала розпорядження на їхнє виконання поліцмейстеру. Тоді як поліцмейстер звітував міській думі про несправність доріг, мостів або

ліхтарів. Зі свого боку, шестигласна дума повідомляла про це генерал-губернатору та просила коштів на вирішення проблем [222, арк. 772]. Така форма комунікації пояснюється також тим, що міські думи були обмежені в праві розпорядження бюджетом губернських центрів.

Першими об'єктами соціальної інфраструктури Харкова, Полтави та Чернігова стали суспільні колодязі. Створення суспільного колодязю являло собою свідому зміну ландшафту задля задоволення потреб містян, що є головним призначенням соціальної інфраструктури [645, с. 120]. Зрозуміло, що колодязі з'явилися у цих містах задовго до кінця XVIII ст. [492, с. 181]. Втім, саме в цей час із джерел з історії губернських центрів можемо дізнатися особливості задоволення потреби містян у воді. Наприкінці XVIII ст. Чернігів був найкраще забезпечен цим ресурсом з-поміж усіх губернських центрів Лівобережної України. Основна «водна артерія» міста – річка Десна була джерелом цілком придатною для споживання води [356, с. 31]. Навесні та восени – у період дощів, коли вода значно забруднювалася, населення користувалося 18 колодязями, тобто на 215 осіб припадав один колодязь [418, с. 283–285]. Ймовірно, що О. Ф. Шафонський, зафіксував кількість тільки громадських колодязів, бо містяни мали колодязі й на власних подвір'ях. У «Топографічному описі 1798–1800 років» зазначено, що воду з полтавської річки Ворскли мешканці застосовували для водопою худоби та побутових потреб, а для власного споживання містяни брали воду з колодязів [356, с. 64]. У Харкові ситуація з питною водою була непростюю. Колодязів не вистачало, тому населення використовувало воду для власного споживання із забруднених рік [442, с. 161]. Розвозили воду зазвичай приватні водовози. Якість та джерело води, яку доставляли водовози, викликала низку питань у тогочасних мешканців губернських міст Лівобережжя. Наприклад, у Чернігові водовози для економії часу брали воду з ріки Стрижень. Влітку вода з цієї річки не була придатна для споживання [174, с. 1]. Вода була необхідна мешканцям міст й у господарчій діяльності: від прання білизни до задоволення потреб різних виробництв. Шестигласні

думи слідували за станом водойм у місті, а поліція допомагала їм в спорудженні плотів для прання одежі [304, арк. 1709] та в очищенні річок [306, с. 69–70].

У досліджуваний період санітарний стан вулиць був однією із основних проблем для всіх губернських міст Лівобережної України. Харківський професор Л. Г. фон Якоб залишив опис вигляду губернських вулиць початку ХІХ ст.: «Кількість бруду та гною на наших вулицях збільшується щодня настільки, що треба побоюватися, як би під ними не були поховані не тільки люди та тварини, але навіть і будинки» [цит. за: 444, с. 1002].

У процесі очищення губернських міст від бруду та мощенні вулиць були задіяні домовласники, поліцейські команди, міське самоврядування та губернське управління. Обов'язком кожного домовласника було спостереження за станом свого двору та приналежної до нього частини вулиці. У 1772 році згідно інструкції чернігівського магістрату мешканці міста мали самостійно вивозити сміття на звалища та споруджувати вигрібні ями. Невиконання цієї повинності каралося штрафом [507, с. 10]. Поліцейські команди займались очищенням громадського простору: площ, бульварів, садів та певних вулиць. Інструментарій цих «комунальників» складався зі заступів, сокір та візків [360, арк. 59].

Наступною фазою впорядкування міського простору було мощення вулиць. Навесні та влітку домовласники або поліція мостили вулиці фашиником, піском та деревом [560, с. 63]. У 1786 році в Харкові до приїзду Катерини ІІ містяни цеглою забрукували декілька центральних вулиць. Однак уже в наступному році мостові були зіпсовані та потребували ремонту [442, с. 272].

На початку ХІХ ст. ініціатива з ремонту вулиць та мостів надходила як й від тих хто його реалізував – поліції та думи, так і від тих хто це фінансував – губернаторів. Якщо справа стосувалася центральних районів міста, то кожен весну до міської думи йшли запити від губернатора стосовно

необхідності щодо брукування цих територій [221, арк. 526–527; 306, с. 69–70]. Міське керівництво й поліція зверталися до губернатора щодо фінансування впорядкування більш віддалених від центру вулиць та мостів [301, с. 46]. Міські думи закуповували матеріали для мощення громадського простору. Здійснювалося це через торги. Шестигласні думи заключали з постачальниками контракти, де обмовлялася кількість та вид матеріалів, а також розмір винагороди продавцям [212, арк. 68].

У 1837 році згідно указу Миколи I було засновано Комітет устрою губернського міста Харкова, однією із основних функцій котрого було облаштування вуличної мережі губернського центру [300, арк. 7]. Членами комісії були сам губернатор, губернський предводитель дворянства, архітектор, поліцмейстер, інженер та міський голова. Комітет надавав накази Харківській шестигласній думі, яка перенаправляла їх у поліцію чи самостійно винаймала необхідних фахівців для виконання робіт [287, арк. 365]. Завдяки рішучим діям комітету було значно змінено облік центру міста: кам'яні будинки замінили хати з солом'яними дахами, брукування стали здійснювати цеглою або камінням. Комітет функціонував до 1870 року.

Екстер'єрне освітлення у губернських центрах Лівобережної України з'явилося з набуттям містами нового адміністративного статусу. Перші ліхтарі споруджували навколо управлінських будівель [752, с. 45], тим самим символічно окреслюючи присутність держави в містах. Можна пригадати, що в західноєвропейських містах стаціонарне зовнішнє освітлення виникло наприкінці XVII – XVIII ст. (див. додаток Б). Наприкінці XVIII ст. Харків став справжнім «рекордсменом» зі швидкості розвитку мережі зовнішнього освітлення серед губернських центрів Лівобережної України. Перші дерев'яні ліхтарі з'явилися у місті в 1792 році, тоді їхня кількість становила 66 одиниць, у 1796 році – 98 [442, с. 155], у 1832 році – 202 [299, арк. 177]. Поліція також займалась обслуговуванням ліхтарів [328, арк. 932]. Фінансування цієї галузі здійснювалося за рахунок губернського або міського бюджету, проте нерідко мешканці лагодили ліхтарі власним

коштом. Наприклад, у 1832 році харківський купець Яків Глухів частково оплатив ремонт міських ліхтарів, які знаходилися в районі де він мешкав [299, арк. 177]. Тільки в 1820-х роках розпочалося стаціонарне зовнішнє освітлення полтавських та чернігівських вулиць [484, с.181].

Згідно з Міським положенням 1870 року «підкування і розпорядження міським господарством та благоустроєм покладалося на міське громадське управління», яке складалося з міського голови, думи та управи. «Благоустроєм» у законі іменувалося очищення та впорядкування міського простору (вулиці, площі, сади, бульвари та мости), водогони, освітлення та транспортне сполучення [37, с. 821–839]. З введенням позастанової виборчої системи дещо змінився соціальний склад органів міського самоврядування. За даними скликань міських дум 1883–1886 років органи самоуправління значно поповнилися платниками податків та домовласниками некупецького стану. У Харкові цей відсоток становив 40,3 % від загальної кількості гласних, у Полтаві – 33,3 % гласних, у Чернігові – 58,3 %. У попередній період у думах, які діяли відповідно до положення 1785 року, відсоток представників некупецького стану дорівнював майже нульовій відмітці [509, с. 33].

Сучасники, описуючи склад міських дум губернських міст Лівобережної України, зазвичай зазначали професію гласного. У Харкові гласні некупецького стану були викладачами вищих навчальних закладів, юристами, лікарями, архітекторами та інженерами [74, с. 1382]. У Полтаві – чиновниками, юристами, лікарями та банкірами [330, с. 139]. У другій половині XIX – на початку XX ст. саме ця група міських посадовців втілювала масштабні інфраструктурні проекти у цих губернських центрах. Відмінною від Полтави та Харкова була ситуація в Чернігові. У місті нечисленний прошарок підприємців та інтелігенції не сформували стійку опозицію дворянсько-чиновничому «табору» [414, с. 1042]. На початку XX ст. домінування дворянства в міських думах Чернігова було значним та в середньому складало до 80 % від усієї кількості гласних [756, с. 97].

Централізовані водогони стали одними із визначних міських технологічних об'єктів реалізованих новими думами та управами губернських центрів Лівобережної України. У Харкові ще в 1830-х роках, уперше серед губернських міст Лівобережної України, постало питання про необхідність будівництва водогону. Як свідчать журнали Харківської міської думи за 1876 рік, іноземець, хвороба котрого була спричинена неякісною водою, після своєї смерті залишив місту капітал на зведення водогону [30, с. 62]. Окрім цього джерела, ані діловодна документація міської думи, ані губернської канцелярії не містить жодних даних відносно особистості мецената та долі коштів. Однак достеменно відомо, що в 1846 році Харківське купецьке товариство на честь двохсотрічного ювілею міста почало збір коштів на будівництво водогону [288, арк. 1]. Ініціативу купецького товариства підтримало Харківське міщанське цехове товариство [289, арк. 21]. Дещо скептично до починання поставилася губернська влада. В оцінці цього заходу губернською будівельною та дорожньою комісією зазначено, що водогін це «прикраса міста і пам'ятник майбутньому», проте необхідно усвідомлювати обсяги благодійних внесків і вже з цього робити висновки стосовно можливості спорудження цього інфраструктурного об'єкту [285, арк. 36]. У звіті щодо збору внесків за 1856 рік зазначена фінансова участь не тільки купецького та міщанського цехового товариства, а й значні пожертвування від духівництва та дворян [239, арк. 38], що стало основою майбутнього водогінного фонду.

У 1864 році губернське та міське керівництво створило комісію з устрою водогону. Комісія, яка складалася здебільшого з університетських дослідників, обстежила ресурси міста та винесла заключення щодо можливих джерел води. Вчені вирішили, що найкращою за хімічним складом є вода з ключів Карповського саду. Голова комісії професор Н. Д. Борисяк попереджав, що власними силами місто не впорається, бо бракувало фінансових можливостей та інженерного досвіду. За консультацією було вирішено звернутися до інженера А. В. Белелюбського [30, с. 62]. Протягом

1870-х років водогінна комісія займалася пошуками концесіонерів, які в 1878 році завершилися контрактом з бельгійськими підприємцями А. К. Рейсом та К. К. Диллем. У червні 1881 року почали функціонувати перші десять водорозбірних будок. Експерти водогінної комісії зазначили, що половина з них несправна та вода з них непридатна для споживання [219, арк. 58]. Висновок водогінної комісії стосовно того, що об'єкт не готовий до експлуатації, став початком тривалого конфлікту між концесіонерами та міським самоврядуванням. Предметом судових тяжб також було невиконання різних пунктів контракту: невідповідність темпів розвитку мережі, якості води та обладнання. Тільки у 1901 році було заключено мирну угоду щодо відмови від усіх судових позивів та сформовано правила дострокового припинення концесійного договору. З 1 березня 1904 року водогін знаходився у власності міста [324, с. 151].

У 1872 році на засіданні чернігівської міської думи уперше постало питання про важливість спорудження централізованого водогону. Озвучив його гласний П. О. Карпінський. Однак єдиним заходом стосовно поліпшення забезпечення населення водою стало те, що міське керівництво найняло двох сторожів, які мали слідкувати за тим, звідки водовози беруть такий необхідний для життя людини ресурс [753, с. 40]. Спочатку чернігівська міська дума, як і харківська, намагалася знайти приватного підприємця, який взяв би на себе спорудження цього елемента інфраструктури. Контракт з швейцарцем Лаурелем протривав три роки та був розірваний міською думою із-за невиконання концесіонером строків будівництва [406, с. 135]. Після цього було створено спеціальну водогінну комісію, яка мала виробити проєкт спорудження водогону та знайти кошти на його зведення [35, арк. 14]. За технічною допомогою керівництво міста звернулося до київського техника В. А. Ободовського, а джерелом фінансування став бюджет міста та урядова облігаційна позика [406, 136]. У 1880 році почали функціонувати перші шість водорозбірних будок [753, с. 43].

Полтавське міське самоврядування довше за всіх зволило з реалізацією такого масштабного проєкту, як водогін. Відомо, що ще в 1870-х роках полтавською міською думою розглядалися декілька проєктів концесійних договорів, проте ці починання не були успішними [107, с. 219; 109, с. 3]. У 1880-х роках у низці полтавських інституцій почали функціонувати приватні невеликі водогони. Тільки у 1896 році губернатор О. К. Бельгард звернувся до міської думи з клопотанням про необхідність спорудження водогону вперше за все як протипожежного об'єкту. Задля проєктування централізованого водогону було створено «особливу підготовчу комісію для розгляду питання облаштування в місті Полтава водогону», головою котрої став міський архітектор О. Черненко [108, с. 3]. Міське самоврядування запросило петербурзького технолога Б. Ф. Рафальського на посаду головного інженера будівництва. Фінансування спорудження відбувалося за рахунок державної облігаційної позики. У 1900 році почали функціонувати перші вісім водорозбірні будок [492, с. 182–184].

Зазначимо, що спочатку водогони губернських міст Лівобережної України діяли як своєрідні аналоги колодязів – мешканці або водовози набирали цінний ресурс із водорозбірних будок, які наповнялися із проведених до них магістралей [406, с. 165]. Підключення домоволодінь до водогону відбувалося за рахунок власників, та, як правило, таку розкіш могли дозволити собі мешканці центральних районів міст. Наприклад, у Харкові згідно статистиці 1892 року найбільший показник із підведення водогону до квартир була центральна Нагірна частина (III та IV поліцейські частини) (див. додаток В). Більшість мешканців із інших районів міста або продовжували користуватися колодязями, або водою з водорозбірних будок.

Проте необхідно зауважити, що на початку ХХ ст. у губернських містах Лівобережної України відбулося територіальне розширення мережі водогінних магістралей та артезіанських колодязів. Прокладалися лінії до віддалених частин міст [97; 101–106]. Створення міськими управами спеціалізованих водогінних контор стало запорукою активного розвитку

водогінних мереж у губернських центрах. Фахівці цих сервісних структур займалися обслуговуванням абонентів, ремонтом та модернізацією зазначених інфраструктурних об'єктів [406, с. 136]. Також міські думи затвердили спеціальні правила щодо користування водогоном, у яких було окреслено порядок підключення до водогону, права та зобов'язання користувачів мережею [282].

Якщо говорити про загальноімперський рівень розвитку водогінної справи, то в 1910 році 20,6 % населених пунктів імперії мали водогін, та в 72 % губернських центрах функціонувало централізоване забезпечення населення водою [31, с. 254] (див. додаток Г). За даними, які містяться у виданні Ф. А. Данілова «Водопроводы русских городов», близько 20 % домоволодінь губернських центрів Лівобережної України [498, с. 66, 115, 154] було підключено до магістралей, що відповідало середньому загальноімперському показнику з підведення водогонів до житлових приміщень у цей час [61, с. 1369].

Наприкінці ХІХ ст. електрифікація губернських центрів Лівобережної України стала важливою віхою в формуванні модерного міського ландшафту та стилю життя. У 1888 році в Полтаві почала функціонувати перша електростанція в регіоні. Спочатку станція, яку було зведено Товариством «Савицький та Страус», освітлювала кілька будинків у Карповському провулку [452, с. 206–207]. Потужності існуючої станції не вистачало, тому в 1902 році, задля задоволення зростаючого попиту, було побудовано новий об'єкт. Управлінням та експлуатацією електростанції займалося вже Київське електричне товариство [158, с. 6]. У 1894 році в Чернігові [752, с. 45] та в 1897 році в Харкові [76, с. 204] з'явилися перші електростанції, які були споруджені приватними підприємцями за концесійними договорами з міським самоврядуванням. Спеціальні комісії, які діяли при міській управі, контролювали діяльність концесійних підприємств. У 1912 році в Харкові з ініціативи міського самоврядування та участі фахівців Харківського технологічного інституту почалося будівництво більш потужної

електростанції [68, с. 3]. У 1901 році чернігівська електростанція перейшла в муніципальну власність, однак із-за браку фінансування ця галузь комунального господарства не набула активного розвитку в місті [127, с. 206].

Перші електромагістралі прокладали центральними вулицями міст в будинки заможних городян, крамниці, готелі та адміністративні установи губернських центрів Лівобережної України. Кількість абонентів не була значною, наприклад, за десять років, що пройшли з моменту введення чернігівської електростанції в експлуатацію, кількість її користувачів досягла 190, а в 1908 р. збільшилася до 289. У такий спосіб було електрифіковано 7,6 % споруд тогочасного Чернігова [669, с. 45]. У 1910 році в Харкові електроенергію споживали 1338 абонентів [493, с. 104], проте це становило близько 7 % від загальної кількості споруд Харкова [65, с. 184].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. зовнішнє освітлення губернських міст Лівобережної України здійснювалося гасом, газом та електричним струмом. У 1871 році в Харкові було заключено концесійний договір з англійським підприємством «Діксон і К» на спорудження заводу зрідженого газу, зведення та експлуатацію ліхтарів на 50 років [627, с. 162]. На початку XX ст. у містах розпочалася установка електричних ліхтарів, втім гас та газ залишалися домінуючими освітлювальними матеріалами. Наприклад, у Харкові в 1903 році з 2521 ліхтаря 1046 приладів були газовими, а 1019 ліхтарів були гасовими. У той же рік у Чернігові з 543 ліхтарів 500 були гасовими. У Полтаві з 1017 ліхтарів 993 були також гасовими [65, с. 199–202]. За станом ліхтарів слідкували комісії при управах або спеціально призначений гласний [218, с. 176].

У цей час спостерігалось збільшення територіального охоплення міського середовища електромагістралями [220, с. 5–7]. Однак, якщо говорити про зовнішнє освітлення то, примітним є те, що околицям «віддавали» гасові ліхтарі. Наприклад, у Полтаві, коли в центрі було встановлено 50 нових електричних ліхтарів, старі гасові лампи перенесли до

інших районів міста [410, с. 1173]. Яскраве електричне зовнішнє освітлення стало своєрідним маркером «престижності» центрального району. Зокрема, у клопотанні мешканців Холодної гори у Харкові, освітлення перераховувалося як індикатор «цивілізації», яким у повному обсязі користувалися тільки харків'яни з центру міста [92, с. 9–10].

Міські самоврядування губернських центрів Лівобережної України змінили підходи до урегулювання важливої міської проблеми – брукуванню вулиць. Передусім при кожній управі було створено спеціальні органи або призначалися відповідальні за мощення міських «артерій» гласні. Зокрема, у 1871 році в Харкові міське керівництво створило контору асфальтових споруджень, яка й займалася пошуком матеріалів та підрядників, контролювала процес ремонту та мощення вулиць [443, с. 450]. На початку ХХ ст. цей обов'язок уже було покладено на Інженерний відділ [411, с. 52], тоді як призначена харківським міським головою Тротуарна комісія проводила інспекції стану вулиць міста [243, с. 58]. Муніципальні структури опікувалися станом проїжджих частин вулиць, бульварів, базарів та площ [81, арк. 1–17]. Відповідно до рішення Сенату тротуари біля домоволодінь залишалися зоною відповідальності власників будинків. Міське самоврядування та поліція мали повноваження контролювати виконання постанови верховного законодавчого органу імперії [262, с. 4].

З 1870-х років мощення центральних вулиць губернських центрів Лівобережної України відбувалося здебільшого камінням або цеглою. У 1878 році чернігівська дума заключила договір з купцем Френкелем на постачання каміння для брукування Красної площі, Богоявленської та П'ятницької вулиць [627, с. 33]. Протягом останньої чверті ХІХ ст. було заощено 8 вулиць та на 18 вулицях споруджено мостові [752, с. 50]. Облаштування камінням полтавських вулиць почалося з простору навколо центральної Олександрівської площі [330, с. 137]. На початку ХХ ст. харківські центральні дороги брукували кам'яними або гончарними плитами.

Віддаленні від центру райони мостили деревом, гравієм або піском [314, с. 15].

Важливий торгівельний та транспортний вузол Харків найбільше, з-поміж усіх губернських міст Лівобережної України, потерпав від непорядкованості вуличної мережі. На початку ХХ ст. міське самоврядування витратило численні кошти на ремонт або перемощення доріг більш досконалішими матеріалами, які б мали витримати значні навантаження. Тим часом у 1912 році попри значні капіталовкладення, 53 % вулиць Харкова залишалися незамоценими. Виключення становили I (район Старомосковської вулиці до Кінного базару), центральні III, IV (Нагірний район), V (район Катеринославській вулиці до залізничного вокзалу) поліцейські частини, де більшість вулиць було забруковано [235, с. 251]. У 1915 році міська дума звернулася до Сенату з проханням надати їй право обкладати товари, що перевозилися через Харків, поподним податком, який би йшов на облаштування зруйнованих вантажами доріг [96, с. 97–141]. Втім, із-за погіршення військової та політичної ситуації в країні, рішення не було прийнято.

Зазначимо, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. завдяки активному промислому розвитку та урбанізаційним процесам ключовою проблемою для міського самоврядування та містян стає очищення життєвого простору від сміття. Відходи з домоволодінь накопичувалося у вигрібних ямах та інших відхожих місцях, які потім очищувалися робітниками приватних або муніципальних асенізаційних обозів. Відходи вивозили на міські звалища [632, с. 8]. На початку ХХ ст. відповідно до статистичних матеріалів чернігівського самоврядування тільки 150 дворів із 1670 мали облаштовані цементні вигрібні ями, решта відхожих місць залишалися земляними [238, с. 71–73]. На околицях міста 2/3 дворів відхожих місць не мали, а вигрібних ям нараховувалося лише 10 [632, с. 8]. З 1870-х років міськими самоврядуваннями було укладено перші «гарбологічні» регламенти, за виконанням котрих мали слідкувати поліція та санітарна комісія [217, с.1;

313, с. 79–80; 752, с. 39]. Достатньо низька санітарна та екологічна культура була властива переважному числу містян губернських центрів Лівобережної України. Показовим є той факт, що в 1882 році санітарної комісією Чернігова було виявлено, що власне гласний міської думи П. Цвет порушає постанови й забруднює річку Стрижень відходами зі свого господарства [752, с. 45].

На відміну від рідких відходів, тверде сміття мало ще додатковий цикл вторинної переробки, які здійснювали артілі лахмітників та косяників [314, с. 22]. Представники цієї специфічної професійної спільноти сортували сміття, яке потім підприємці відправляли на виробництва добрив, паперові та ткацькі фабрики. На початку ХХ ст. поживлення промислового виробництва знецінює вартість вторинної сировини, що призводить до швидкого заповнення міських сміттєзвалищ. Особливо ця проблема була актуальна для Харкова, населення котрого в цей період становило вже більш ніж двісті тисяч осіб. Перед харківським міським самоврядуванням постало питання пошуку нового шляху утилізації непотребу. Альтернативний варіант було винайдено в Англії, де було створено спеціальну піч для знищення відходів – деструктор. Основною цінністю деструкторів було те, що за допомогою них не тільки ліквідували сміття, а й використовували тепло для обігріву приміщень та води, а залишки горіння – для добрив та будівництва доріг. У 1904 році міський голова О. К. Погорелко виступив із доповіддю про засоби очищення Харкова від відходів. Міський голова вважав, що оптимальним варіантом для міста буде використання європейського досвіду відносно створення мережі муніципальних деструкторів. О. К. Погорелко зазначав, що для задоволення потреб міста потрібно звести 22 спеціальних печі [266, с. 13]. У 1910 році міський інженер Д. С. Черкес також наголосив на необхідності зведення деструкторів та організації муніципального обозу для сухого сміття [413, с. 41]. На жаль, виконати рішення про спорудження мережі деструкторів у Харкові завадила Перша світова війна. Однак міський обозний парк для збору побутового сміття все ж було засновано в Золотому провулку (Зміївське звалище). Втім, практика утилізація відходів за

допомогою деструктора здійснювалася на кондитерській фабриці Ж. Бормана, Олександрівській лікарні та в домоволодінні М. Д. Гінзбурга [94, с. 268].

Заснування в 1900 році муніципального Утилізаційного заводу стало важливим кроком для поліпшення санітарно-епідеміологічної ситуації в Харкові. Завод займався знищенням інфікованої м'ясної продукції та скота, а також опікувався переробкою залишків домашніх та господарських тварин. Вторинну сировину використовували, наприклад, для виробництва мила, парфумерії, ліків, кондитерської продукції, одяжі. Утилізаційний завод був не тільки одним із найперших подібних міських підприємств у Російській імперії, а й також науково-дослідницькою базою Харківського ветеринарного інституту. Співробітники інституту проводили клінічні дослідження особливостей епізоотій (епідемії інфекційних хвороб тварин) та засоби боротьби з ними в міських умовах [253, с. 4].

Єдиним ефективним засобом вирішення проблеми утилізації рідких відходів у Харкові було спорудження централізованої каналізації. У 1880 році професор Харківського університету А. П. Шимков у доповіді в міській думи «Во что обходится городу Харькову его неблагоустройство» уперше зазначив важливість створення каналізації для міста [420, с. 2]. Однак тільки у 1904 році муніципалізація водогону відкрила можливість для налагодження замкнутого циклу очищення та фільтрації рідких відходів. У 1908 році міська дума затвердила проєкт каналізації інженерів Д. С. Черкеса та М. Г. Малишевського. Почалися довгі пошуки фінансування будівництва. Ураховуючи невдалий концесійний досвід міська дума вирішила споруджувати каналізацію за рахунок міського бюджету та державних позик [427, с. 12]. У 1909 році зацікавленні в будівництві каналізації домовласники заснували Харківське взаємне товариство каналізації, члени котрого пропонували зводити цей масштабний інфраструктурний об'єкт коштом городян [294, с. 15]. Міське самоврядування не підтримало задум містян тому, що вбачило в цьому прототип концесії.

Спорудження магістралі починалося з центральних III та IV частин (перша черга каналізації). Таке рішення обґрунтовувалося технологічною необхідністю функціонування каналізації – наявністю централізованого водогону в більшості будинків. У центральному районі водогін було підведено до 67 % домовласництв. Заразом по місту цей показник не перевищував у середньому 26 % [400, с. 464]. Першочерговість зведення магістралі в Нагірному районі пояснювалася також тим, що переважно мешканці та підприємці саме цього району виказували зацікавленість в підведенні каналізаційних труб до своїх володінь і були фінансово спроможні оплатити коштовне обладнання [325, с. 144].

У 1914 році було здано в експлуатацію першу чергу каналізації. У 1915 році почалася розробка проєкту другої черги каналізації, яка мала охопити Захарківську частину міста [412, с. 157] (див. додаток Д). У грудні 1915 року міська дума видала постанову про кредитування домовласників на підключення до каналізаційної магістралі [318, с. 549]. З квітня 1915 року по квітень 1916 року каналізаційна мережа зросла на 33 %, що майже вдвічі перевищило темпи попереднього року. Станом на квітень 1916 року до мережі загалом було приєднано 854 домоволодіння, де мешкало приблизно 27,8 % населення міста, здебільшого, це були городяни з центру Харкова [319, с. 455]. Розвитком, обслуговування мережі та наданням послуг населенню займалося Каналізаційне бюро, яке підпорядковувалося міській управі. Штат бюро складався з кваліфікованих інженерів, техніків, бухгалтерів, конторників та сторожів [87, с. 59–67].

Полтавське міське самоврядування також мало плани щодо створення магістральної каналізації. У статті до загальноімперського журналу «Городское дело» гласний думи М. І. Сосновський зазначав, що міське керівництво подало клопотання до Петербурга щодо надання позики на будівництво каналізації, яка першочергово мала би охопити центр міста [330, с. 142]. Каналізаційна комісія міської управи запросила до співпраці інженера К. Д. Грибоедова [117, с. 3], який окреслив певні проєктні особливості

спорудження каналізації в Полтаві [72]. Втім, із смертю проєктувальника припинились всі дії щодо реалізації задуму [69, с. 4]. Показово, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. із-за необхідності значних капіталовкладень та наявності штату кваліфікованих кадрів в цілому по імперії каналізаційна справа не набула активного розвитку. У 1910 році тільки 11 населених пунктів країни мали сучасну централізовану каналізацію (див. додаток Г).

Отже, наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. у губернських містах Лівобережної України почав формуватися такий компонент соціальної інфраструктури, як комунальне господарство. У цей період традиційні елементи благоустрою (громадські колодязі, сміттєзвалища, мощення вулиць) було доповнено екстер'єрним освітленням. Перші ліхтарі в Харкові з'явилися в 1792 році, в 1820-ті роки – у Полтаві та Чернігові. Основними ініціаторами розвитку комунального господарства в губернських центрах Лівобережної України кінця ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. були губернатори. Згідно акторно-мережевої теорії їх можна вважати акторами. У цей час Шестигласна дума та поліція здебільшого виконували доручення губернатора з упорядкування міського середовища, відповідно до акторно-мережевої теорії вони були провідниками. З 1870 року піклування про комунальне господарство стало обов'язком новоствореного міського самоврядування. Свою діяльність у губернських містах органи міського самоврядування розпочали із спорудження центральних водогонів. У Чернігові (у 1880 році) та Полтаві (у 1900 році) ці масштабні технологічні проєкти здійснювалися за рахунок державної облігаційної позики, у Харкові (у 1881 році) центральний водогін зводили концесіонери. Для ефективного виконання цієї задачі вперше в історії міського самоврядування Харкова були залучено експертні групи вчених та інженерів. Спочатку водогони функціонували у вигляді мережі водорозбірних будок. Згодом заможні мешканці центральних районів проводили водогін до своїх домоволодінь. Наприкінці ХІХ ст. у губернських центрах почали функціонувати перші

приватні електричні станції (1888 році – у Полтаві, у 1894 році – в Чернігові, у 1897 році – в Харкові). У другій половині XIX ст. для управління та контролю складовими комунального господарства органи міського самоврядування Харкова, Чернігова, Полтави створювали спеціалізовані комісії. Міські думи регламентували брукування вулиць та користування водогоном. На початку XX ст. міське самоврядування губернських центрів Лівобережної України розпочало процес муніципалізації окремих складових комунального сектору. Вельми показовими є факти того, що в 1904 році харківський водогін перейшов у міську власність, у 1901 році муніципальною стала чернігівська електростанція. Задля рішення важливої санітарної проблеми міські самоврядування звернулися до жорсткої регламентації очищення міського середовища від сміття. Харківське міське самоврядування реалізувало ряд інноваційних проєктів, серед яких відмітимо початок функціонування Утилізаційного заводу в 1900 році, у 1910-х роках – муніципальний сміттєвий обоз. У 1914 році за проєктом інженерів Д. С. Черкеса та М. Г. Малишевського було зведено першу чергу централізованої каналізації. Початок XX ст. став часом стрімкого розширення територіальних мереж водогону, електромагістралей, зовнішнього освітлення, брукування вулиць. Аналіз діловодної документації міського самоврядування, установчих публічно-правових актів та міської періодики показав, що на початку XX ст. до рішення комунальних питань активно долучилася міська спільнота. Містян передовсім хвилювала проблема утилізації відходів. Яскравим прикладом ініціативи спільного розв'язання насущних проблем стала спроба заснування Харківського взаємного товариства каналізації.

2. 2. Побутове обслуговування

На сьогодні дослідники сходяться на тому, що побутове обслуговування є сукупністю практик суб'єктів підприємницької діяльності, що задовольняють конкретні потреби індивідуального замовника [685, с. 66]. Наприкінці XVIII ст. у Харкові, Полтаві та Чернігові функції служб побуту виконували ремісничі майстерні. Цех був основною організаційною та управлінською одиницею міських ремісників. Варто підкреслити, що цехові традиції існували в Полтаві та Чернігові ще з часів перебування цих міст під владою Речі Посполитої. У 1785 році «Грамота на права та вигоди містам» поклала початок юридичного оформлення цехового устрою в Російській імперії [71, с. 358–384].

У 1799 році було затверджено перший Цеховий статут. До цехів були зобов'язані вступити усі міські ремісники. Відповідно до статуту цех мав складатися з майстрів, які займалися подібним ремеслом та налічувати більше ніж п'ятеро осіб. Кількість ремісничих цехів у місті не обмежувалася, як й їх спеціалізація. Існували цехи двох типів: зіставні (складалися з кількох типів ремесел) та єдині (одне ремесло). Ремісники за рівнем професійних навичок поділялися на майстрів, підмайстрів та учнів. За соціальним станом організації ремісників складалися з вічних та тимчасових цехових. Статус «тимчасових» отримували міщани, селяни, різночинці або іноземні піддані при вступі до цеху. Купці усіх трьох гільдій могли володіти ремісничим закладом без цехового фахового випробовування, окрім того випадку, коли вони бажали брати на навчання учнів. Дворяни займалися промислами без запису до цехів.

Згідно Цехового статуту управління міськими ремісниками покладалося на управу, котра складалася з голови та старшин від цехів. Реміснича управа підпорядковувалася Шестигласній думі та міському магістрату. Основні обов'язки цього органу станового самоврядування полягали у введенні обліку кадрів, соціальній опіці над нужденними членами товариства, зборі внесків до казни міста та вирішення незначних судових

суперечок між ремісниками. При цехах діяли окремі управи, які виконували всі функції, що й загальні сходи. Також саме цехова управа контролювала якість виробів і здійснювала випробовування підмайстрів та учнів на здобуття вищого професійного рівня. Збори ремісників цеху складали та затверджували технологічні стандарти виробу, умови укладання та розірвання договорів із замовником [649, с. 13–17].

Статистичні описи кінця XVIII – першої половини XIX ст. містять перелік спеціальностей та кількість ремісників, що працювали в цей період у губернських центрах Лівобережної України. Наприкінці XVIII ст. укладачі топографічних описів «ремісничими» визначили 43 спеціальності (див. додаток Е). За статистикою в середньому один ремісник обслуговував 15–17 мешканців. Найбільше різноманіття ремісничих спеціалізацій було зафіксовано в Харкові (32 види), найменше – у Чернігові (16 видів). Наймасовішою була спільнота ремісників, що займалася ремонтом та виготовленням одягу, тканини та взуття. У Харкові 27,3 % від загальної кількості ремісників були чоботарями. У Полтаві відсоток чоботарів складав 38,7% від усієї кількості майстрів. У Чернігові найбільшим було кравецьке товариство – 19,7%. Другою за чисельністю робітників була металообробна галузь, де серед фахівців домінували ковалі (у Харкові – 8,7%, Полтаві – 4,3%, Чернігові – 3,7%). Найменшими за чисельністю та різноманіттям спеціальностей були сфери виготовлення бакалійних товарів та ремонту транспорту.

Дослідниця історії міст Лівобережжя в XVIII ст. Л. А. Пляшко з'ясувала, що топографічні описи цього періоду містили неточні данні відносно кількості ремісників. Упорядники нерідко не враховували жінок-ремісниць, які професійно займалися пекарством, фарбуванням тканини, кравецтвом та ткацтвом. Також до переліку могли бути не зараховані посполиті, представники рідкого фаху або іноземці [647, с. 71]. Наприклад, у Харкові, який в XVIII ст. славився коцарським промислом, у 1794 році в звіті міського керівництва до центральної влади зафіксовано лише три ремісниці.

Також не було зазначено жодного римаря, хоча в Харкові ще з середини XVII ст. існував топонім, який походив від назви цього ремесла [442, с. 235].

Для ремісників було характерне компактне групове розселення на певній території міста, про що говорять назви деяких вулиць та районів Харкова (Чоботарська, Коцарська, Римарська, Гончарівка) [442, с. 235–236], Полтави (Різницька гора, Гончарний провулок) [561, с. 133] та Чернігова (Ковалівка) [136, с. 80]. Виробнича специфіка зумовила те, що місцем розташування ремісничих майстерень був переважно форштадт цих міст. Цеховий устрій губернських міст Лівобережної України мав дисперсний характер, тобто міські ремісники не мали спеціальних приміщень для своєї діяльності. Ремісничі майстерні розташувалися в тих домогосподарствах, де й мешкали самі виробники [561, с. 131–133].

У 1820–1830-х роках у джерелах з історії губернських міст Лівобережної України з'являються такі терміни, як «промисловість», «фабрика», «завод» та «мануфактура» [130, с. 67]. У розвідці, присвяченій термінології міського ремесла в XVIII – XIX ст., А. Келлер доводить, що в протоіндустріальну добу ці поняття були синонімічні ремісничій майстерні. «Фабриками» та «заводами» називали великі за числом робітників майстерні, втім технології виробництва залишалися ремісничими. Слово «мануфактура» слугувало для означення закладів, які продукували товари легкої промисловості. Тільки з другої половини XIX ст. ці поняття остаточно «розійдуться» з ремісничою майстернею та набудуть сучасного значення [554, с. 132–134].

Варто зауважити, що наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. основним типом побутових послуг, які надавалися ремісниками населенню міст, були виробничі. Вони полягали в створенні або ремонті за індивідуальним замовленням предметів одягу, взуття, металевого та дерев'яного інструментарію. Невиробничі послуги обмежувалися діяльністю в містах цирульників, фельдшерів та музикантів. У цей період ще не відбулося відгалуження цих спеціальностей від загальної сукупності ремесл.

Ремісничча майстерня була домінуючою виробничою одиницею сфери побутового обслуговування. Зазначимо, що введення в цей період цехового устрою сприяло професіоналізації міського ремесла, впровадженню таких категорій як технічний стандарт та якість.

У другій половині XIX ст. модернізаційні процеси стали переломним моментом у формуванні ринку побутового обслуговування населення в губернських містах Лівобережної України. У 1857 році вийшла нова редакція Ремісничого статуту. Головні засади повторювали положення Цехового статуту 1799 року. Виключення становили позиції, які було присвячено торгівлі в майстернях товарами власного виробництва. Ремісники, котрі реалізували свої вироби самостійно, мали сплачувати податок, сума якого дорівнювала виплатам купця третьої гільдії [370, с. 19].

У статистичних матеріалах цього періоду зафіксовано значні зміни у переліку ремісничих спеціалізацій. Наприкінці 1850-х років Статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ була розроблена анкета, за допомогою котрої фахівці мали проінспектувати рівень розвитку промисловості у населених пунктах Російської імперії [539, с. 32]. Анкета мала блок, котрий було присвячено ремісництву, та містила список із 40 спеціальностей. Губернські статистичні комітети мали можливість додавати свої місцеві ремісничі промисли. Наприклад, чернігівський статистичний комітет до числа ремісників зарахував рибалок, а полтавський – шмуклерів (позументників). У цей час у Харкові та Полтаві один робітник ремісничого фаху в середньому обслуговував 9–10 містян, у Чернігові цей показник складав 17 осіб на працівника (див. додаток Ж).

У другій половині XIX ст. галузь з виготовлення одягу і взуття залишалася найбільш чисельною за кількістю закладів та робітників, хоча у порівнянні з кінцем XVIII ст. питома кількість задіяних працівників у цьому промислі зменшилася на 15–20 %. Майстрам, які були задіяні в обробці хутра та шерсті, конкуренцію склали вже механізовані мануфактури, тому ці фахи до початку XX ст. зникли із переліку міських ремесл [132, с. 83]. Відбувся

поділ самих спеціалізацій. Цей період став часом зародження «індустрії краси», перш за все, орієнтованої на містянок. Іноземні модистки стали суперницями кравців. У 1820–1830-х роках майстрині модних жіночих туалетів та білизні приїхали до губернських центрів Лівобережної України.

Харківський викладач Ф. О. Рейнгарт у свої мемуарах зазначав, що першою представницею цієї професійної спільноти у місті була бельгійська піддана мадемуазель Розалі, поява котрої викликала значний ажіотаж серед харків'янок [309, с. 17]. Французький стиль ще наприкінці XVIII ст. став популярним серед заможних верств тогочасного суспільства. Попит на жіноче вбрання за іноземною модою став причиною затребуваності модисток серед поважної губернської публіки. Також пані бажали носити витончені капелюшки, черевички та рукавички. Гнучкий ринок ремісничих послуг «відповів» на цю потребу появою в губернських центрах низки майстрів, які спеціалізувалися виключено на жіночій моді [395, с. 366]. Дами доповнювали туалети зачісками, котрі вони робили вже в перукарів-іноземців, ані в міських цирульників [76, с. 113]. Зауважимо, що у 1906 році в статистичних оглядах Харківської та Чернігівської губернії відображено галузеву структуру тогочасного ремісництва. У Харкові та Чернігові однією із найчисленніших галузей залишалася сфера виготовлення одягу та взуття. Втім, у Чернігові ремісники цього фаху склали 32,1 % від усієї сукупності майстрів, у Харкові – 22,4 %. Д. М. Чорний пояснює таку різницю тим, що в Харкові відбулося укрупнення підприємств галузі і популярністю магазинів готового плаття та взуття [744, с. 20].

У другій половині XIX ст. розширилася сфера виготовлення бакалійних товарів, однак істотно зменшилася чисельність фахівців з металообробки. Ці переміни також пов'язані із виникненням парових металургійних заводів у імперії та регіоні [554, с. 135]. У порівнянні з кінцем XVIII ст. на 15% збільшилась кількість майстрів, котрі надавали невиробничі послуги: годинникарі, налаштувальники фортепіано, цирульники та будівельники. До невиробничого сектору побутового обслуговування також слід віднести лазні

та фотоательє. Ще в першій половині XIX ст. у Харкові, Полтаві та Чернігові виникли перші приватні громадські лазні. Розповсюдження гігієнічних знань призвело до зростання затребуваності цих установ у містах. У середньому в губернських центрах функціонувало від трьох до шести лазень [395, с. 358; 632, с. 11]. Окрім, водних процедур у лазнях пропонувалися послуги перукарів та пралень. Наприклад, у Харкові в лазні Гладкових діяв буфет, а в так званому «дворянському відділенні» відвідувачі могли скористатися басейном, який наповняли водою із артезіанських колодязів [62, с. 1].

У середині 1860-х років у губернських містах Лівобережної України набули розповсюдження фотографічні ательє. Перші фотографи прибули до Харкова, Полтави та Чернігова із столиць імперії або із-за кордону, де вони навчалися цієї справі [669, с. 69]. Успіх фотоательє багато в чому залежав від майстерності фотографа та його іміджу, однак важливу роль також відігравало й місце розташування установи. На відміну від ремісничих майстерень, які в цей період переважно знаходилися на околицях міст або біля місць торгівлі, фотографічні заклади розташовувалися на центральних вулицях та площах. Наприклад, у 1894 році чотири харківських фотоательє функціонували на транспортній «артерії» міста – Катеринославській вулиці, п'ять – у центрі міста (на Московській, Сумській та Миколаївській площі) [400, с. 537], і тільки один заклад діяв у іншому районі міста – Москалівці. Для Полтави та Чернігова також характерна подібна локалізація. У Полтаві в цей час працювало п'ять закладів зазначеного спрямування [245, с. 155], у Чернігові – чотири [669, с. 70]. Крім фотозйомки, майстри займалися обслуговуванням приватних апаратів та надавали уроки з фотографування [12, с. 15].

З другої половини XIX ст. міське самоврядування губернських центрів Лівобережної України не тільки контролювало діяльність ремісничих управ, а й ревізувало самі майстерні. Санітарні комісії міських управ інспектували безпечність виготовленої продукції та умови праці ремісників. Основними недоліками ремісничих закладів були відсутність засад гігієни труда,

антисанітарія виробничих приміщень та умов зберігання сировини для виробів [237, с. 9–11]. На початку ХХ ст. міські думи та санітарні комісії розробили низку норм функціонування майстерень. Особливу увагу у них було приділено санітарним правилам утримання приміщень та обладнання, гігієні робітників та охороні їх праці. Згідно регламентам трудівники, особливо бакалійної сфери, мали проходити медичний огляд та працювати в спеціальному робочому одязі [313, с. 85–91]. Робочий день ремісників становив 11 годин, з них дві години виділялися на відпочинок. Втім, було окреслено ряд умов, за якими власники підприємств могли збільшити години праці для ремісників. Вихідними днями було визначено неділю та значні православні свята [314, с. 5–7].

У діловодних джерелах відображено, що органи громадського управління визначали ціни на певні вироби та послуги. Наприклад, у 1885 році пекарі надіслали до Полтавської міської думи клопотання щодо збільшення ціни на хліб власного виробництва, це викликало значний суспільний резонанс. Зрештою, міська дума вирішила не підвищувати вартість хлібу урахувавши думку містян та обчисливши економічні витрати на виготовлення продукту [118, с. 3]. У 1915 році Харківською міською думою у регламентів для осіб, які промишляли чищенням взуття, було зазначено, що місця для промислу вони орендують саме в міста. Міська управа видавала дозвіл на цей вид діяльності та установляла ціну на послуги чистильників [314, с. 6].

Наприкінці ХІХ ст. індустріалізація промисловості та створення масштабних заводів стали причиною кризи дрібного та середнього бізнесу в Російській імперії. Насамперед, це вплинуло на цехову структуру, оскільки у містах держави ці підприємницькі рівні були представлені ремісничими майстернями. На початку ХІХ ст. у Полтаві функціонувало 10 цехів [150, с. 202]. Через століття їх було вісім: золотарський, кравецький, чоботарський, ковальський, столярний, м'ясицький, булочно-кондитерський та шапочно-кушнірський [245, с. 33]. У Чернігові з восьми цехів [507, с. 11] залишилося

чотири. Наприкінці XVIII ст. Харкові діяло дев'ять цехів [442, с. 235]. Втім, на початку XX ст. ремісників було поділено на три цехи: кравецький, годиннико-ювелірний та чоботарсько-хлібний [403, с. 19]. Цеховий поділ не охоплював більшості тогочасних ремісничих спеціальностей. Тим паче, в цей період уже було легше уникнути від реєстрації в ремісничій управі. Поліція, міське самоврядування та сама управа були не в змозі вести облік усіх робітників цієї галузі. У Харкові в 1903 році тільки офіційно було зареєстровано 11 847 ремісників, які працювали у 8 000 закладах. У Полтаві діяло 351 ремісниче підприємство з 3062 фахівцями, у Чернігові – 150 майстерень з 700 робітниками. Згідно цим показникам у Харкові та Полтаві один ремісник обслуговував 17 осіб, що на сім містян більше, ніж у другій половині XIX ст. Зі свого боку, в Чернігові 43 мешканця припадало на одного працівника, що в порівнянні з другою половиною XIX ст. більше на 40 % [65, с. 344–346]. Дрібні кустарі нерідко ігнорували участь у ремісничому самоуправлінні із-за необхідності сплачувати членські внески. Якщо й вступали до цехів, то з єдиною метою – отримати паспорт та переїхати в інший населений пункт [203, 27 арк.].

На початку XX ст. стало очевидним, що нормативно-правова база і реміснича система організації застаріли та морально вичерпали себе. Станові управи продовжували виконувати фіскальну, облікову та контролюючу функцію, а також проводили значу соціальну роботу серед своєї верстви [748, с. 105]. У другій половині 1890-х років імперська влада ініціювала збір матеріалів стосовно стану ремісничої верстви та їх органів самоврядування [203, арк. 1-27]. Харківське міське самоврядування проінспектувало Харківське ремісниче товариство та прийшло до висновку, що основними проблемами цехового устрою була відсутність об'єктивного механізму проведення фахового іспиту та чіткого визначення переліку спеціальностей. Однак скасування ремісничих органів самоврядування через соціально орієнтовану діяльності (утримання богадільні та навчальних закладів) вважалося небажаним. У Харкові цей становий орган самоврядування було

збережено. Зазначимо, що ремісничі управи залишилися лише в 29 містах Російської імперії, у тому числі п'ять з них функціонували у населених пунктах на українських теренах. У 1902–1903 роках Полтаві та Чернігові було скасовано ремісничі управи. Міщанським управам цих місто було доручено вести облік та опікуватися ремісниками [748, с. 76–77, 81].

У 1906 році було створено окреме Міністерство торгівлі та промисловості, завданням котрого була підготовка нормативних актів, що мали сприяти адаптації малого та середнього бізнесу до нових викликів індустріалізації [744, с. 21]. Підприємці зрозуміли, що змінилися умови введення справ та необхідні інші стратегії задля збереження своїх позицій на ринку. Технологічна модернізація стала одним із основних аспектів акомодатії підприємств, котрі надавали побутові послуги містянам губернських центрів Лівобережної України. У ремісничих закладах розпочали використовувати різні типи моторів, станків та хімічних речовин [554, с. 136]. У зв'язку з появою в містах водогону, електричного освітлення та каналізації стають затребуваними приватні інженерні контори. Такі заклади нерідко поєднували в собі магазини обладнання та пропонували допомогу в його встановленні, ремонті та технічній профілактиці [249, с. 8]. Підприємці також надавали містянам послуги з облаштування тротуарів [361, с. 84], проведення парового опалення, вентиляції [736, с. 3] та ремонту автомобілів [361, 57].

У цей час значно розширився спектр невиробничих побутових послуг. Розповсюдження набули транспортні компанії, які перевозили меблі містом та імперією, а також зберігали предмети побуту під час літнього відпочинку господарів на дачах [408, с. 1]. Конкуренцію трунарям склали «Бюро похоронних процесій», де замовник лише висловлював побажання щодо своїх уподобань, а виконавець брав на себе весь клопіт: від оформлення паперів до улаштування поминальної трапези [361, с. 67]. На заміну жінкам-прачкам та ремісникам-фарбувальникам підприємці пропонували хімічні чистики та красильні. Нові технології дозволяли без ризику для текстильного

виробу швидко відчистити його від плям та поновити колір [402, с. 329]. Також до побутового обслуговування можна віднести служби, котрі займалися рекрутингом персоналу для домоволодінь або виконання різних послуг [249, с. 103]. Важливою ознакою побутових служб нової форми та їх відмінністю від ремісничих майстерень було те, що вони, окрім виробничого циклу, також надавали передпродажні та післяпродажні послуги. Приміром, за допомогою залізничного сполучення виробники забезпечували доставку продукції на великі відстані, надавали гарантії на послуги і можливість зняти параметри товару та підібрати матеріали телефоном [361, с. 57–84].

Однією із значних ознак модернізації побутового обслуговування стала поява рекламних оголошень підприємств у періодичних та довідкових виданнях губернських міст Російської імперії. Як зазначав Ж. Бодріяр, первинною функцією реклами було повідомлення характеристик товару для сприяння його збуту. Втім, уже з середини XIX ст. вона стала самостійною структурою повсякденної культури, яка формувала попит та систему цінностей споживача [454, с. 135–137]. Перші рекламні оголошення побутових послуг з'явилися в довідкових виданнях губернських міст Лівобережної України наприкінці 1860-х – на початку 1870-х років. У них годинники та фотографи рекламували свої заклади. З 1880-х років реклама стала обов'язковим атрибутом усіх періодичних видань. Зміст тогочасних оголошень маркував тенденції споживчого ринку. Наприклад, клієнтів перукарень «приваблювали» назвами іноземного походження: «Рено» [361, с. 34], «Стефана» або «Варшавська» [245, с. 179]. Рекламодавець серед переваг свого закладу зазначав, що в роботі використовувалася сучасна закордонна техніка, а саме – дезінфекційні апарати та електричні сушарки для волосся [361, с. 84]. Інженерні контори також залучали клієнтів іноземним устаткуванням, технологічними інноваціями, зручністю в використанні та економією ресурсів [361, с. 10; 736, с. 3]. У рекламних публікаціях виконавці помічали деякі аспекти сервісного менеджменту:

доставку, можливість зняття параметрів на місці замовника, підбір матеріалів та прийняття замовлень по телефону.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у містах набула поширення така форма організації підприємства ремісників, як виробнича артіль [558, с. 105]. До початку XX ст. тільки центральна влада надавала дозвіл на відкриття артілей. У 1902 році після прийняття Положення про артілі трудові та біржові [275, с. 416–418] ці повноваження були передані губернському керівництву. За новим законом виробнича артіль – це об'єднання, де послуги та виробництво товарів здійснюється учасниками, за їх рахунок (внесення членських внесків) та круговою порукою [529, с. 26–28].

Першим ремісничим об'єднанням у регіоні була Харківська артіль кравців, статут котрої було затверджено Міністром фінансів у 1892 році. Артіль виготовляла одяг, уніформу, вироби із хутра. Якщо, у 1894 році вона об'єднувала 40 робітників [400, с. 244], то в 1903 році до неї входили вже 275 кравців [682, с. 214]. У цей період у місті функціонувала такі ремісничі підприємства, як Харківська столярна реміснича артіль та Харківська трудова артіль робітників по дереву [400, с. 244]. У невиробничому секторі побутового обслуговування функціонувала Харківська артіль посильних, яку було засновано в 1894 році. У статуті артілі було визначено, що вона класифікувалася як торгівельне підприємство та підпорядковалося поліції, а закриття організації затверджувалося Міністерством внутрішніх справ та Міністерством фінансів [378, с. 4–16]. З 1912 року в Полтаві діяла столярна та теслярська артіль «Труд» [246, с. 86].

З другої половини XIX ст. на Лівобережній Україні активного розвитку набув кооперативний рух. Його піонером на підросійській частині українських земель став чиновник, громадський діяч та просвітник М. П. Баллін. Саме він був одним із ініціаторів створення першого споживчого кооперативу на Лівобережній Україні. У 1866 році біля витоків Харківського товариства споживачів також стояли професори Харківського університету М. М. Бекетов та Є. С. Гордієнко [499, с. 48–70]. Основною

метою кооперативу була продаж товарів та надання послуг населення по оптимальним цінам. До товариства могли вступити усіх бажаючі. Умовою участі була оплата членських внесків. У 1868 році учасниками кооперативу було 349 осіб [395, с. 18]. Товариство володіло м'ясними, бакалійними та галантерейними лавками. Також членів кооперативу обслуговували ательє, столова, перукарня та бібліотека. У 1872 році ані організаторський талант М. П. Балліна, ані економічні розрахунки харківських громадських діячів не змогли зберегти кооператив від банкрутства [499, с. 68]. Друга хвиля популярності кооперації в Харкові припала на початок 1890-х років [400, с. 434]. На початку ХХ ст. споживчі товариства виникають в Полтаві [249, с. 103] та Чернігові [145, с. 44].

На початку ХХ ст. гласні міських дум були занепокоєні санітарно-епідеміологічною ситуацією в містах, тому не дивно, що їх зацікавили проєкти муніципальних лазень. У 1900 році першу таку міську лазню було відкрито в Чернігові. Містяни оцінили чистоту та відносно низьку вартість лазні, тому підприємство швидко окупило затрати на будівництво та почало надавати значний прибуток міській казні [633, с.69]. У 1916 році харківський лікар В. В. Фавр запропонував на розгляд міської думи Харкова проєкт лазні, котра була розрахована на 40–50 осіб. Цей гігієнічний комплекс мав включати також дезінфекційні камери для одягу, пральню та перукарню. Для зручності відвідувачів пропонувалося звести декілька роздягальнь та ватерклозети. Міська дума затвердила проєкт, втім через складну економічну і політичну ситуацію в Харкові та імперії його не було реалізовано [385, с. 507].

Наприкінці ХVІІІ ст. в губернських містах Лівобережної України розпочалося становлення сфери побутового обслуговування. У цей час ця сфера була представлена традиційним видом – ремісничими майстернями. Разом із цим поступово відбувається формування мережі установ побутового обслуговування, принципів адміністрування та технологічних стандартів. У першій половині ХІХ ст. спостерігалось

збереження традиційних форм побутового обслуговування. Водночас джерела свідчать про ускладнення спеціалізації ремісничих цехів. Найбільше різноманіття видів ремісничих промислів було зафіксовано в Харкові (32 спеціалізації). У другій половині XIX ст. у Харкові та Полтаві суттєво збільшилася кількість майстерень, яка припадала на одного містянина. У цей час з'явилися нові галузі (наприклад, фотоательє) та відбулося розширення вже існуючих мереж установ побутового обслуговування (з'являються своєрідні гігієнічні комплекси, заклади «індустрії моди», бакалії, майстерні з ремонту годинників, цирульні). У зв'язку з промисловим переворотом та подальшою індустріалізацією занепала діяльність ремісничих цехів, які здійснювали обробку металів та виготовлення знарядь праці. Наприкінці XIX ст. цеховий устрій переживав кризу, вихід з котрого ремісники знайшли в організації артілей та технологічній модернізації виробництв. Кооперативи стали ще однією формою адаптації виробників та споживачів до умов ринку. Першим кооперативом Лівобережної України стало Харківське товариство споживачів, котре створив М. П. Баллін. Варто відзначити, що наприкінці XIX ст. міське самоврядування почало ретельно регламентувати діяльність ремісничих майстерень. Санітарні комісії міської управи інспектували сировину, якість вироблених товарів та умови праці ремісників. На початку XX ст. паралельно з ремісничими майстернями побутові послуги почали надавати різні за спрямуванням приватні сервісні служби. Міське самоврядування стало не тільки тим актором, який визначав порядок функціонування та контролював закладів побутового обслуговування, а й самостійно ініціював та реалізовував подібні проекти. Прикладом цього є відкриття муніципальної лазні в Чернігові. Важливими ознаками модернізації побутового обслуговування стало розширення спектру послуг, застосування елементів маркетингової комунікації та сервісного обслуговування клієнтів.

2.3. Громадський транспорт та зв'язок

Харків, Полтава та Чернігів розташовані у межах стародавніх шляхів транспортного коридору, котрий з'єднує Європу та Азію. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. почалося формування регулярного поштового і транспортного сполучання цих міст з іншими населеними пунктами Російської імперії та світу. До 1765 року в Харкові, Полтаві та Чернігові не існувало стаціонарних поштових закладів. До створення поштової мережі, котра з'єднувала губернські міста Лівобережної України, активно долучився граф П. О. Рум'янцев-Задунайський. За його ініціативи та сприяння в усіх значних містах регіону, у тому числі в Полтаві, Чернігові та Харкові, було започатковано поштове сполучення для державних та приватних потреб [608, с. 392].

Наприкінці XVIII ст. поштова служба не була прибутковою справою. Листоноша мав здійснювати доставку кореспонденції на двох власних конях. Оплата за роботу нараховувалася невелика, тому заможні містяни не бажали братися за таку роботу, а незабезпечені – не мали двох коней [608, с. 396]. Тому нерідко поштові станції не функціонували через відсутність службовців [82, акр. 1–41]. Губернське правління нерідко покладало обов'язок утримання поштових контор на мешканців міста. Наприклад, у Харкові у 1767 році службу несли 15 листонош, за послуги яких містяни сплачували поштовий збір [442, с. 195]. У цей час поштові станції були не тільки місцем збору і передачі листів та вантажів, а й транспортними вузлами, які сприяли розвитку закладів гостинності та громадського харчування в губернських містах Лівобережної України. Зауважимо, що до середини XIX ст. пошта була засобом лише міжміської комунікації. Для внутрішньої кореспонденції організації та містяни користувалися послугами кур'єрів. У 1833 році в Санкт-Петербурзі було започатковано прийом кореспонденції міського призначення, яку маркували окремими типами штемпелів. Тільки з середини XIX ст. поштові контори губернських міст Лівобережної України розпочали здійснювати обмін листами та вантажами між містянами [609, с. 25].

Поштові контори губернських міст Лівобережної України надавали стандартний для тогочасної імперської служби зв'язку набір послуг: відправка закритих і відкритих листів, грошових переказів, бандеролей, страхування вантажів, доставка повідомлень про надходження кореспонденції та періодичних видань [248, с.61]. Прийом кореспонденції здійснювався, зазвичай, у першій половині дня: з 8.00 до 14.00 [305, с. 220–223]. У середині XIX ст. для зручності користувачів у різних районах міста було встановлено поштові скриньки.

Досліджуючи розвиток зв'язку необхідно зазначити, що інформаційна комунікація була першою галуззю серед компонентів соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України, яка зазначала технічної модернізації. Цією новацією стала перша світова система електрозв'язку – телеграф. У 1857 році в Харкові почало функціонувати телеграфне сполучення, у 1859 році апарати Морзе запрацювали в Полтаві та Чернігові. Варто зауважити, що телеграфний зв'язок з'явився в губернських центрах Лівобережної України майже одночасно з столичними містами імперії та світу (див. додаток 3).

Розвиток та контроль поштово-телеграфної мережі був справою Міністерства внутрішніх справ, тому ані губернська влада, ані міське самоврядування не могли вплинути чи скорегувати її діяльність. У 1884 році було проведено поштово-телеграфну реформу, за умовами якої в Міністерстві внутрішніх справ з'явилося Головне управління пошт та телеграфів, на яке покладался обов'язок керування імперськими комунікаційними системами. Поштово-телеграфні контори, у залежності від прибутковості установи, було поділено на VII класів [609, с. 27]. Наприклад, у 1888 році в Полтаві було 11 поштово-телеграфних контор I класу, та 21 поштове відділення VI та VII класу [248, с. 61]. Об'єднання пошти та телеграфу було зручним нововведенням для містян. Поштар приносив повідомлення про надходження телеграми або її саму адресату [146, с. 113].

За реформою 1884 року Полтава та Харків стали центрами поштово-телеграфних округів. У 1886 році було проведено ревізію установ зв'язку цих губернських центрів. Після огляду центральної поштової контори і телеграфної станції Харкова начальнику округу було доручено розробити проєкт перебудови та ремонту споруд. Робота полтавського поштово-телеграфного управління, окрім незначних організаційних зауважень, була визначена як задовільна [315, с. 837–839]. Зазначимо, що стандартизація, чітка ієрархія та дисципліна поштово-телеграфного відомства мали свої результати. Пришвидшилася доставка вантажів та значно розширилася сама поштова мережа [609, с. 27].

Якщо на початку ХІХ ст. новиною вважалося все те, що відбулося місяць тому, то наприкінці ХІХ ст. «свіжість» звістки уже вимірювалася кількома днями. У цей час містяни губернських центрів Лівобережної України отримували пошту та вантажі залізницею, свіжі міські новини дізнавалися з щоденних газет, а відомості від родичів – телеграмою. Однак винайдення телефонного зв'язку відкрило нові обрії комунікації. У 1884 році в Харкові телефонним сполученням було з'єднано вокзал та поліцію [353, с. 4]. У 1888 році в Харкові у будівлі поштово-телеграфної контори на Вознесенської площі була влаштована центральна телефонна станція. У 1888 році телефон мали 112 харківських абонентів [443, с. 486]. Відповідно до мапи телефонної мережі Харкова 1889 року основними районами розповсюдження ліній був центр та Катеринославська, Старо-Московська вулиці. Зазначимо, що окремі телефонні гілки функціонували у всіх районах міста [255, с. 48].

Полтавчани та чернігівці не одразу оцінили переваги нового засобу зв'язку. У 1887 році начальник полтавського поштово-телеграфного округу звернувся до містян через газету «Полтавские губернские ведомости» з описом плюсів користування телефоном. Потрібно було набрати 50 абонентів задля того, щоб Головне управління пошти та телеграфу Російської імперії надало дозвіл так кошти на відкриття станції. Серед прерогатив користування

технічною новинкою автор статті назвав те, що відпадає потреба у посильних, а також можна обмінюватися думками зі своїми знайомими не виходячи з дому [213, с. 1]. Втім, лише в 1893 році вдалося набрати 50 бажаючих мати телефон. У 1894 році в Полтаві телефоном користувалося 54 абоненти, у 1895 році – 70, у 1900 році – 81, у 1909 році – 250.

На відмінну від Полтави, перед чернігівським поштово-телеграфним відомством була висунута вимога набрати 30 абонентів. У 1893 році завдяки ентузіазму губернатора Є. К. Андрєєвського було зібрано необхідну кількість користувачів, якими переважно були адміністративні установи та вищі регіональні сановники. Відкриття телефонної станції відбулося в 1894 році. Цікавим є те, що перед відкриттям установи відслужили молебень [494, с. 163–167], тобто традиційна культура своєрідним чином «легітимізувала» модерну технологічну систему перед міською спільнотою.

Після відкриття телефонної станції у міських періодичних виданнях та спеціальних збірниках постанов для мешканців Харкова, Полтави та Чернігова було опубліковано правила користування новою комунікативною мережею. Регламенти були вироблені Головним управлінням пошт та телеграфів, тому не мали суттєвих відмінностей та регіональних особливостей [284, с. 2; 313, с. 45–50]. Абоненти ділилися на дві категорії. До першої відносилися ті, котрі знаходилися від на відстані до 1 версти від телефонної станції. Ці містяни платили річну фіксовану плату (75–100 карбованців) та 50 карбованців за підключення, що було недешевим «задоволенням». Наприклад, у 1910 році в Чернігові за 75 рублів можна було купити друкарську машинку «Ремінгтон», а 50 карбованців коштувала корова [494, с. 168]. Користувачі другої категорії в залежності від відстані доплачували 15–25 рублів на рік за версту. Телефонні станції пропонували проведення телефонів до дачних будинків. Також можна було на один номер підключити два апарати. Необхідно зазначити, що наприкінці XIX – на початку XX ст. телефон у Полтаві та Чернігові залишався лише засобом внутрішнього зв'язку. На початку XX ст. міські думи і земства намагалися

досягти з Головним управлінням пошти та телеграфів домовленостей на проведення гілки Київ-Полтава-Чернігів, проте такої угоди не було здобуто [494, с. 167].

На початку ХХ ст. телефон у Полтаві та Чернігові так і не склав конкуренції пошті та телеграфу, чого не можна сказати про Харків, де в 1904 році пристроєм користувалося вже 1567 абонентів. Саме у цей період міське самоврядування надіслало клопотання до Головного управління пошти та телеграфів з проханням передати харківську телефонну мережу в муніципальну власність міста, мотивуючи це тим, що на місці буде зручніше сприяти процесу розвитку цього компонента соціальної інфраструктури. У доповіді щодо муніципалізації телефону, яку міський голова О. К. Погорелко підкреслив, що харківське самоврядування вимушено вкладати кошти в комунікаційну мережу, прибутки з котрої не надходять до міського бюджету [265]. У 1910 році за рахунок муніципальних коштів було переобладнано харківську телефонну мережу з повітряної у підземну. Це було обумовлено тим, що повітряне телефонне сполучення негативно впливало на функціонування як електричного трамваю, так й самої системи зв'язку. Фінанси не було відшкодовано [407, с. 422]. Надсилаючи прохання до Головного управління пошти та телеграфів міське самоврядування сподівалося на позитивне рішення, бо ще в 1901 році імперська влада дозволила приватним підприємцям або громадським управлінням викупити телефонні мережі Санкт-Петербурга, Москви, Варшави, Одеси та Риги [265, с. 1–2]. У 1911 році без особливих пояснень до міської думи надійшло повідомлення, що телефонна мережа Харкова залишається під управлінням центральної влади [89, с. 81–83].

Домінування держави в формуванні комунікаційних систем наприкінці ХІХ ст. було властиво не тільки Російській імперії. Дослідник Н. Фергюсон доводить, що тільки централізована телеграфна та телефонна мережі дозволили Британській імперії та США втримати владу в колоніях та, навіть, розширити свій вплив. На початку ХХ ст. стало зрозуміло, що розвиток

науки та техніки йде швидше, ніж росте державний бюджет навіть таких заможних країн як США та Британської імперії. Влада цих держав надала права приватному сектору на створення нових мереж сполучення, однак зберігала пильний законодавчий контроль за підприємствами зв'язку та вимагала від них статусу клієнта № 1 [714, с. 194–195].

У Російській імперії монополія на комунікації діяла й на початку ХХ ст. Харківське міське самоврядування претендувало на право володіти вже існуючими телефонними системами. Члени дум та управ різних міст країни на шпальтах загальноімперського журналу «Городское дело» неодноразово підіймали питання муніципалізації телефону. У 1913 році Державною думою було вироблено законопроект про устрій та експлуатацію телефонних сполучень, у якому зауважено, що певні мережі можуть бути передані в приватну власність підприємцям або міським самоврядуванням. Зазначалося, що оскільки зв'язок має стратегічне значення, то надавати дозвіл на передачу об'єктів у приватне володіння має право тільки імператор [112, с. 1045]. Навіть у такій обмеженій редакції цей закон не було прийнято. Державне панування в цьому інфраструктурному секторі не дозволило об'єднати окремі міські телефонні лінії в загальноімперську комунікаційну систему та перешкоджало їхньої технічної модернізації.

Характеризуючи транспортне сполучення, відзначимо, що в період кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. домінуючим засобом пересування містян вулицями Полтави, Чернігова та Харкова був кінний екіпаж. Наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. візництво не було організовано в окрему структуру. Наприклад, за даними 1806 року в Полтаві взагалі не зафіксовано такого промислу як візництво, але були міщани та козаки, які на власних конях розвозили містян. Займалися вони цим не постійно, лише з метою підзаробити певну суму грошей [346, с. 52]. Втім, уже з другої половини ХІХ ст. поняття «візник» стало одним із самих вживаних слів у міській періодиці губерньських міст Лівобережної України. У пресі найчастіше візники

згадувалися як свідки або незвичайних пригод та кримінальних подій, або як правопорушники.

У 1870-ті роки новостворені міські думи та управи губернських центрів Лівобережної України прийняли перші постанови про регламентацію візничого промислу. Якщо співставити правила о візниках харківської, полтавської та чернігівської дум, то стає зрозумілим, що структура організації промислу була доволі схожою [248, с. 199; 313, с. 46]. Усі візники губернських центрів Лівобережної України мали бути зареєстрованими в спеціальній комісії міської управи. Візниками могли стати фізично здорові чоловіки від 18–21 до 60 років. Вони мали пройти реєстрацію в міській управі, отримати спеціальний ярлик (номерний знак), який дозволяв здійснювати промисел. Усі зареєстровані візники були об'єднані в певну громаду, на чолі котрої стояв виборний староста. Він мав слідкувати за порядком серед візників, сплатою податків до управи, бути посередником між міським самоврядуванням, візниками та власниками артілей. Міське самоврядування встановлювало спеціальні місця для стоянки візників – біржи. Їм дозволялося брати пасажирів біля вокзалів, театрів та на центральних площах міст. Візників зобов'язували сприяти поліцейським, лікарям та пожежним у разі нещасних випадків або службової необхідності.

Екіпажі поділялися на однокінні (дрожки), парокінні (фаетон) та ломові (вантажні повозки). Узимку коляски оснащували саньми. Повозки обов'язково обладнували ліхтарями та сигналами [313, с. 46]. Більшість екіпажів були однокінними. Наприклад, у 1898 році чернігівців обслуговувало 120 дрожек, 52 фаетони та 78 ломових повозок [632, с. 9]. Зауважимо, що розмір податку до міського бюджету залежав від типу екіпажу. Вартість проїзду встановлювала міська дума. Її розмір залежав від типу візника. Найдорожчим екіпажем був фаетон, а напрямком поїздки – вокзал та передмістя. Вночі ціни за проїзд були вдвічі вищими, ніж у день. Наприкінці XIX – на початку XX ст. містяни часто публікували в місцевій періодиці гнівні замітки відносно неправомірних дій візників [29, с. 3].

Візники вважали ціни, котрі були встановлені міським самоврядуванням, несправедливими, тому нерідко самостійно збільшували їх на біржах або не брали пасажирів, які вимагали везти їх за встановлену плату. Візничі старости зверталися до думи з проханням передивитися ціну за проїзд, але в більшості випадків розмір плати залишали без змін [167, с. 3]. Також мешканці скаржилися на нетверезий стан візників, грубість та нехтування правилами безпеки, що призводили до нещасних випадків. Поліція та візнича комісія міської управи карали за це заборонаю протягом певного часу займатися перевезеннями або виключали зі списку зареєстрованих візників [163, с. 2].

Значною подією у розвитку транспорту стало те, що у другій половині XIX ст. губернські центри Лівобережної України були поєднанні з іншими містами імперії залізничним сполученням. 22 травня 1869 року до Харкова прибув перший потяг, у наступні роки через місто почали проходити потяги на Кременчук (у 1871 році), Київ і Ростов (у 1873 році), Севастополь (у 1875 році) [572, с. 177]. У 1870 році Полтава була з'єднана залізничним шляхом з Кременчуком. У наступні роки Полтава була зв'язана залізничним сполученням з Харковом та південними містами [452, с. 150]. У цей період Харків та Полтава стали важливими транспортними вузлами імперії. Чернігів не мав прямого залізничним сполученням з іншими міськими центрами регіону та імперії. У 1894 році до міста було підведено вузькоколійку до станції Крути, що знаходилася під Ніжином. Діставшись Ніжина, пасажири мали можливість сісти на прямі потяги до Москви, Києва та інших міст. Тим часом Чернігів мав особливий вид міжміського сполучення – річковий транспорт. Пароплавне сполучення по річці Десні розпочиналося в останніх числах березня і тривало до кінця жовтня або початку листопада. У цей період з Чернігова до Києва ходило по два пароплави на день [632, с. 9–10].

Наприкінці XIX ст. у зв'язку зі стрімким зростанням кількості населення та промисловим розвитком Харкова перед міським самоврядуванням постало питання про пошук більш дешевого та зручного

шляху міської мобільності, ніж послуги візників. У 1878 році було створено комісію з устрою кінно-залізних шляхів. Втім, ще в 1871 році перша ініціатива щодо спорудження конки поступила до міської думи від М. Г. Олександровського. Проєкт передбачав зведення лінії, яка б поєднала вокзал із Кінним базаром. З 1873–1878 років міському самоврядуванню було запропоновано шість концесійних проєктів. Усім підприємцям було відмовлено, адже міська влада на той час не планувала будівництва цього типу громадського транспорту.

Тим часом звістки про позитивний досвід експлуатації кінного трамваю з інших міст імперії та постійні скарги мешканців на візників переконали харківське міське самоврядування звернути увагу на цю новацію. Експерти комісії з устрою кінно-залізничного трамваю дослідили транспортні мережі різних міст, розробили можливі харківські маршрути та дійшли до висновку про вигідність конки [533, с. 1–29]. Комісія повернулася до надісланих раніше концесійних проєктів. На думку гласних думи умови французьких підприємців Бонне та Отле виявилися найбільше підходящими для міста. Концесіонери отримували право на будівництво та експлуатацію трамваю протягом 42 років. Підприємці також могли змінювати види тяги на побудованих ними маршрутах протягом дії концесії. Через 15 років міська влада отримувала право викупити трамвайну мережу [152, с. 129].

Міське самоврядування організувало своєрідну рекламну кампанію з висвітлення переваг цього типу громадського транспорту, адже із-за нерозуміння устрою технічної новинки частина харків'ян була не задоволена будівництвом кінного трамваю. Очолив цю акцію гласний міської думи та професор Харківського університету О. П. Шимков. У своїх публікаціях автор переконував мешканців у зручності та безпечності конки. О. П. Шимков точно підмітив, що трамвай зумовив перехід міської транспортної комунікації з приватної сфери до публічної: «Якщо зламається конка – це справа суспільна, а якщо візник викине вас на мостову – це справа особиста» [422, с. 2].

У 1882 році почав функціонувати перший маршрут: від залізничного вокзалу до будівлі Біржи [152, с. 129] (див. додаток К). У 1885 році в місті існувало вже три лінії. Відправною точкою двох з них був вокзал, третя починалася від ветеринарного інституту. Для комунікації з підприємцями міською управою було створено кінно-залізничну комісію. Члени комісії контролювали виконання умов контракту, інспектували будівництво та експлуатацію вже створених ліній [533, с. 29]. Також комісією було розроблено правила проїзду в вагонах конки. Вони включали елементарні правила безпеки: не стрибати з трамваю на ходу, не палити, не пересуватися вагоном під час руху, до проїзду не допускалися містяни в нетверезому стані [313, с. 67–69].

Візники розпочали справжню «транспортної війну» проти кінного трамваю. Якщо власники екіпажів надсилали клопотання до міської думи, висловлюючи своє занепокоєння тим, що конка позбавила їх значних прибутків, то візники агресивно реагували на трамваї безпосередньо під час руху. У перші роки існування кінного трамваю візники навмисно перекривали шлях та розбирали рейки, тим самим спричиняли дорожні аварії [162, с. 1]. На початку 1890-х років представники візничих артілей зрозуміли, що темпи розвитку кінно-залізничної мережі доволі повільні та вона не складає суттєвої загрози їхньому промислу [197, арк. 9].

У 1893 році Бонне та Отле передали харківський кінно-залізничний трамвай Бельгійському акціонерному товариству. Міське самоврядування переуклало договір з новими концесіонерами. Міська влада отримала право на зведення своїх шляхів сполучення, якщо це не буде порушувати прав Бельгійського акціонерного товариства. За десять років функціонування кінно-залізничних шляхів концесіонери не здійснили кроків з розвитку мережі та її технічної модернізації. Регулярні ветеринарні перевірки, які ініціювала комісія кінно-залізничних шляхів міської управи, виявляли, що тварини утримувались в антисанітарних умовах та частина з них із-за фізичних вад не може виходити на маршрут [476, с. 12–16].

В останнє десятиліття XIX ст. міське самоврядування почало шукати інші альтернативи кінному трамваю. Було розглянуто проекти парового, пневматичного та електричного трамваю. У 1897 році після відкриття в місті електричної станції вибір пав саме на це джерело енергії. Спорудження електричного трамваю здійснювалося за рахунок міського бюджету [324, с. 171]. Конфлікти з Бельгійським товариством відносно маршрутів муніципального трамваю почалися ще на етапі будівництва та завершилися аж після 1917 року [476, с. 17]. Втім, 6 липня 1906 року з Петинського депо вийшов у рейс перший електричний трамвай [324, с. 172].

У 1911 році в місті функціонувало вже три лінії електричного трамваю (Петінська, Греківська та Пушкінська). Однак деякі частини міста (Холодна та Лиса гори) залишалися без трамвайного сполучення. Мешканці цих районів міста не бажали миритися з відсутністю зручного громадського транспорту в їхньому районі, тому починаючи з 1904 року «осаджували» міську думу клопотаннями вимагаючи скорішого рішення цього питання. Харків'яни зазначали, що міська влада зволікала з проведенням трамваю до околиць через те, що мешканці віддалених районів не мають виборчих прав [73, с. 1031]. Рішення щодо спорудження лінії трамваю на Холодну та Лису гори тривало майже сім років, та було виконано так, як вважали доцільним гласні міської думи, які в більшості проживали в центрі та самі не користувалися цією гілкою. П. Бурдье підмічав, що міські еліти виявляють своє економічне та символічне домінування шляхом регулювання напрямків розвитку засобів транспортної комунікації [463]. Поодинокі протести певних членів думи щодо зміни маршрутів прокладання трамваю в ці райони не змінили загальну думку більшості [120, с. 80–87]. У 1911 році на Холодній горі було відкрито першу лінію електричного трамваю. Міська управа не врахувала побажання мешканців району щодо маршруту трамваю, що тільки посилило конфлікт між двома сторонами, який так і не було розв'язано із-за військової та політичної ситуації в країні [347, с. 361; 120, с. 80–87]. Зауважимо, що поява холодногірської лінії призвела до джентрифікації: у

короткий строк відбулося подорожання житла, прискорився розвиток комунального господарства та торговельної мережі в районі [74, с. 1386].

У 1913 році парк Харківського електричного трамваю складався із 128 вагонів. У вагоні було 23–24 сидячих місця, загальна місткість салону – 40 осіб [329, с. 10]. Це було вдвічі більше ніж у кінно-залізничному вагоні [476, с. 9]. Також потрібно зазначити, що 40–42 особи це максимальна місткість електричного моторного вагону, який використовували в більшості міських трамвайних мереж Російській імперії. Виключення становив київський електричний трамвай, де сукупна ємність двовісних вагонів була 80 чоловік [329, с. 10].

Час роботи конки становив 14–15 годин на добу [476, с. 9]. Однак на початку ХХ ст. деякі промислові підприємства міста працювали цілодобово, тому робітники були змушені користуватися недешевими послугами візників або йти пішки. Уперше в країні харківським міським керівництвом було розроблено нічний та денний графік курсування муніципального трамваю. Харків'яни отримували цілодобовий недорогий вид громадського транспорту, а міська казна мала подвійний прибуток. Якщо в день найбільш затребуваною була центральна Пушкінська лінія, то вночі Петінським маршрутом користувалися робітники торговельної станції, паровозобудівного та машинобудівних заводів [242, с. 110]. Основною складністю в експлуатації електричного трамваю було його безперервне забезпечення енергією. До введення в дію нової електростанції в 1914 році муніципальний трамвай в середньому в місяць не діяв 35-40 годин [298, с. 53].

Функціонування регулярного громадського транспорту змінило фізичний та соціальний простір Харкова. Майже всі маршрути конки та електричного трамваю сходилися на Торгівельній (Павлівській) площі, яка стала транспортним вузлом Харкова. Маршрути радіально розходилися від площі, сягаючи «променями» у різні частини міста. Район навколо

Торгівельної площі став основним осередком комерційної діяльності та пунктом, звідки починалися усі туристичні маршрути [391, с. 16-30].

Хоча в Полтаві та Чернігові не було створено трамвайної мережі, однак міські самоврядування працювали на цим питанням. На початку ХХ ст. полтавське громадське управління надіслало до Сенату прохання щодо надання державної позики на будівництво міської транспортної системи [327, с. 945–973]. У 1898 році чернігівська міська дума просила Міністерство шляхів сполучення затвердити проєкт трамваю, один із маршрутів котрого мав пересікати шосе державного значення. Міністерство відмовило й міське самоврядування більше не здійснювало запитів [263, арк. 8].

У 1910 році Харковом почали курсувати двоповерхові автобуси. Їхнім власником був гласний думи та підприємець К. Г. Шиманський [264, арк. 11]. Маршрут автобусів проходив від вокзалу до Народного будинку, тобто він складав конкуренцію кінному трамваю [407, с. 145]. У статті в газеті «Южный край» від 10 червня 1910 року зазначено, що новинка привертала увагу публіки, місць в автобусах не вистачало на всіх бажаючих і вони стояли у черзі на зупинках [1, с. 4]. У 1912 році К. Г. Шиманський надіслав до думи клопотання про запряження коней трамваю цугом, бо інші види керування цими тваринами перешкоджають руху автобуса. Водночас уже в 1913 році ця справа було закрито, бо було припинено автобусне сполучення [264, арк. 11]. Ймовірно, містяни залишилися вірними кінці, котра мала відносно регулярне сполучення та значний вагонний парк.

Харківські дачники добиралися до місць літнього відпочинку омнібусами. Три приватних омнібуси курсували Сумським шосе до Помірок з 20 березня по 1 жовтня [106, с. 181]. Також було створено трамвайне товариство «Харьков-Сокольники». Організація мала на меті започаткувати сполучення з цією дачною місцевістю за допомогою парового трамваю, втім проєкт залишився нереалізованим [105, с. 87–88].

На початку ХХ ст. вулицями губернських міст Лівобережної України почали курсувати автомобілі. У Чернігові перший автомобіль проїхав містом

у 1906 році [632, с. 9]. Напередодні Першої світової війни Харковом їздило вже близько 300 машин [743, с. 201]. Харківським міським самоврядуванням було розроблено правила дорожнього руху для авто. Технічною перевіркою транспортних засобів та видачою номерів займалася візнична комісія та правління Південно-російського автомобільного клубу [314, с. 26–27]. Деякі мешканці губернських міст їздили по вулицях на велосипедах. Однак у цей час як автомобілі, так і велосипеди були для містян спортивною розвагою, а ні засобами міської мобільності.

Наприкінці XVIII ст. у Харкові, Полтаві та Чернігові функціонували установи державної поштової служби. Як і раніше, містяни мали можливість пересуватися містом приватними кінними екіпажами. Першим елементом соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України, котрий зазнав технічної модернізації, був зв'язок. У 1857 році в Харкові, у 1859 році – у Полтаві та Чернігові з'явився телеграф. У 1884 році Харків та Полтава стали центрами поштово-телеграфних округів. У другій половині XIX ст. стрімкого розвитку набула загальноміська поштова комунікація, збільшилася кількість поштових скриньок у всіх районах міст. У 1888 році в Харкові, у першому серед губернських центрів Лівобережної України, почала функціонувати перша телефонна станція. Статистичні дані засвідчують швидкий прогрес, адже за шість років чисельність абонентів міської мережі збільшилася майже в 15 разів. Відзначимо, що Харківська міська телефонна станція виникла всього лише через шість років після появи таких станцій у Санкт-Петербурзі та Москві. Підкреслимо, що всіма комунікаційними системами імперії (пошта, телеграф та телефонний зв'язок) керувало Головне управління пошт та телеграфів. При цьому, наприкінці XIX ст. візнична справа та користування телефонною мережею було чітко регламентовано міським самоврядуванням та центральними відомствами. Аналіз актових та діловодних джерел виявив, що умови користування були подібними у кожному із губернських центрів, відмінності стосувалися лише вартості послуг. У 1870-х роках Харків та Полтава стали важливими транспортними

вузлами Російської імперії. У 1882 році містом почав курсувати зведений концесіонерами кінно-залізничний трамвай. Дослідження місцевої періодики і діловодної документації міського самоврядування показало, що у процесі проєктування і популяризації засобів комунікації та громадського транспорту брали експертні групи (інженери, вчені та громадські діячі). На початку ХХ ст. міське самоврядування губернських центрів Лівобережної України здійснили спробу муніципалізувати телефонний зв'язок та запропонували альтернативні шляхи розвитку цих систем у містах. Однак імперська влада залишила за собою право монополії у цій сфері. У 1906 році за рахунок власного бюджету Харківське міське самоврядування звело електричний трамвай, який став першим громадським транспортом у Російській імперії. До того ж робота трамваю була організована за денним та нічним графіком, що забезпечувало містян майже цілодобовим доступним засобом пересування. Застосування історико-картографічного методу дозволило прослідкувати динаміку розвитку трамвайної мережі Харкова, котра до 1914 року охопила всі райони міста. На відмінну від Харкова, у Полтаві та Чернігові не було створено трамвайної системи, однак міське самоврядування обох губернських центрів демонструвало серйозні наміри вирішити це питання в перспективі. Продовженням пошуків альтернативних засобів міської мобільності була поява в губернських центрах Лівобережної України омнібусів, автобусів (у Харкові) та автомобілів.

2.4. Стаціонарна торгівля, заклади гостинності та громадського харчування

До кінця XVIII ст. містяни задовольняли свої потреби в харчових продуктах у традиційні способи: вирощували їх у власних господарствах або купували на ярмарках. Набуття Харковом, Полтавою та Черніговом губернського статусу, а також розвиток промисловості спричинили суттєве збільшення в містах населення, яке не було зайнято в аграрному секторі та було зацікавлено в послугах установ стаціонарної торгівлі. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. першими осередками постійної торгівлі були ринки. Як відомо, генеза ринкової торгівлі розпочалася з ярмарків. Купці та міщани губернських центрів Лівобережної України купляли товари на ярмарках та продавали його на торжках, ринках, торгах або «красних» торгах [526, с. 42]. Участь у ринковій торгівлі брали також селяни з навколишніх сіл. З дозволу поміщика вони могли особисто крамарювати на невеликих ранкових торжках у місті. Їхню продукцію могли скуповували посередники. Торги були більшими за торжки за асортиментом товарів. «Красними» називалися торги, які відбувалися перед великими церковними святами. Втім, торги та торжки були стихійними формами ринкової торгівлі. Згодом ринки стали одними із важливих точок забезпечення населення товарами [604].

Згідно «Грамоті на права та вигоди містам Російської імперії» 1785 року міське керівництво встановлювало місце розташування ринку, торгівельні дні та години. Продаж продукції розпочинався, коли уповноваженні особи від магістрату подавали спеціальний сигнал прапором [71, с. 358–384]. У цей час у Харкові, Чернігові та Полтаві торговими днями були понеділок та п'ятниця [28, с. 37; 442, с. 244; 662, с. 598]. У проміжках між ринковими днями містяни могли купити продукцію у розносних торговців, яких називали коробейниками, а на Чернігівщині – слобожанами [604].

На початку XIX ст. губернське та міське керівництво Харкова, Полтави та Чернігова упорядкувало території ринків. У Чернігові було зведено

торгівельні ряди на Красній площі. Торговий простір рядів було поділено на крамниці, також у будівлі спорудили льох для продуктів [678, с. 89–90]. У Полтаві ринок перенесли на Скатну площу, втім торгівля не припинилася й на старій торговій площі [635, с. 268]. У 1835 році губернатор надавав Харківській міській думі дозвіл на будівництво нового ринку. Саме Благовіщенському ринку судилося стати важливим центром роздрібною торгівлі у Харкові та губернії [688, с. 64]. Кожний торговий ряд ринків мав свою спеціалізацію [635, с. 268]. Асортимент ринків у той час складався з красних (мануфактурні вироби) та чорних товарів (продукція для господарств), м'ясної продукції, бакалії та галантереї [635, с. 65].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у Харкові [442, с. 245], Полтаві [635, с. 228–342] та Чернігові [643, с. 75] з ініціативи губернської влади та міського керівництва було зведено гостинні двори. Спочатку ці будівлі призначалися для торгівлі заїжджих купців під час ярмарків [575, с. 118]. Як зазначав І. Ф. Павловський, на початку XIX ст. у Полтаві саме в гостинному дворі розпочалася постійна торгівля хлібом та чорними товарами [635, с. 268]. У топографічних описах цього періоду зафіксовано чисельність крамниць у містах. Ці торговельні простори або розташовувалися в гостинних дворах, або тимчасово споруджувалися під час ярмарків. Податки з крамниць були основними прибутками міської казни. У Харкові в 1784 році було 103 крамниці [356, с. 77], у 1788 році в Полтаві – 127 крамниці [356, с. 64], у 1785 році в Чернігові – 73 [418, с. 252].

У 1824 році в Російській імперії вперше в актовій документації з'являється поняття «торговий магазин». Ця категорія використовувалася для означення торгового осередку, де реалізували мануфактурні вироби, ювелірні прикраси, одяг, меблі, хутро [102]. Зокрема, у Харкові за спогадами сучасників та відповідно звітній документації губернських установ перші магазини в Харкові виникли в 1830-х роках. «Магазинами» у джерелах іменували заклади, якими, переважно, володіли іноземці, вони знаходилися в

центральної частині міста та розміщалися в приватних будинках [689, с. 204–205].

З середини XIX ст. ринки Полтави та Харкова працювали щоденно. Як й наприкінці XVIII ст. у Чернігові залишилося два ринкових дні [209, с. 79]. Продовольчі потреби населення Харкова, чисельність котрого в 1861 році в два рази більше ніж у Полтаві, та в чотири рази – ніж у Чернігові [423, с. 777], не міг задовольнити один ринок. Б. М. Миронов зазначав, що у першій половині XIX ст. Харків став центром гуртової торгівлі між портовими містами Півдня та столицями Російської імперії [604]. У другій половині XIX ст., з падінням значення ярмаркової торгівлі, ринки Харкова стали пунктами не тільки роздрібною, а й гуртової торгівлі. У 1881 році в Харкові функціонувало три великих ринки: Благовіщенський, Кінний та Рибний. Також у місті реалізація товарів відбувалася в чотирьох торгових рядах [382, с. 101]. У Полтаві функціонували Старий та Новий ринок, а також три торгових ряда. На Сінній площі продавали чорний товар [345, с. 1–2]. У цей час у Чернігові ринок на Красній площі залишався основним торгівельним осередком. Однак щотижневі торги проводилися в таких віддалених районах міста як Кордовка, Лесковиця та Березки [32, с. 129]. Ринки були не тільки місцями торгівлі, а й комунікативними «вузлами» міст. Приміром, М. В. Чорносвита згадувала, що новини Чернігова їй повідомляла кухарка, коли вона поверталася з ринку [121, с. 51]. Торгові площі були своєрідними «біржами праці», де шукали роботи поденники та інші майстри [688, с. 70]. Навколо цих просторів виникали мережі закладів гостинності та громадського харчування [21, с. 158; 382, с. 104].

Міське самоврядування губернських центрів Лівобережної України поступово охоплювало контролем та регламентацією ринки та магазини. З 1824 року в містах діяли торгові депутації – органи управління торгівлею та промисловістю, які склалися із найвпливовіших купців міста. Основним обов'язком депутацій був контроль за строками дії торгових свідоцтв. З 1865 року згідно «Положення о зборах за права торгівлі та промислів» функції

інспектування цих галузей було передано міському керівництву. У великих торгових центрах, наприклад у Харкові, продовжили працювати депутації, котрі підпорядковувалися міським думам та управам. У Полтаві міським самоуправлінням було створено торгову комісію [151, с. 3]. У 1898 році відповідно до «Положення про державний промисловий податок» було введено інститут податних інспекторів. У кожному місті дума вибирала мінімум два інспектори [705, с. 618]. Зазначимо, що Харків спочатку було поділено на п'ять податкових ділянок, з 1912 року – на шість [746, с. 55].

З середини ХІХ ст. міська дума губернських центрів Лівобережної України створювала різні комісії при управах, котрі відповідали за розвиток торговельної інфраструктури. Наприклад, у Полтаві, окрім торгової комісії, упорядкуванням ринків займалася комісія з благоустрою [140, с. 3]. У Харкові торговими площами опікувалася ринкова комісія. Саме вона ініціювала відкриття та облаштування нових ринків, була посередником у конфліктах між споживачами та торговцями [88, с. 10–11]. У Чернігові за станом стаціонарної торгівлі слідували окремі представники міської управи [757, с. 58–59].

Санітарні комісії губернських центрів контролювали гігієнічні умови реалізації та безпечність товарів для споживачів. У цей період основними зауваженнями санітарних лікарів були антисанітарія торгових просторів, неякісна продукція та шахрайство. Наприклад, у 1896 році в Полтаву надійшла партія апельсинів, які було пофарбовано токсичною речовиною фуксин. Завдяки швидким діям санітарної комісії вдалося виявити небезпечні фрукти та надати допомогу постраждалому населенню [269, с. 1]. З початку ХХ ст. Харківською міською санітарною лабораторією проводилися регулярні збори товарів для проведення їхнього аналізу. До лабораторії також могли звернутися містяни, якщо вони сумнівалися в якості товару. Найбільше нарікань від харків'ян надходило на продукти харчування: хліб, молоко, олію, муку. Тим часом «рекордсменом» зі скарг була м'ясна продукція [308, с. 27].

Сфера продажу м'ясо-молочної продукції, окрім точок безпосередньої її реалізації, складалася з допоміжних об'єктів: бійні, кишкових заводів та молочних ферм. Ці компоненти м'ясо-молочної галузі були епідеміологічно небезпечні, тому знаходилися під пильним контролем санітарних служб губернських центрів Лівобережної України [348, с. 337–346]. Створення муніципальних бійнь одразу вирішувало дві проблеми: дозволяло контролювати стан м'ясної продукції та поповнювати міську казну значними коштами. Наприкінці XIX – на початку XX ст. міським самоврядуванням Полтави та Харкова було зведено подібні установи та видано постанови, що м'ясна продукція мала поступати на ринки та в крамниці пройшовши ветеринару перевірку [113, с. 3]. У 1911 році в Харкові спалахнув конфлікт з проводу торгівлі м'ясом, у якому були задіяні й продавці, й споживачі, й міська дума. Виявилося, що в місті існувала ціла мережа підпільних бійнь, продукції з котрих віддавала перевагу значна частина підприємців, бо ціни на їхні послуги дешевші, ніж у муніципальному закладі. Небезпечність такої ситуації складалася ще в тому, що продукцію в приватних бойнях не оглядали ветеринари. У результаті думою, санітарною та ветеринарною комісією було вирішено клеймувати перевірену м'ясну продукцію та посилити контроль за постачанням цього товару в місто [84, с. 1–11].

З 1870-х років міське самоуправління губернських міст Лівобережної України видало низку постанов відносно облаштування торгових установ. У регламентах також зазначено необхідні санітарні вимоги до організації торгівлі [217, с. 1]. Правила містили загальні вимоги. Наприклад, у постанові Харківського міського самоврядування стосовно торгівлі морозивом зауважено, що приміщення мало бути світлим та сухим, а продукція – свіжою. Однак безумовною користю є те, що було встановлено заборону на використання анілінової, борної та саліцилової кислот [314, с. 18]. У регламентах не було окреслено норм обслуговування населення, тому сервіс залишався, так би мовити, на совісті підприємця.

У другій половині XIX – на початку XX ст. містяни одночасно використовували терміни «крамниця» та «магазин». Наприклад, у «Адрес-календаре Полтавской губернии» на 1895 рік зазначено мануфактурні, бакалійні, галантерейні, іграшкові, музичні, хутряні, тютюнові, чайні, лампові, та дамські модні магазини. Поняттям «крамниця» упорядники помічали також бакалійні, м'ясні, посудні, фруктові торгові заклади. Зазвичай у щорічних довідкових виданнях поміщали назви та адреси тих комерційних установ, власники котрих надавали ці відомості з рекламною метою. Більшість магазинів з матеріалів «Адрес-календаря Полтавской губернии» знаходилися на центральних вулицях міста: Мало-Петровській, Олександрівській та Протопопівській [12, с. 134–138]. З цього можна зробити висновок, що магазини були орієнтовані на заможні верстви населення та приїжджих та мали значні річні обіги. Крамнична торгівля спеціалізувалася на реалізації продуктів харчування.

Основною складністю в обчисленні забезпечення губернських міст Лівобережної України послугами закладів стаціонарної торгівлі в цей період є різниця підходів до статистичних розрахунків та швидка зміна комерційної кон'юнктури. У 1861 році Харківським губернським статистичним комітетом було зазначено 913 установ торгівлі в місті, що складало 55 осіб на один заклад [686, с. 158]. Статистичний збірник «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг.» містить дані, що в 1861 році кількість торгових осередків у Харкові дорівнювала 678, тобто на один магазин чи крамницю припадало 74 містянина [423, с. 678]. У Чернігові в 1851 році торгівля здійснювалась у 91 крамниці [33, с. 129], проте за даними 1860 року чисельність торговельних лавок дорівнювала 80 [423, с. 777]. У другій половині XIX ст. один торговий заклад у середньому обслуговував 148 полтавця та 142 чернігівця, що було достатньо низьким показником для губернського міста Російської імперії. Наприклад, у Новгороді одна крамниця припадала на 101 особу, у Смоленську – на 70, у Києві – на 68, у Вільно – на 85, у Москві – на 116 (див. додаток Л).

Дослідник Д. М. Чорний на основі архівних фондів податкових дільниць зіставив забезпечення послугами закладів стаціонарної торгівлі робітничого заводського району з центром міста. По кількості торгових осередків несуттєво переважав заводський район, втім це були дрібні крамниці з незначним оборотом коштів (69,8 %). Майже 72 % торговельних закладів робітничого району мали продовольчу спеціалізацію, 18,2 % були непродовольчого характеру (мануфактура, галантерея, меблі, чорний товар, технічні пристрої). У центрі міста було сконцентровано більшість магазинів міста із значним річним обігом. 69 % торгових точок реалізували продовольчі товари, 29,5 % – непродовольчу продукцію. Особливістю стаціонарної торгівлі в центрі було те, що 46 % непродовольчих торгових закладів пропонували споживачам годинники, зоологічні товари, книжки, автомобілі та меблі. Отже, у центрі міста була зосереджена торгівля предметами розкоші, у той час як споживацький попит околиць задовольняли дрібні бакалійні крамниці та установи, де продавали паливо [746, с. 57–58].

Рекламні оголошення в довідкових виданнях та місцевій періодиці містять цінні відомості про модернізацію сервісу та споживання в другій половині XIX – на початку XX ст. Рекламу в місцевій періодиці замовляли власники модних магазинів, галантерей та закладів, де реалізували різноманітні технічні пристрої [490, с. 84–85]. Характеризуючи обслуговування в своїх крамницях та магазинах власники зазначали, що продаж товару ведеться без торгу, продавці володіють декількома мовами [17, с. 14], можливе передбачене повернення продукції та її доставка [14, с. 662]. Увагу клієнтів намагалися привернути знижками та різноманіттям продукції [137, с. 3].

Яскравим прикладом модернізації торгового простору став критий павільйон Благівіщенського ринку в Харкові. Сама ідея критого ринку не була новою. Подібні торгові площі існували в Західній Європі з часів середньовіччя. Ще на початку XIX ст. було зведено торгові галереї ринку в Чернігові. Критий павільйон у Харкові мав відмінні від попередників

принципи організації торгівлі. Ідея зведення цієї споруди належала харківському міському голові О. К. Погорелко. У 1912 році почалося будівництво ринку, в 1914 році його було відкрито для відвідувачів [688, с. 73–74]. Критий ринок було спроектовано виходячи із тогочасних новацій громадського будівництва. Проектувальниками було розраховано розмір простору між рядами для комфортного пересування покупців, оптимальну кількість денного та електричного освітлення. Приміщення обладнали вентиляцією та системою пожежної безпеки [281, с. 255]. Торговці мали зберігати продукцію в аміачному холодильнику, який було сконструювано машинобудівним заводом Ф. Крулля та фірмою А. Лінде [156, с. 750]. Холодильник поділявся на 8 секцій. У кожному відсіку зберігали окремий вид продукції [85, с. 164–165]. Зазначимо, що в 1914 році тільки в Санкт-Петербурзі, Москві та Владикавказі були ринки з подібним холодильним обладнанням [156, с. 750].

Нову форму організації торгівлі представляв собою харківський пасаж купця Пащенко-Тряпкіна. Ідея та структура пасажів походила із Франції. У Російській імперії вони замінили застарілі гостинні двори. Модерні торговельні комплекси являли собою криті двоповерхові торгові галереї, зазвичай, із скляним дахом. Окрім торговельних крамниць, у них розміщалися модні кафе та ресторани, простір прикрашався фонтанами та містками [549, с. 124–125]. У 1870-х роках за проектом інженера-архітектора Д. С. Черненка було зведено основні споруди харківського пасажу. На першому поверсі торгового осередку розміщалися магазини, заклади побутового обслуговування та складські приміщення. На другому знаходився готель з рестораном, єврейська молитовня та окремі квартири [580]. На початку ХХ ст. у Чернігові функціонував Олексіївський пасаж, втім цей комплекс суттєво відрізнявся від класичних будівель цього типу. Він був одноповерховий та без даху. Фактично, це був невеликий торговий ряд [678, 90]. Нові торгові простори формували іншу модель споживання. Клієнт купляв не тільки товар, він бажав естетичного задоволення, що йому продавець забезпечував

за допомогою привабливого торгового приміщення, реклами, сервісу та презентації товару [460, с. 62–76].

У роки епідемій, стихійних лих чи війни міське самоврядування та органи станового самоуправління брали на себе функцію забезпечення населення продовольством. Приміром, у 1891 році в Чернігові із-за неврожаю значно зросли ціни на хліб. Міська дума за допомогою Міщанської управи та пожертвувань меценатів ініціювала роздачу муки бідним та відкриття безкоштовних їдальнь [757, с. 58]. У 1915 році в Харкові було зведено муніципальну хлібопекарню, де містяни могли купити вироби за нижчою ніж на ринку вартістю. До того ж, за допомогою цієї хлібопекарні міське самоврядування боролось із спекулятивними цінами на продукцію приватних підприємств [297, с. 853]. Також з другої половини XIX ст. у Харкові, Полтаві та Чернігові функціонували споживчі кооперативні спілки. Товариства цих губернських центрів, здебільшого, працювали за рочдельським принципом, який полягав у продажу товарів за ринковими цінами. Якщо в приватній крамниці вигоди від реалізації продукції були власністю підприємця, то в кооперативі вони у кінці року поверталися споживачу. Торговий заклад кооперативу був ще й своєрідною ощадною касою для кожного її члена [648, с. 88–90].

Становлення громадського харчування є важливою складовою соціальної інфраструктури губернських центрів Лівобережної України. У Харкові, Полтаві та Чернігові першим типом закладів громадського харчування був шинок. У шинках передусім продавали спиртні напої. Нерідко шинкарі мали й винокурні промисли, продукцію з котрих реалізували у власних установах. Шинкарство завжди знаходилося під пильним контролем імперської влади та міського керівництва. Специфічна репутація цих громадських місць привертала увагу Синоду. Шинки були своєрідними розважальними центрами для містян, де відбувалися народні гуляння та відвідувачі грали в азартні ігри [459, с. 279–284]. Зауважимо, що наприкінці XVIII ст. дефініцію «шинок» застосовували для більшості установ

громадського харчування Лівобережної України. На українських теренах також було поширеним поняття «корчма», у інших частинах імперії – («кабак» або «питний будинок» [599, с. 72]).

У 1766 році в Харкові функціонувало 154 шинка, тобто одна установа припадала на 70 осіб. Наприкінці XVIII ст. у Полтаві було 67 шинків [28, с. 39], а у Чернігові функціонувало 70 подібних закладів [521, с. 26]. У Полтаві один шинковий двір обслуговував 110 містян, у Чернігові – 55. Наприклад, у цей час у Києві на одну установу приходилось 192 осіб, у Москві – 307, у Смоленську – 263 (див. додаток Л). У цей час статистика цього промислу не була точною. У кількість цих установ нерідко потрапляли шинки навколишніх сіл та місця продажу алкогольних напоїв з приватних дворів [28, с. 39].

Наприкінці XVIII ст. з розвитком торгівлі в губернських центрах виникли перші заклади гостинності – трактири та постоялі двори. Вони тісно пов'язані зі сферою громадського харчування, тому що також надавали подібні послуги. Трактири були орієнтовані на іноземних купців, постоялі двори – на співвітчизників. Обидві категорії закладів гостинності пропонували клієнтам мебльовані кімнати, годування та стайні [502]. У 1825 році було видано «Положення про готелі, ресторани, кавові будинки, трактири і харчевні». У законі було визначено максимальну кількість кожної категорії в усіх містах імперії: 35 ресторацій, 46 кавових будинків, 40 трактирів та 50 харчевень. Ресторації та кавові будинки були доступні виключно «шановній» публіці, трактири – середньому купецтву. Міщан та селяни могли відвідувати харчевні. Жінки допускалися тільки до загального столу в готелях [599, с. 75].

У першій половині XIX ст. у губернських центрах Лівобережної України формувалась мережа закладів громадського харчування та гостинності. У джерелах цього періоду ще зберігалось іменування «шинок», втім поряд з ним уже зазначено такі поняття, як «питний будинок», «гербер», «трактир», «харчевня». Наприклад, у 1810 році у рапорті поліцмейстера

чернігівському губернатору зазначено, що в місті функціонувало 45 шинків та 55 питних будинків [131, с. 63–64]. Важко визначити логіку поділу, бо обидва типи установ надавали однакові послуги – продаж міцних напоїв та закусок до них. За наказом чернігівського губернатора трактири, або як їх ще називали на німецький манер «гербери», нумерували для того, щоб відрізнити від шинків. У трактирах, окрім випивки, подавали повноцінні порції їжі, а не тільки закуски, як у шинках. Поліцейський міг оштрафувати шинкарів за недотримання цього правила [719, с. 28]. У цей час у губерньських містах Лівобережної України з'явилися перші готелі. Описуючи простір Харкова в 1820-х роках Ф. О. Рейнгардт зазначив, що в Харкові діяло чотири готелі [309, с. 56]. У Чернігові приймав постояльців готель «Царград», відомий тим, що у ньому в різні часи зупинялися О. С. Пушкін, Т. Г. Шевченко, Л. М. Толстой та М. Горький [669, с. 56].

У 1842 році імперська влада видала «Додатки до постанов про міські і сільські господарства». Згідно документу «трактирними закладами» були готелі, ресторації, кавові будинки, трактири та харчевні. Готелями вважалися приміщення, у яких було більше 6 номерів, буфет, їдальня та каретний двір. Продаж міцних напоїв мав здійснюватися лише в трактирах та ресторациях. У харчевнях відвідувачам дозволялося подавати пиво, у кавових будинках – споживати тютюнові вироби. Свідоцтво на відкриття цих закладів надавала міська дума та затверджував поліцмейстер. Місцями продажу алкоголю також були ренскові льохи, крамниці та магазини, які отримували на це дозвіл [290, с. 469–508].

Реформи 1860-х років стали поштовхом для розвитку мережі закладів громадського харчування та гостинності. Парові потяги «привезли» до губерньських центрів Лівобережної України комерсантів та туристів. Зі свого боку, колишні кріпаки, поміщики та інші верстви шукали кращої долі в містах. Вони не мали можливості утримувати кухарку або винаймали житло без кухонь, тому користувалися послугами харчевень, трактирів та їдальнь.

Домівкою для цих соціальних прошарків нерідко ставали дешеві номери в мебльованих кімнатах.

Статистичні видання та документи міського самоврядування цього часу містять суперечливі матеріали стосовно чисельності закладів готельно-ресторанної сфери. Наприклад, в «Экономическом состоянии городских поселений Европейской России в 1861–1862 годах» [423, с. 683] наявні свідчення щодо одного постоялого двору в Харкові, у той же час як у звітах Шестигласної думи за 1862 рік це число дорівнює 260. Автори звіту назвою «постоялий двір» ймовірно зазначили усю сукупність установ гостинності [310, арк. 155]. Врахувавши відомості з різних джерел, можна зробити висновок, що в другій половині XIX ст. у Харкові один заклад громадського харчування припадав на 729 містян, у Полтаві – 458, у Чернігові – 1173 (див. додаток Б). Міський голова В. М. Хижняков підмічав, що як наприкінці XVIII ст., так й в другій половині XIX ст. чернігівці надавали перевагу домашній кухні. Гості міста, або харчувалися в знайомих, або купляли їжу на винос [719, с. 5–6].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. «асортимент» установ громадського харчування складався з кафешантанів, кабаре, буфетів, шашличних, їдальнь, кав'ярень, кухмістерських, чайних, ресторанів, мебльованих кімнат зі столом, готельних ресторанів, харчевень та трактирів [98, с. 173]. У цей час простір цих місць поєднав зони рекреації та гастрономії [564]. Власники ресторанів, кабаре, кафешантани привертали увагу гостей концертами, маскарадами, виставами, більярдними та палильними кімнатами [391, с. 45]. Нерідко в таких місцях, як наприклад у кафешантанах та кабаре, їжа була на другому плані для клієнтів, на першому – розважальна програма на сцені. Містяни губерньських центрів Лівобережної України віддавали перевагу блюдам французької, кавказької, української та російської кухонь [14, с. 658; 391, с. 45–46; 424, с. 1]. Зауважимо, що заклади громадського харчування розширили публічний простір тогочасної містянки.

З кінця XIX ст. жінка без ризику для репутації могла у супроводі чоловіка, брата або батька завітати до ресторану, буфету або кав'ярні [564].

Місцезнаходження установ цієї сфери напряму залежало від його статусу. Відповідно до постанов самоврядування в центрі міста обмежувалася торгівля міцними напоями. Наприклад, у Полтаві в 1875 році в середньому на центральних вулицях знаходилося два–п'ять трактири, на більш віддалених «артеріях» – від семи до 15, на Новому ринку – 19 [119, с. 2–3]. Ресторани, кав'ярні та буфети розташовувалися в центрі міст. Кабаре та кафешантани – у парках, садах та «розважальних вокзалах» [391, с. 45–46].

Відносно лояльна державна акцизна політика та складності адаптації певних верств населення до пореформеної соціально-економічної ситуації спричинили зростання пияцтва в містах [451, с. 78–79]. Наприклад, у Чернігові за 30 років майже в три рази збільшилася смертність від алкоголю [669, с. 23]. Наприкінці XIX ст. у Російській імперії виникла мережа комітетів піклування про народну тверезість. Діячі цих організацій сприяли відкриттю в містах їдальнь, чайних та читальнь, або чайних-читальнь [694, с. 28]. У цій справі їх підтримували Товариства грамотності. У Харкові обидві інституції опікувалися читальнями, їдальнями та чайними Народного будинку [236, с. 118]. У Харкові на початку XX ст. містяни висловили ініціативу щодо створення муніципальних їдальнь, ресторанів та чайних. Почин належав харків'янам, які підтримували антиалкогольний рух. Втім, задум так й не було втілено в життя [169, с. 673]. Також споживчі кооперативи організовували бюджетні їдальні та чайні [395, с. 18].

Гості Харкова, Полтави та Чернігова могли скористатися послугами готелів, мебльованих кімнатах та постійних дворів. Згідно положень імперської влади та регламентів міського самоврядування Харкова, Полтави та Чернігова готелями вважалися установи, де для найму пропонувалося більше ніж шести кімнат, так котрі було обладнано рестораном, водогоном, пральною та кімнатами для прислуги [314, с. 20]. Один із найбільш вишуканих готелів Полтаві «Hotel de Paris», який розміщався на центральній

Олександрівській вулиці, мав 60 мебльованих кімнат, ресторан, більярдну кімнату, стайнями, окремі кімнати для прислуги та окремий штат жінок-служниць, які виконували різні доручення клієнток [425, с. 2]. У харківських готелях «Россия» та «Руфа» було по 150 апартаментів у кожному. Частина номерів було облаштовано окремими ванними кімнатами. На вокзалах гостей зустрічали омнібуси готелю. До кімнати постояльці могли дістатися за допомогою «підйомної машини» – ліфту [14, с. 661].

Мебльованими кімнатами називали заклади, де в наймання віддавали від п'ять номерів. Згідно постанов міських дум власники зобов'язувалися влаштовувати прибирання в кімнатах після виїзду постояльців та освітлювати цілодобово коридори. Також існував поділ на мебльовані кімнати зі столом або без нього [314, с. 20; 348, с. 337]. Харківський санітарний спостерігач Г. В. Сукачов характеризував мебльовані кімнати як брудні приміщення для розпусти із блошицями та невихованою обслугою [348, с. 337]. Постоялими дворами у цей час зазвичай називали або приватні нічні притулки, або кімнати при трактирах. На початку ХХ ст. у регламентах міських дум відносно закладів гостинності вже не зауважено цієї категорії [314, с. 20; 669, с. 23–24]. Однак у статистичному виданні «Города России в 1904 году» зафіксована їхня наявність у Харкові, Полтаві та Чернігові (див. додаток В).

Міське самоврядування лише наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. прийняло низку важливих постанов, які регулювали готельно-ресторанний сектор. Постанови були зосередженні на санітарному стані установ. Зауважимо, що ці вимоги здебільшого можна описати трьома епітетами: свіжий, якісний та чистий [314, с. 20]. Саме так харківське міське самоврядування окреслило необхідні санітарні правила для відкриття закладів гостинності та громадського харчування. Міські думи та управи встановили вимоги для отримання категорії готелю. Як, зокрема, наявність водогону, туалету, пральні та кімнат для прислуги [669, с. 57].

Підбиваючи підсумки зазначимо, що наприкінці XVIII ст. виникли перші осередки стаціонарної торгівлі в Харкова, Полтави та Чернігова – ринки. Разом з цим продовжували існувати стихійні форми торгівлі – ярмарки, торги та торжки. Заклади громадського харчування були представлені шинками, трактирами та постійними дворами. У першій половині XIX ст. міське самоврядування губернських центрів починає все активніше опікуватися розвитком торгової інфраструктури. У цей час було обладнано торговий простір ринків та зведено гостинні двори. У 1820-х роках у губернських центрах з'явилися перші готелі. Традиційне українське поняття «шинок» у різних історичних документах поступово замінювалося найменуваннями «питний будинок», «гербер» та «харчевня». Згідно звітної документації губернських установ у 1830-х роках у містах виникла така категорія стаціонарної торгівлі, як «магазин». У цих закладах торгівлі здебільшого реалізували мануфактурні вироби, меблі та ювелірні прикраси. З середини XIX ст. задля контролю над торговою інфраструктурою міське самоврядування всіх міст створило спеціальні комісії. У Полтаві інспекціями ринків, крамниць та магазинів опікувалась комісія з благоустрою, у Харкові – ринкова комісія. Міське самоврядування прийняло низку постанов щодо умов продажу товарів та розміщення постояльців. Санітарні комісії проводили лабораторні дослідження продукції, перевіряли заклади громадського харчування та гостинності. У другій половині XIX – на початку XX ст. у губернських центрах Лівобережної України зберігалось паралельне використання термінів «крамниця» та «магазин». У цей час крамниці здебільшого спеціалізувалися на продажу продуктів харчування, магазини – мануфактурні вироби, галантерея, тютюну, одягу, музичних інструментів та чаю. Варто відзначити, що в центрі міст здебільшого розташувалися торгові заклади, де реалізовували предмети розкоші, у віддалених частинах переважали продовольчі крамниці та установи з продажу палива. Наприкінці XIX ст. гості губернських центрів Лівобережної України могли скористатися послугами готелів, мебльованих кімнат та постійних дворів. Відповідно до

регламентів, прийнятих міським самоврядуванням кожна із цих категорій сфери гостинності мала відповідати певному переліку санітарно-побутових умов. Мережа закладів громадського харчування складалася з більше ніж 10 типів установ. Деякі типи установ громадського харчування (кафешантани, ресторани, кафе-кабаре) були водночас розважальними публічними просторами. Модернізація торгової інфраструктури проявилася у застосуванні власниками елементів маркетингу та сервісного обслуговування клієнтів. Модерними формами торгових закладів стали пасажі та криті ринки. У 1914 році в Харкові почав функціонувати критий павільйон Благовіщенського ринку. Павільйон було обладнано високотехнологічним для того часу приладом – аміачним холодильником. Сама будівля павільйону була сконструйована із урахуванням останніх тенденцій громадського будівництва. У той час у імперії тільки у Санкт-Петербурзі, Москві та Владикавказі функціонували подібні торгові площі. На початку ХХ ст. громадські організації у всіх містах відкривали їдальні, чайні та чайні-читальні. Метою цих організацій (які також можуть бути зараховані до переліку акторів) було створення безалкогольного середовища для незаможних верств населення губернських центрів. У цей час у міського самоврядування існували ідеї створення мережі муніципальних їдальнь. Однак цей задум так й не було реалізовано в зв'язку із важкою політичною та економічною ситуацією.

Висновки до розділу 2

Наприкінці XVIII ст. були зроблені перші кроки у формуванні соціально-побутового обслуговування в губернських містах Лівобережної України. До традиційних елементів соціально-побутового обслуговування мешканців міст (громадські колодязі, цехи, ярмарки, шинки тощо) додалися нові. У цей час виникло зовнішнє освітлення, поштова служба та почався розвиток стаціонарної торгівлі. Відбулося законодавче унормування цехового устрою. У першій половині XIX ст. у Харкові, Чернігові та Полтаві значного розвитку набула мережа закладів громадського харчування, гостинності та стаціонарної торгівлі. У цих сферах з'явилися нові типи установ. Саме в цей період було закладено основи адміністрування всіх установ та ринку соціально-побутових послуг. Губернатори стали основними ініціаторами та розпорядниками покращення соціально-побутового обслуговування в містах. Поліція та Шестигласна дума виконували накази губернської канцелярії щодо облаштування міського середовища Харкова, Полтави та Чернігова. Приватний сектор в цій галузі був представлений ремісниками, візниками, власниками торгових осередків, закладів громадського харчування та гостинності.

У другій половині 1850-х років поява телеграфу поклала початок технічної модернізації соціально-побутової модернізації. У 1870-ті роки модернізація комунального господарства губернських центрів розпочалася зі реалізації зведення таких масштабних технологічних проєктів, як водогін, електричні станції та трамвай (кінно-залізничний трамвай у Харкові). Ці складові мережі соціального-побутового обслуговування потребували значних капіталовкладень, тому стали зоною перетину інтересів таких акторів, як міське самоврядування, підприємці (концесіонери), громадськість та імперська влада. Торгівля, побутове обслуговування, заклади гостинності та громадського харчування здебільшого були представлені приватним сектором. У цей час підприємці мали адаптуватись до умов ринку, що стало причиною появи нових форм організації, типів установ та засад сервісного

обслуговування. Попри різноманітність усієї мережі соціально-побутового обслуговування, міське самоврядування стало тим актором, котрий поступово взяв під контроль більшість її елементів. Виключення становила інформаційно-комунікаційна сфера. Поштова служба, телеграф та телефон підпорядковувалися імперській владі. Дослідження діловодної документації міського самоврядування дозволяє стверджувати, що в другій половині XIX ст. спеціалізовані структури міської управи (санітарна комісія, комісія з благоустрою, тротуарна комісія тощо) регулярно інспектували стан закладів соціально-побутового обслуговування. Міська дума регламентувала діяльність установ соціально-побутового обслуговування. У вирішенні проблем соціально-побутового обслуговування також брали участь експертні групи, котрі склалися з вчених, інженерів-практиків та громадських активістів.

На початку XX ст. міське самоврядування губернських центрів муніципалізувало декілька важливих об'єктів складових соціально-побутового обслуговування (наприклад, у 1904 році – водогін у Харкові, 1901 році – електричну станцію у Чернігові). Подальші проекти органи міського самоврядування реалізували без участі концесіонерів. Фінансування капіталомістких систем здійснювалось із залученням коштів міського бюджету, державних позик, внесків підприємців та громадян. Яскравим прикладом переміни стратегії міського самоврядування стало створення утилізаційного комплексу в Харкові. Міський голова О. К. Погорелко та інженер Д. С. Черкес стояли біля витоків інноваційної системи очищення міста від відходів. Завдяки спільній роботі міського самоврядування, експертних спільнот та громадськості в Харкові було створено муніципальний Утилізаційний завод, централізовану каналізацію та обоз для сухого сміття. Тенденція до муніципалізації мала прояв не тільки щодо управління комунального господарства. У Чернігові 1900 році було відкрито муніципальну лазню, у Харкові розроблялася ідея мережі міських їдальнь. Важливою особливістю формування мережі соціально-побутового

обслуговування населення міст в цей період було те, що деякі її складові (наприклад, телефонна системи, громадський транспорт, водогін, електричне освітлення тощо) стали важливими матеріальними об'єктами (несоціальними акторами), які визначали особливості соціальної взаємодії. Ці актори стали маркерами «престижності», спричиняли початок джентрифікації у певних районах міст. Довкола них, їхніх перспектив розвитку розгортались конфліктні ситуації з іншими акторами.

На початку ХХ ст. безсумнівним лідером за розвитком соціально-побутового обслуговування серед губернських центрів Лівобережної України став Харків. За темпами зростання обсягів комунікаційної системи (телеграф, телефон) та громадського транспорту Харків не поступався іншим великим містам імперії. Харків мав вищі показники урбанізації, у порівнянні з Полтавою та Черніговом. Водночас для Харкова це означало загострення санітарно-епідеміологічної ситуації та проблем із засобами мобільності. Харківське міське самоврядування та громадськість відповіли на цей виклик створенням системи очищення міста від сміття та створенням муніципального електричного трамваю (1906 рік). Харківський електричний трамвай почав функціонувати через 14 років після появи першого трамваю цього типу тяги в Російській імперії (у Києві), та на рік раніше, ніж у Санкт-Петербурзі. Разом із цим, органи міського самоврядування Полтави та Чернігова також розробили кілька проектів формування централізованої каналізації і трамвайної системи. На жаль, вони були реалізовані через брак коштів і ентузіазму членів міського самоуправління та громадськості.

Основні положення цього розділу викладено в публікаціях авторки [721; 722; 723; 724; 725; 727; 728; 729; 730].

РОЗДІЛ 3

ЗАКЛАДИ ОХОРОНИ ТА ВІДНОВЛЕННЯ ЗДОРОВ'Я

3.1. Мережа медичних та санітарних інституцій

Кінець XVIII – перша половина XIX ст. були початковим періодом у формуванні становлення системи охорони здоров'я населення Харкова, Полтави та Чернігова (див. додаток II). Біля джерел цього процесу стояли Прикази громадського піклування [666, с. 20]. Завдяки їхньому сприянню в містах було відкрито перші лікарні, котрі були розраховані на всіх мешканців губернії. З 1797 року в містах почали функціонувати Лікарські управи, котра керувала лікарнями та інспектувала аптеки губернії. Співробітники управи також наглядали за діяльністю усіх лікарів, провізорів, повитух та фельдшерів. Окрім цього, лікарі управи здійснювали судово-медичні експертизи, спостерігали за санітарно-епідеміологічною ситуацією [683, с. 5–6].

Відповідно до «Грамоти містам на права та вигоди» 1785 року [71, с. 358–384] будівництво міських лікарень та аптек мало фінансуватися з бюджету губернських центрів. Оскільки губернські міста не мали окремих органів, які спеціально займалися охороною здоров'я, то це було доручено Лікарським управам. Зауважимо, що Прикази громадського піклування продовжували контролювати губернські лікарні й після заснування управ. Більшою мірою вони опікувалися фінансовими питаннями цих закладів.

Лікарські управи мали достатньо обмежені управлінські повноваження. Приміром, наприкінці XVIII ст. Лікарські управи одночасно підпорядкувалися губернатору та Медичній колегії (з 1811 генерал-штаб-лікарю Міністерства внутрішніх справ). У 1837 році Лікарські управи втратили розпорядчі функції. З цього часу вони мали право надавати певні пропозиції щодо будівництва медичних установ або протиепідеміологічних заходів, які затверджував або відхиляв губернатор. Відтепер канцелярія

губернатора наглядала за санітарним станом, віспощепленням та діяльністю медичних інституцій [683, с. 8]. У 1850-х роках Медичний департамент Міністерства внутрішніх справ ініціював заснування тимчасових (під час епідемій) та постійних губернських комітетів суспільного здоров'я. Наприклад, у 1862 році до Чернігівського комітету суспільного здоров'я входив губернатор, поліцмейстер, інспектор Лікарської управи та ветеринарний лікар [335, с. 10]. Комітет став своєрідним бюрократичним центром, позбутися якого бажали як лікарі, так й губернатор [666, с. 22].

У цей період було видано перші законодавчі акти щодо організації медичної мережі. У 1775 році в «Примірному положенні для заснування лікарень» було окреслено склад штату лікарень та певні аспекти упорядкування простору медичних закладів [291, с. 276]. У 1823 році Медичний департамент розробив спільну постанову щодо розташування лікарень у міському середовищі. У цьому положенні рекомендували розташовувати лікарні на значній відстані від адміністративних споруд та житлових будинків, однак у межах міст та біля річок [469, с. 286–287]. У той час фахівці вважали, що основною причиною епідемій було забруднене повітря [701, с. 543–54]. Якщо говорити про Харків та Чернігів, то перші лікарняні комплекси тривалий час знаходилися на значній відстані від центру міст та місць розселення городян. Однак у Полтаві лікарня розташовувалася на головній площі міста – Олександрівській (додатки Р, С, Т).

Приказ громадського піклування Харкова і Чернігова опікувався лікарнею, будинком для людей з психічними розладами та невиліковних хворих [76, с. 223]. У 1797 році в Полтаві лікар І. Тишевський власним коштом відкрив першу в місті лікарню на 50 місць. Ані місцева влада, ані столичні чиновники не відгукнулися на прохання І. Тишевського відносно матеріальної допомоги закладу [267, с. 47], тому вже в 1803 р. лікарню було закрито [635, с. 163]. У 1804 році почала функціонувати Полтавська губернська лікарня [438, с. 22].

У першій половині XIX ст. спостерігалось збільшення лікарняних місць в медичних закладах губернських центрів. Наприклад, на початку XIX ст. у Полтавській губернській лікарні було 73 місця, у середині XIX ст. – 354 ліжка. Отже, на одне стаціонарне місце припадало 57 полтавчан. На початку XIX ст. цей показник становив 109 осіб на одне місце [438, с. 22–23]. У 1836 році в Харкові було 470 стаціонарних лікарняних місць, на одне ліжко приходилося 49 містян [443, с. 476]. У середині XIX ст. одне місце стаціонару припадало на 23 чернігівця [667, с. 53–54]. У 1840-х роках у Харкові, Полтаві та Чернігові один медичний працівник губернської лікарні в середньому обслуговував 51–58 пацієнтів стаціонару [34, с. 80; 666, с. 30; 667, с. 54].

Зазначимо, що в цей час цирульні були більш затребуваними ніж лікарні. Окрім перукарських послуг, цирульники також займалися мікрохірургічними операціями (пускання крові, ампутація зубів та кінцівок). Ці ремісники також допомагали при дерматологічних та венеричних захворюваннях. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у губернських містах Лівобережної України функціонувало по дві цирульні [418, с. 221; 442, с. 203]. Лікарська управа контролювала діяльність цирульників та надавала їм дозвіл на практику. Тільки у 1912 році Медична рада Міністерства внутрішніх справ заборонила проводити медичні операції в цирульнях [632, с. 12].

До медичної мережи відносяться також і аптеки. У 1789 році вийшов Аптекарський статут, відповідно до котрого мали функціонувати усі фармацевтичні заклади імперії. Документ регламентував порядок відкриття аптек, визначав перелік необхідних професійних навичок для працівників та особливості реалізації ліків. Ціни на ліки встановлювала Медична колегія, яка видавала спеціальні аптекарські такси – реєстри ліків із зазначенням їх вартості [562, с. 102–103]. Розвиток аптекарської справи в Російській імперії стримувався тим, що наприкінці XVIII ст. у країні не існувало професійної фармацевтичної освіти. Здебільшого перші аптеки в губернських центрах відкривали військові лікарі у відставці [473, с. 126]. Відомо, що в середині

XVIII ст. у Полтаві діяла аптека полкового лікаря Г. Гамма [101, с. 55]. З 1782 року в Чернігові працювала аптека колишнього лікаря Я. Омеляновича [632, с. 12]. Прикази громадського піклування ініціювали відкриття нових аптек або викупали вже створені. Відомо, що в 1804 році Полтавський приказ громадського піклування придбав аптеку І. Тішевського [101, 55]. Перша громадська аптека Харкова почала виготовляти та реалізувати ліки в 1778 році [442, с. 193]. У першій половині XIX ст. продовжилося формування фармацевтичної мережі Харкова, Полтави та Чернігова. У цей період у Чернігові функціонували дві аптеки [667, с. 54], у Полтаві – три заклади [34, с. 80], у Харкові – п'ять аптек та один аптекарський магазин [443, с. 476]. За спогадами Ф. О. Рейнгардта, усі харківські фармацевтичні установи знаходилися в центрі міста [309, с. 8].

У 1860–1870-х роках відбулося реформування організаційної структури сфери охорони здоров'я Російської імперії. У 1866 році Прикази громадського піклування припинили своє функціонування, їх функції були передані губернським земствам. У 1865 році Лікарські відділення губернського правління замінили Лікарські управи [666, с. 25–26]. Лікарські правління контролювали діяльність усіх медичних закладів та персоналу губернії, здійснювали санітарно-епідеміологічні спостереження, відповідали за судово-кримінальні експертизи.

Підкреслимо, що губернські центри не мали власних медичних адміністративних органів. Втім, відповідно до Міського положення 1870 року [37, с. 821–822] міські думи та управи були зобов'язані піклуватися про здоров'я мешканців. Міські управи могли створювати стаціонарні комісії, котрі були посередниками між губернськими медико-санітарними структурами та думою, а також відстоювати інтереси лише свого міста [199, с. 3–4]. Органи міського самоврядування могли засновувати тимчасові комісії для рішення різних медико-санітарних проблем або реалізації проєктів. Діловодні документи органів міського самоврядування свідчать, що в 1912 році в Харкові функціонувала бійно-санітарна комісія, котра

займалася упорядкуванням ветеринарного обстеження м'ясної продукції в місті [317, с. 288].

Кожна лікарня мала окремі опікунські та лікарські ради. Земства призначали опікунів у губернські лікарні, думи – у міські медичні заклади [666, с. 10]. У приватних лікарнях керівництво господарчим сектором могло здійснюватися без опікунської ради [380; 381]. Однак усі лікарські ради медичних закладів будь-яких форм власності контролювалися та були підзвітні Лікарському губернському правлінню [387, с. 19–21]. Медичні працівники та громадські діячі розуміли, що така достатньо громіздка система медичного менеджменту не веде до оптимізації управління сферою охорони здоров'я [359, с. 628–635].

У другій половині XIX ст. відбулися певні зміни в світовій санітарно-гігієнічній парадигмі, які вплинули на організацію медичної інфраструктури у різних країнах. Англійській лікар Дж. Сноу під час епідемії холери у Лондоні в 1853–1854 роках виявив, що причиною розповсюдження хвороби є не заражене повітря, а забруднена вода. Це відкриття не тільки змінило підхід до дослідження природи інших інфекційних захворювань, а й трансформувало стратегію районування медичних установ та комунальної гігієни [701, с. 53–54]. Якщо наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. переважна кількість медичних комплексів знаходилася на околицях міст, то в другій половині XIX – на початку XX ст. центральна частина губернських міст стала основним місцем локалізації лікарень. Більшість полтавських лікарень розташовувалися в просторі між Круглою площею та Петровською вулицею (див. додаток У). У Чернігові медичний комплекс знаходився в зоні між Олександрівською площею та Катеринославською вулицею (див. додаток Ф).

Переважна кількість лікарняних закладів Харкова також розташовувалася в центрі міста. При цьому у другій половині XIX ст. медична мережа поступово охоплювала й інші частини міста. Звернення до історико-картографічного методу допомогло виявити, що в 1895 році в

центральному Нагірному районі знаходилося 52 % від усіх закладів, у 1912 році цей показник склав 56,7 %. Наступною за чисельністю лікарняних закладів була Катеринославська вулиця, на ній у 1895 році розташовувалося 14,3 % установ (див додаток К). За матеріалами 1912 року в цій частині міста ми спостерігаємо формування своєрідного медичного вузла (див. додаток Х). У цей час 18,4 % лікарень локалізувалися на території Катеринославської вулиці (до залізничного вокзалу)–Коцарської вулиці–Благовіщенського ринку. Таку ситуацію можна пояснити тим, що ця зона була також важливим торгівельним та транспортним осередком міста.

Водночас на початку ХХ ст. близько 25 % харківських лікарень знаходилося у віддалених частинах Харкова. У кожному районі було один-три заклади (див. додаток Х). З 1891 року в місті почав функціонувати інститут дільничних лікарів [57, с. 41–47]. У 1914 році було 4 дільниці, котрі охоплювали усі віддалені зони міста. У кожній частині міста функціонувала власна амбулаторія. Зауважимо, що організація медичного обслуговування населення за територіальним принципом повною мірою було здійснено під керівництвом М. О. Семашка вже за часів радянської влади. Саме на початку ХХ ст. було закладено підґрунтя для подальшої реалізації цієї моделі системи охорони здоров'я [426]. У 1909 році ургентну медичну допомогу мешканцям всіх частин Харкова надавали Товариство нічних чергувань лікарів та Товариство нічних акушерок, з 1910 року – Товариство швидкої допомоги. Ініціатива у відкритті цих медичних організацій належить лікарській спільноті Харкова. Певний період члени товариств власним коштом фінансували свої медичні проекти. Через рік, переконавши міське самоврядування в користі їх починань, вони стали утримувати субсидії з бюджету [666, с. 231–235].

Відзначимо, що темпи зростання кількості лікарень Полтави та Харкова були колосальними. Приміром, у 1880–1990-ті роки лікарняна мережа в Харкова збільшилася на 65 % (приріст – 4 % у рік), у Полтаві за шість років цей показник становив 54 % (9 % у рік). У 1869 році чернігівська

медична мережа складалася з трьох лікарень [316, с. 82]. За матеріалам довідника «Города России в 1904 году» у місті функціонувало 9 закладів [65, с. 232], тобто показник швидкості приросту лікарень був приблизно 0,2 % на рік (див. додаток Ц).

Для того, щоб схарактеризувати рівень забезпечення населення стаціонарними медичними послугами, необхідно також з'ясувати співвідношення населення губернських центрів та кількості наявних лікарняних місць. У 1898 році в Харкові одне лікарняне ліжко припадало на 96 містян. У 1912 році цей показник збільшився – одне місце приходилося на 64 харків'янина [666, с. 226]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Чернігові близько 50 містян припадало на одне лікарняне ліжко [65, с. 232], у Полтаві – 114 осіб [428]. Зауважимо, що ці показники губернських міст Лівобережної України значно вищі, ніж у деяких значних містах Російської імперії (див. додаток Ш). Однак, якщо співставити дані першої половини XIX ст. з кінцем XIX – початком XX ст., то стає зрозумілим, що цей показник у губернських центрах Лівобережної України зменшився. У Харкові – на 31 %, у Полтаві – на 50 %, у Чернігові – на 89 %. Через брак лікарняних місць нерідкими були досить трагічні ситуації. Приміром, у 1882 році в харківській газеті «Южный край» описано випадок, коли 78-річний містянин шість днів провів на своєрідному «стаціонарі» у поліції через те, що в жодній із міських лікарень не знайшлося для нього місця [163, с. 3].

Брак лікарняних ліжок компенсувало те, що на початку XX ст. набула розповсюдження така форма медичного обслуговування, як амбулаторне лікування. Майже в кожній лікарні губернських центрів Лівобережної України проводився амбулаторний прийом. У 1912 році Харкові амбулаторні лікарні склали 23,3 % від усієї сукупності медичних закладів [361, с. 52–55]. Амбулаторний прийом дозволяв охопити значну кількість хворих. Дільничний лікар виїздив до хворих чернігівців до дому з 1873 року [667, с. 57]. Як уже було зазначено вище, харківські дільничні лікарі вели

безкоштовний прийом пацієнтів у чотирьох районних амбулаторіях [57, с. 41–47].

На початку ХХ ст. приватна форма власності стала домінуючою в системі медичного обслуговування губернських міст Лівобережної України. Статистичний аналіз показав, що в 1912 році 45 % харківських лікарень були приватним, у 1895 році цей показник становив 28 %. У Полтаві 54 % медичних закладів були у приватній власності. За профілем це здебільшого були невеликі акушерсько-гінекологічні, психіатричні, неврологічні, хірургічні та офтальмологічні лікувальні заклади. Стаціонар таких лікарень у середньому складався з 10–25 ліжок. Лікування в приватних клініках було в два–три рази дорожчим, ніж у громадських медичних установах [361, с. 107].

У кожному з міст функціонувала губернська лікарня, котра підпорядковувалася земству. Здебільшого ці лікарні були багатопрофільними. У Харкові пацієнти могли звернутися до міських лікарень (Олександрівська, Миколаївська, Міська офтальмологічна лікарня імені професора Л. Л. Гіршмана та Міська дитяча лікарня імені князя Д. М. Кропоткіна). Такі лікарні були розраховані на значну кількість осіб (від 50 до 1000 ліжок) [361, с. 52–55; 667, с. 57]. З кінця ХІХ ст. Харкові та Полтаві почав функціонувати лікарняний збір, який можна вважати первинною формою соціального страхування. Містяни сплачували певну суму коштів упродовж року, котрі призначалися на фінансування лікарень. Платники цих зборів або лікувалися безкоштовно в закладах міста, або за значну меншу плату, ніж інші містяни [134, с. 2; 227, с. 50–51]. Нерідко меценати оплачували лікування осіб, котрі не могли дозволити собі перебування в медичному закладі. Приміром, у 1892 році благодійники оплачували обслуговування шести ліжок Полтавської губернської лікарні. За рік подібну соціальну допомогу отримало 75 осіб [224, с. 120–121].

Лікарні громадських організацій та органів станових самоврядувань, у губернських центрах Лівобережної України складали від 15 до 35 % від усієї кількості медичних установ. Містяни зазвичай отримували допомогу в

зкладах цієї форми власності безкоштовно. Бажаючі могли подякувати за лікування зробивши пожертву. Лікарні утримувалися за рахунок благодійних внесків та субсидій міського самоврядування [57, с. 44]. У губернських містах Лівобережної України функціонувала лікарня, амбулаторія (у Полтаві та Харкові) та аптека (у Чернігові) гуманістичної організації Товариство Червоного Хреста [8, с. 107; 361, с. 52–55; 667, с. 57].

У другій половині XIX – на початку XX ст. у Російській імперії набула розвитку фабрично-заводська медицина [749, с. 134–135]. У цій формі медичного обслуговування особливо були зацікавлені мешканці Харкова. У 1899 році близько 22 % харків'ян працювали на промислових підприємствах [231, с. 47]. У той час як у Полтаві цей показник складав 1,4 %, у Чернігові – 0,7 % від загальної чисельності населення [65, с. 344–345]. Закони про робітниче страхування в 1903 [283, с. 600–606] та 1912 [272, с. 847–850] років заклали основу пенсійного забезпечення працівників. Державна дума зобов'язувала промисловців створювати лікарняні каси на підприємствах. З трудівників повинні були утримувати 1–20 % зарплатні на рахунок каси. Близько 40 % коштів каси складали внески власника виробництва та штрафи.

Фабрично-заводська медицина була каменем спотикання між органами самоврядування та власниками виробництв. Згідно з матеріалів, які збило Харківське лікарське губернське відділенням 11,6 % промислових підприємств міста мали власний приймальний покій, 60 % заводів забезпечували працівникам амбулаторну медичну допомогу 2–8 разів на місяць. Майже 30 % робітників не отримували гарантоване їм законодавством медичне обслуговування. Зауважимо, що тільки Харківський паровозобудівний завод мав власну лікарню. Інспектори Лікарського губернського відділення зазначали, що заявлені власниками виробництв заклади фабрично-заводської медицини виявилися або фіктивними, або обсяг їхніх послуг був недостатнім для ефективного лікування робітників [198, арк. 16]. Земство та міська дума звинувачували підприємців, що вони манкірують своїми обов'язками [622, с. 3]. Харківський голова О. К. Погорелко вказував,

що в 1905 році 15 % робітників безкоштовно лікували в міських медичних інституціях [198, арк. 16]. Харківська міська дума разом з лікарями розробили кілька проєктів модернізації фабрично-заводської медицини, однак підприємницька спільнота жодну із пропозицій не підтримала [206, с. 187–211].

У другій половині XIX ст. аптекарська справа в Російській імперії була галуззю, яка регламентувалась великою кількістю законодавчих актів. У 1864 році Міністерство внутрішніх справ прийняло циркуляр щодо умов відкриття нових аптек у населених пунктах імперії. Для губернських центрів встановлювалася норма – 1 аптека на 10 тисяч мешканців, а також 12 тисяч номерів рецептів на рік для кожного закладу. У 1873 році в доповненнях до циркуляру було включено норму, згідно якої в губернських центрах дозволялося заснувати нову аптеку, якщо в місті є фармацевтичні установи, де чисельність виконаних рецептів складала більш ніж 15 тис. Втім, відкрити аптеку дозволялося тільки в тій частині міста, у котрій знаходилися установи з надлишковою кількістю рецептів [569, с. 125–129].

Затверджена законодавством пропорція можливої чисельності аптек обмежувала розвиток фармацевтичної мережі в губернських містах Лівобережної України. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Полтаві функціонувало п'ять аптек, у Чернігові – три. Усі заклади знаходилися в центральній частині міста. На початку XX ст. у Харкові було вже 22-24 аптеки [65, с. 228]. У порівнянні з кінцем XIX ст. значно розширилася локалізація харківських аптекарських установ. Приміром, у 1895 році майже 72 % аптек міста розташовувалися в центральному Нагірному районі (див. додаток К). У 1912 році цей показник дорівнював 55 % (див. додаток Х). У 1904 році майже 58 % аптек Харкова були приватними. Інші заклади належали земству та міському самоврядуванню. Лікарське губернське відділення інспектувало як приватні, так й громадські заклади [443, с. 484]. За зверненнями містян санітарна лабораторія міста проводила експертизи ліків, котрі виготовляли міські аптеки [237, с. 9–11].

З середини ХІХ ст. у губернських центрах Лівобережної України набули розповсюдження аптекарські магазини. У такий спосіб підприємці намагалися обійти державну монополію на відкриття аптек. На відмінну від аптек на аптекарські магазини не поширювалися територіальні та кількісні обмеження, передбачені законами 1864 та 1873 років. Втім, провізори аптекарських магазинів не мали прав виготовляти ліки за рецептами, у цих закладах реалізували лише готові сертифіковані препарати [387, с. 863]. Асортимент аптекарських магазинів складала також косметичні, парфумерні, галантерейні та господарчі товари. У 1903 році в Харкові працювали 32 аптекарських магазини, у Полтаві – 17 закладів, у Чернігові – 7 (див. додаток Ф). Показово, що аптекарські магазини мали значно ширшу локалізацію, ніж аптеки. Наприклад, у 1914 році в Полтаві відповідно до «Памятної книжки Полтавской губернии» діяло 33 аптекарських магазини [8, с. 107]. Більшість установ розташовувалися в центрі. Частина з них виходила за периметр між Круглою та Петровською площею. Близько 12 % магазинів знаходилися в районі Нового ринку. Один заклад функціонував на достатньо віддаленій Новопроложенській вулиці (див. додаток У).

До 1870-х років у губернських центрах Лівобережної України не існувало спеціалізованих санітарних організацій. Санітарно-епідеміологічний контроль був обов'язком поліції та губернської влади [362, с. 461–488]. Поліція матиме ці функції й на початку ХХ ст. Згідно з Міським положенням 1870 року [37, с. 821–839] органи міського самоврядування також мали контролювати санітарний стан міського середовища, інспектувати торгові заклади та житлові приміщення. Лікар-гігієніст та укладач збірника лікарсько-санітарних законів Російської імперії М. Г. Фрейберг зазначав, що до 1912 року так й не було створено чіткої структури санітарного нагляду, а положення Медичного департаменту мали рекомендацій характер. Громадське управління міст імперії мало самостійно обирати для себе оптимальну модель санітарного контролю із запропонованих департаментом [387, с. 377–382].

Чернігівське міське самоврядування обрало найпростіший тип організації санітарного контролю. Міська дума заснувала посаду санітарного лікаря при управі [127, с. 203]. У Полтаві та Харкові міські думи ініціювали відкриття спеціалізованих органів – санітарних комісій. До складу санітарної комісії входили лікарі та члени управи [199, с. 3–4]. У містах також функціонували санітарні установи, котрі відповідали за епідеміологічну ситуацію в усій губернії. У Харкові така інституція називалася «санітарне відділення». У 1911 році Харківське санітарне відділення складалося з трьох санітарних лікарів, хіміка, лікаря-бактеріолога, санітарного наглядача, шести дезінфекторів та чотирьох канцелярських службовців. При відділенні діяли хімічна та бактеріологічна лабораторії, які обслуговували не тільки місто, а й всю губернію. Санітарна комісія міської управи була своєрідним посередником між санітарним відділенням та гласними думи [57, с. 46].

У 1902 році гласний М. І. Светухін звернувся до Харківської міської думи з пропозицією щодо відкриття Санітарного бюро. Він зауважив, що санітарна комісія ще з 1900 року працювала над створенням цієї структури. Санітарне Бюро планувалося як аналітичний центр при Харківському санітарному відділенні. Подібне бюро вже існувало в Санкт-Петербурзі, Москві, Одесі, Нижньому Новгороді та Ялті. М. І. Светухін підмітив, що колеги з цих міст відзначили, що відкриття Санітарного Бюро позитивно позначилося на загальному рівні організації справи. Згідно проєкту завданнями Санітарного Бюро мало бути створення статистичної бази захворювань, ведення наукової роботи та видання спеціалізованого журналу [205, арк 1–21], а практична діяльність покладалася на санітарних лікарів відділу [293, с. 32]. Санітарне Бюро почало функціонувати з 1904 року. Дослідник історії охорони здоров'я Харкова І. Ю. Робак зазначав, що саме Санітарне Бюро здійснювало контроль за ситуацією в місті, а санітарне відділення займалося бюрократичними питаннями [666, с. 65–66].

У 1911 році міністерство внутрішніх справ розробило положення щодо організації санітарних попечительств. Окрім санітарних лікарів, до них мали

увійти гласні думи та містяни. Харківська міська дума підтримала цю ініціативу, втім через початок Першої світової війни цей проєкт не було реалізовано [292, с. 10–14; 666, с. 66]. Показово, що ще наприкінці XIX ст. Полтавської міською думою була створена мережа санітарних попечительств, до якої увійшли 60 осіб. Основним завданням попечителів був огляд домогосподарств, ці інспекції проводилися лише кілька років [227, с. 7–10].

Санітарні організації губернських центрів Лівобережної України стояли біля джерел регламентації комунальної гігієни та системи захисту споживачів. Вони також проводили ревізії навчальних закладів та установ опіки. Особливо цінними були зусилля експертів цих структур у боротьбі з епідеміями та епізоотіями. Зібрані міськими санітарними лікарями аналітичні матеріали стали при нагоді в дослідженнях шляхів розповсюдження інфекцій та методів боротьби з ними. Однак діяльність санітарних організацій губернських центрів Лівобережної України критикували як сучасники, так й самі співробітники цих структур. Причинами невдач санітарної служби в цей період було їх недостатнє фінансування, брак кваліфікованих кадрів, обладнання та відсутність спеціальних знань у деяких працівників інституцій [227, с. 7–10; 348, с. 339].

Завершуючи дослідження мережі медичних і санітарних інституцій зауважимо, що наприкінці XVIII ст. поява лікарень та аптек була першими кроками становлення цієї системи у губернських містах Лівобережної України. Прикази громадського піклування ініціювали відкриття перших лікарень у цих містах. З 1797 року Лікарські управи контролювали та інспектували медичні заклади. Фінансування медичних закладів відбувалося за рахунок бюджетів губернських центрів та коштів Приказів громадського піклування. Саме в цей період імперська влада докладно регламентувала умови відкриття аптек та лікарень у губернських містах. Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. конкуренцію лікарям складали цирульники, котрі надавали містянам медичні послуги та користувалися їхньою довірою. Аналіз

статистичних джерел показав, що у першій половині XIX ст. у Харкові, Полтаві та Чернігові майже в два рази збільшився показник забезпечення містян лікарняними місцями. У 1860-1870-ті роки відбулася реформа медичної сфери. Відтепер медичними установами губернських центрів займалися Лікарські відділення губернського правління та губернські земства. Дослідження діловодної документації міського самоврядування губернських центрів Лівобережної України виявило, що у цей період міські управи почали активно створювали стаціонарні або тимчасові комісії з медико-санітарних питань. Прикладом таких структур були санітарні комісії Харкові та Полтаві. Характеризуючи формування мережі аптек у губернських центрах, варто зазначити, що політика Міністерства внутрішніх справ призвела до суттєвих обмежень їхньої кількості. У середині XIX ст. у всіх губернських містах набули популярності аптекарські магазини. Їхня кількість стрімко зростала, оскільки на них не розповсюджувалися норми міністерства. У другій половині XIX ст. кількість лікарень у Чернігові та Полтаві збільшилась втричі, у Харкові – у десятеро разів. Водночас аналіз статистичних джерел дозволяє стверджувати, що наявної кількості лікарняних ліжок було недостатньо для зростаючої більш швидкими темпами чисельності населення губернських центрів. На думку очільників міського самоврядування Харкова покращити ситуацію мало впровадження територіальної медичної допомоги населення наприкінці XIX – на початку XX ст., котра мала охопити всі частини губернських центрів. Внаслідок прийняття цих пропозицій, з 1891 року в Харкові функціонував інститут дільничних лікарів. Поширення набув амбулаторний прийом хворих. У Харкові та Полтаві містяни сплачували лікарняний збір, що можна прирівняти до первинною формою соціального страхування. Безкоштовні медичні послуги можна було отримати в лікарнях різних громадських організацій, серед яких особливо популярними були установи Товариства Червоного хреста. Наприкінці XIX – на початку XX ст. органи міського самоврядування відкривали нові лікарні, які розташовувались у різних

районах міст. У цей період подальшого розвитку набула система санітарного нагляду. Діловодна документація міського самоврядування свідчить, що в міських думах Полтави та Харкова розробляли проекти санітарних попечительств. У 1904 році в Харкові почало діяти Санітарне Бюро. Подібні аналітично-лабораторні центри працювали лише в п'яти містах Російської імперії.

3.2. Установи соціального захисту

У другій половині XVIII ст. у Харкові, Полтаві та Чернігові допомогу літнім людям, сиротам та нужденним надавали у так званих «шпиталях», котрі діяли при церквах міст [110, с. 35]. У 1775 році в адміністративних центрах імперії було створено Прикази громадського піклування, котрі мали опікуватися сиротами, невиліковними хворими, літніми людьми та інвалідами [384, с. 229–287]. Термін «призріння» у XIX ст. мав кілька значень. Чиновники, статистики та громадські діячі застосовували його відносно соціальних установ, до заснування котрих мали відношення державні відомства [594, с. 41–45]. Водночас це поняття трактували як «культурна форма благодійності» [658, с. 165–177].

Прикази громадського піклування Харкова, Полтави та Чернігова відкрили «богоугодні заклади», до складу яких входили богадільні та будинки для психічнохворих. У Полтаві та Чернігові Прикази громадського призріння опікувалися будинками для виховання бідних дворян [614, с. 47–53]. Саме інституції Приказу громадського призріння стали першими установами соціального захисту в губернських центрах Лівобережної України. «Установами соціального захисту» сьогодні прийнято вважати структури, послуги котрих спрямованні на забезпечення населення у разі таких ризиків, як хвороба, старість, втрата опікуна, інвалідність, безробіття, бідність тощо [699].

Зазначимо, що наприкінці XVIII – на початку XX ст. у джерелах з історії установ соціального захисту губернських міст Лівобережної України «благодійними» закладами нерідко називали структури, які за формою власності були муніципальними або державними. Означення «благодійний» у Російській імперії застосовували до всієї сфери соціального захисту: піклування про нужденних, виховання сиріт, опіка над літніми людьми та особами з особливими потребами [467, с. 20–21]. Однак поняття «громадське призріння» зазвичай не використовували для характеристики закладів, котрі

були організовані приватними або громадськими філантропічними товариствами [23].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. імперська влада започаткувала таку державну форму благодійності [439, с. 186; 510, с. 163]. У 1797 році почало функціонувати Відомство установ імператриці Марії, а в 1802 році Олександр I відкрив Імператорське Людинолюбне товариство. Основними джерелами фінансування цих структур були особисті кошти імператорської родини та кредитні фонди імперії – Позичкова та Ощадна скарбниці. Першорядним завданням структур державної благодійності було заохочення розвитку громадської ініціативи в різних частинах країни. Імператорська родина закликала, перш за все, привілейовані верстви населення приєднатися до рішення соціальних проблем через допомогу вже існуючим структурам або створити власні філантропічні об'єднання [535, с. 197–198]. У 1839 році під патронатом Відомства установ імператриці Марії почали функціонувати губернські опікунства про дитячі притулки [208, с. 5–7]. З 1842 року опікунства та дитячі притулки цієї організації діяли у Харкові та Чернігові, з 1845 року – у Полтаві [277, с. 1–23; 394, с. 1–26; 415, с. 1–18].

Харківська громадськість відгукнулася на заклик імператорської родини. У 1811 році дворяни А. Г. Квітка та Г. Ф. Квітка-Основ'яненко створили Харківське товариство благодіяння [573, с. 223]. У статуті організації укладачі задекларували намір заснувати заклади для опіки над усіма, хто «прийшов до стану, який потребує допомоги» [56, с. 8]. Товариство проіснувало до 1827 року, хоча воно не відкрило жодної інституції, втім надавало адресну фінансову допомогу нужденним [573, с. 223]. У 1843 році почало функціонувати Харківське благодійне товариство. Губернатор С. М. Муханов був організатором та першим головою цієї спільноти [443, с. 915]. У Полтаві та Чернігові перші благодійні об'єднання виникли тільки у 1870-роках [277, с. 1–23; 415, с. 1–18]. Показово, що до 1862 року дозвіл на відкриття нових благодійних товариств надавав особисто імператор. Суспільний діяч, економіст та автор публікацій з історії

благодійності в Російській імперії Є. Д. Максимов зазначав, що в першій половині XIX ст. розвиток громадської благодійності стримував бюрократичний контроль цієї справи. Приміром, товариства могли брати пожертви тільки від осіб, котрі мали довідку про високі моральні якості. Імператорська канцелярія перевіряла довідки та робила висновок про те, що чи може товариство взяти пожертву від цієї особи [595, с. 64].

У «Грамоті на права та вигоди містам Російської імперії» 1785 року зауважено, що міська дума мала «доставляти мешканцям міста необхідну допомогу в прогонуванні та утриманні» [71, с. 358–384]. Втім, Д. І. Багалій зазначав, що Шестигласна дума нерідко через брак коштів делегувала ці повноваження Приказу громадського піклування та громадськості. Створений в 1809 році в Харкові губернатором І. І. Бахтінім будинок для бідних солдат та солдаток у 1845 році міська дума передала в управління Харківському благодійному товариству. У 1830-х роках, коли в Харкові майже щорічно відбувалися епідемії холери, харківські купці взяли на себе фінансову ініціативу в опіці над нужденними мешканцями міста. Алгоритм співпраці влади та купців у питаннях соціальної допомоги полягав у тому, що спочатку губернатор наказував міській думі організувати заклади для постраждалих від захворювання мешканців. Міська дума, зі свого боку, зверталася з цією проблемою до купців, які її вирішували – будували тимчасові бараки для хворих на холеру та безхатченків [443, с. 907–910]. Дослідник історії Чернігова та міський голова (1875–1887 роках) В. М. Хижняков, спираючись на архівні матеріали міського самоврядування, позначав, що на початку XIX ст. Шестигласна дума заснувала міську богадільню та заклад для нужденних осіб, втім відомості про джерела фінансування та період діяльності установ не збереглися [719, с. 47].

У 1860–1870-х роках імперська влада провела реформування сфери соціального захисту. З 1862 року затвердженням правил нових благодійних організацій займалося Міністерство внутрішніх справ Російської імперії, яке значно спростило умови відкриття філантропічних товариств та прийняття

пожертв [595, с. 57–65; 596, с. 148]. У 1864 році заклади опіки ліквідованих Приказів громадського призріння перейшли під управління губернських земств [45, с. 14–21]. У цьому ж році затвердили «Положення про парафіяльне піклування при православних церквах». Кожна парафія мала організувати опікунські ради з представників від духовництва та прихожан, одним із завдань котрих була організація установ соціальної допомоги. Підпорядковувалися опікунства єпархіальному керівництву. Установи опікунства фінансувалися за рахунок пожертв від окремих осіб і організацій, а також у вигляді тарілочного, кухликового та гаманцевого зборів [273]. У 1880–1890-х роках парафіяльні опікунства губернських міст Лівобережної України, окрім адресної допомоги, почали створювати установи соціального захисту – богадільні, дитячі притулки, нічліжні притулки та ясла [339, с. 71].

Відомство установ імператриці Марії було однією із впливових організацій соціальної допомоги у губернських містах Лівобережної України на межі XIX – XX ст. Цій структурі належало близько 15–30 % установ соціального захисту в Харкові, Полтаві та Чернігові. Окрім богадільні та дитячих притулків Відомства установ імператриці Марії ініціювало створення спеціальних закладів для людей з особливими потребами. У 1880–1900-х роках у губернських центрах почали функціонувати опікунства і училища для дітей з вадами зору та глухонімих [277, с. 1–23; 394, с. 1–26; 415, с. 1–18]. Відзначимо, що в цей період Відомство установ імператриці Марії продовжувало скеровувати напрям розвитку соціальної політики у країні. У 1890-х роках новим напрямком Відомства установ імператриці Марії стала організація установ трудової допомоги. Цей принцип піклування та перевиховання жебраків не був винаходом цього відомства. Ще в 1775 році Приказом громадського призріння імперська влада доручала заснувати робітні будинки у містах, втім у губернських центрах Лівобережної України подібний задум не було реалізовано [280, с. 8–23]. З кінця 1890-х років нужденні Харкова, Полтави та Чернігова могли знайти притулок та заробіток у Будинках працелюбства. На відмінну від Харкова та Полтави, де заклади

відносилися до Відомства установ імператриці Марії, Чернігівський будинок працелюбства створило Благодійне товариство на чолі з А. О. Андрієвською [676, с. 228]. У 1897 році на честь народження Великої Княжни Ольги Миколаївни у Санкт-Петербурзі почав свою діяльність Ольгинський дитячий притулок працелюбства. У 1899 році Харківське опікунство трудової допомоги відкрило Ольгинський притулок при Будинку працелюбства. У 1902 році міська дума передала притулку будинок О. Т. Некрасова. Фінансування притулку здійснювалося за рахунок пожертвувань і субсидій від міської управи та губернського земства [697, с. 126].

Відповідно до Міського положення 1870 року [37, с. 821–822] до обов'язків новостворених міських дум та управ відносилися організація допомоги нужденним містянам. Однак при цьому міське самоврядування губернських центрів Лівобережної України не мало окремих спеціальних органів для реалізації власних соціально значущих проєктів. Міське керівництво сприяло розвитку мережі закладів соціального захисту губернських центрів Лівобережної України іншими шляхами. Харківське благодійне товариство та Дамське благодійне товариство в Полтаві були своєрідними «підшефними» організаціями міського самоврядування губернських міст Лівобережної України. Міська управа асигнувала субсидії закладам цих спілок та підтримувала їхні нові починання [114, с. 1; 439, с. 186–187; 602]. У цей час також нерідко установи благодійних товариств та приватних осіб з певних причин переходили на баланс міських самоврядувань. Подібна ситуація склалася з харківським притулком для прочан, котрий був заснований О. М. Гутоб. З часу його заснування в 1889 році міське керівництво залучалося для управління притулком. Після смерті О. М. Гутоб установа повністю перейшла у власність міста [698, с. 90].

У 1880–1890-ті роки одним із важливіших напрямків соціальної праці для органів міських самоврядувань губернських центрів Лівобережної України стала допомога нужденними. До реформ 1860–1870-х років боротьба з жебрацтвом у Російській імперії велася поліцейськими методами. Однак у

пореформений період у губернських центрах Лівобережної України збільшилася кількість «шукачів кращої долі» з сусідніх населених пунктів та регіонів, що обернулося для міст погіршенням санітарно-епідеміологічної ситуації та піднесенням злочинності [698, с. 87–88]. У 1879 році в Харкові функціонувало 18 приватних нічліжних притулків, котрі вміщували 543 особи [354, с. 63–64]. Репортер газети «Южный край» детально описав умови розміщення в одному із таких закладів: «Чортове кубло знаходиться на височині із перегною та представляє собою невеликий дерев'яний будинок. У першій маленькій кімнаті мешкає 22 людини, котрі сплять на нарах або на підлозі. Сирість, сморід гною, випаровування від ганчір'я, дьоготь – усе це змішується в такий запах, який було важко витримати кілька хвилин...» [125, с. 2]. Зрозуміло, що подібні приватні нічліжки характеризувалися антисанітарією, присутністю криміналітету та проституції. Нічліжні притулки здебільшого знаходилися навколо великих торгових осередків – ринків і торгових рядів, де мешканці цих закладів знаходили собі поденну працю та прогодування [382, с. 296–298]. Завданням міських дум губернських центрів було відкриття нічліжних притулків відповідно до санітарних норм та з нижчою вартістю розміщення, ніж у приватних нічліжках. У такий спосіб міське самоврядування посилювало контроль над жебраками і нужденними та частково компенсувало затрати на утримання закладів.

На початку ХХ ст. у Харкові (див. додаток Х) функціонувало чотири муніципальних притулки, чого було зовсім недостатньо для міста з 250 тис. населенням [698, с. 90]. У Полтаві (див. додаток У) діяло два муніципальних нічліжних притулки [394, с. 1–26]. У 1896 році завдяки канонізації Феодосія Углицького Чернігів (див. додаток Ф) став одним із центрів паломництва в Російській імперії, тому для міської думи нагальним було питання щодо розміщення прочан. На початку ХХ ст. у місті працювало два міських нічліжних притулки та два-три притулки для паломників, де могли знайти дах й інші нужденні [439, с. 186–187]. Загалом у цей період частка

муниципальних закладів складала 15–20 % від загальної кількості установ соціального захисту в губернських містах Лівобережної України [277, с. 1–23; 394, с. 1–26; 415, с. 1–18].

Міське самоврядування Харкова, Полтави та Чернігова також долучилося до організації системи відкритої допомоги малозабезпеченим містянам. Основи міської дільничної соціальної підтримки були закладені ще «Положенням про парафіяльне піклування при православних церквах» 1864 року. У 1880-ті роки Харківське благодійне товариство почало допомагати парафіям у організації опікунств про бідних [696, с. 40–43]. За основу було взято принцип Ельберфельдської системи міського призріння, особливістю котрої була превентивна допомога малозабезпеченим верствам. Запобігання антисоціального образу життя нужденних містян було основним завданням опікунств для бідних. Уперше в Російській імперії цей підхід застосувала Московська міська дума. У 1894 році Москву розділили на 40 дільничних опікунств [576, с. 45–46]. У 1910 році за Ельберфельдською системою працювали опікунства Москви, Риги та Харкова [323, с. 475].

У 1907 році Харківське товариство сприяння фізичному вихованню дітей та Комітет відділу захисту дітей звернулися до Харківської міської думи з пропозицією консолідації усіх філантропічних громадських рухів міста та створення спеціального координаційного органу. Міська дума вирішила створити Харківську благодійну раду при міській управі [22, с. 241]. Пізніше у джерелах ця рада не значиться серед структур Харківського міського самоврядування. Однак міська дума досягла домовленостей з Харківським благодійним товариством й опікунства про бідних перейшли під патронат міського самоврядування. У 1916 році в місті функціонувало 15 опікунств про бідних. Кожне опікунство очолював голова та при ньому діяла рада з 15–30 осіб. Окрім адресної допомоги, опікунства керували такими установами, як ясла (функціонували при вісьмох дільницях), поживні пункти (працювали при п'яти дільницях) та притулок для сиріт [161, с. 101–104]. Опікунства про бідних також діяли в Чернігові та Полтаві. Чернігівське

благодійне товариство допомагало бідним з дев'яти опікунств [144, с. 61]. У Полтаві під патронатом Дамського благодійного товариства працювало п'ять дільниць з чотирма яслами [75, с. 47–94].

З 1862 року громадська благодійність знаходилася під контролем Міністерства внутрішніх справ. У 1897 році були розроблені зразкові статuti для благодійних товариств [467, с. 25]. У 1906 році Міністерство внутрішніх справ ввело в дію «Тимчасове положення про товариства і спілки», згідно якого «благодійницькою» вважалася та організація, котра не мала за мету отримання прибутків. Для створення товариства потрібно було подати заяву губернатору, якщо через два тижні не прийшло відмови, то структура вважалася зареєстрованою. Наступним кроком було затвердження губернатором статуту товариства. Один примірник статуту після його затвердження на губернському рівні відправляли до Міністерства внутрішніх справ у Санкт-Петербург [179, с. 201–207]. У 1912 році для благодійних організацій ввели особливі вимоги. Громадські благодійні організації з цього періоду мали надавати статuti на розгляд в міністерство, які потім затверджувала Рада міністрів Російської імперії [211, с. 145]. Таким чином, філантропічне законодавство у деяких своїх положеннях повторювало норми дореформеного часу, коли дозвіл на відкриття надавав особисто імператор. Мотивацією цих змін була загальна насторога імперської влади до громадських некомерційних спілок [323, с. 475]. Дослідники історії урядового регулювання благодійництва О. П. Ісаєв та Г. М. Питулько влучно підмітили, що цій сфері в Російській імперії був притаманний своєрідний дуалізм: максимум державного регулювання при мінімумі державного фінансування [535, с. 200].

Є. Д. Максимов зазначав, що в другій половині 1860-х у Російській імперії спостерігався «бум» громадського благодійництва [595, с. 57–65]. У губернських містах Лівобережної України таким періодом стали 1870–1880-ті роки. У цей час почали функціонувати згадані вище Полтавське дамське благодійне товариство та Чернігівське благодійне товариство. У Харкові

виникли благодійні спілки та установи (богадільні та притулки для сиріт) орієнтовані на підтримку іноземних громадян. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у багатокультурному Харкові почали діяти товариства, які опікувалися представниками місцевих етнічних громад (німцями, французами та швейцарцями) [718, с. 76–89]. Своїм одновірцям соціальну допомогу надавали Харківське мусульманське благодійне товариство, Харківське караїмське благодійне товариство, також у місті працювали заклади для лютеран, римо-католиків та іудеїв [361, с. 56]. У Чернігові діяла єврейська богадільня, у Полтаві – Товариство допомоги бідним євреям та Товариство допомоги бідним євангелістко-лютеранського віросповідання [23, с. 32–33, 43].

Відмінністю Харкова від Полтави та Чернігова також було те, що в місті була більшою мірою розвинута станова благодійність. Хоча свої заклади соціального захисту мали полтавські і чернігівські дворяни та духівництво, однак у Харкові власні богадільні і притулки мали міщани, ремісники, селяни, духівництво та дворяни. Зазначимо, що в 1907 році установи харківських громадських, станових, релігійних філантропічних організацій склали 50 % (19 інституцій) від загальної кількості структур соціального захисту міста. У Полтаві та Чернігові цей показник дорівнював 30–35% [277, с. 1–23; 394, с. 1–26; 415, с. 1–18].

У другій половині XIX – на початку XX ст. у сфері соціального захисту можна виділити три основних категорії установ: для нагляду за дітьми без батьківської опіки, нужденних родин та з особливими потребами (притулки, ясла, училища-пансіони); для призріння над людьми похилого віку та осіб неспроможними до праці (богадільні, притулки); для малозабезпечених мешканців (будинки працелюбства, нічліжні притулки, поживні пункти, їдальні). У 1880–1890-х роках у Харкові виникло 23 заклади соціальної допомоги, що складало майже 60 % відсотків від загальної кількості установ, котрі було створено до початку Першої світової війни (див. додаток С).

У Полтаві та Чернігові пік розвитку припав на 1900–1914 роки. У цей час розпочали свою діяльність 37–47 % соціальних закладів міста (див. додаток Щ). У Полтаві та Чернігові серед інституцій соціальної допомоги переважали богадільні та притулки для літніх людей (див. додаток Ю). У Харкові чисельність закладів для дітей дорівнювала кількості інституцій для осіб похилого віку та неспроможних до праці. Така диспропорція пояснюється відсутністю загального державного пенсійного страхування в Російській імперії. На початку ХХ ст. одна структура соціального захисту припадала на 2016 полтавців, 1510 чернігівців та 5429 харківців [65, с. 341, 344, 435; 277, с. 1–23; 394, с. 1–26; 415, с. 1–18]. Переважна кількість установ галузі розташовувалися у віддалених частинах міста (див. додатки У, Ф, Х). Наявність вільної земельної ділянки або приміщення була основною причиною подібної локалізації [697, с. 125–126], а також у цих районах проживала цільова група осіб, яка користувалася послугами закладів соціальної допомоги [382, с. 296–298].

Основи колективного соціального страхування в Російській імперії було закладено «Положенням про гірничозаводських людей міст» 1861 року. Згідно цього документу на підприємствах мали функціонувати товариства взаємодопомоги для робітників заводів. Бюджет каси складався з 2–3 % від заробітної плати працівників, штрафів та власників виробництва [271, с. 439–449]. Перше товариство взаємної допомоги серед губернських міст Лівобережної України заснували харківські чиновники в 1861 році [443, с. 921]. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у губернських центрах діяли такі види організацій колективного громадського соціального страхування, як товариства взаємодопомоги, ощадно-позичкові об'єднання та емеритальні пенсійні каси. У цей час з'явилися і філантропічні фонди, котрі на відмінну від інших типів спілок соціального страхування, здебільшого склалися з внесків благодійників. Зазвичай ці структури опікувалися нужденними учнями і студентами навчальних закладів Харкова, Полтави та Чернігова (див. додаток Я).

Ощадно-позичкові каси набули розповсюдження у 1890–1910-х роках, їх відмінністю від товариств взаємодопомоги було те, що бюджет цих спілок зазнав капіталізації, тому вкладники отримували відсотки зі своїх внесків [680, с. 39–55]. Емеритальні каси були розраховані виключно на пенсії для її учасників та склалися з 3–6 % від щомісячних прибутків службовців. У Російській імперії у такий спосіб забезпечували пенсійне страхування для офіцерів, чиновників та земців [762, с. 726–727]. З 1863 року в Полтаві емеритальну касу мало духівництво єпархії. З 1870-х років у губернських містах Лівобережної України працювали відділення «Пенсійної каси народних вчителів та вчительок». У 1911 році близько 50 % вчителів Російської імперії були вкладниками цієї організації [574, с. 47–48]. На початку ХХ ст. у Харкові та Чернігові більшість спілок були корпоративними (професійними) страховими об'єднаннями вчителів, медичних працівників, робітників підприємств, чиновників та духовенства різних конфесій. У Полтаві 50 % складала організації допомоги нужденним учням навчальних закладів. Також у губернських містах функціонували страхові об'єднання жінок та релігійних громад (див. додаток Я).

Отже, наприкінці ХVІІІ ст. Прикази громадського призріння ініціювали створення перших установ соціального захисту населення – богадільнь. У діловодній документації органів міського самоврядування зафіксовано, що на початку ХІХ ст. були зроблені перші кроки у напрямку вироблення алгоритму співпраці імперської влади та громадськості в справі розвитку мережі соціальної опіки людей похилого віку, інвалідів та сиріт. Імперська влада створювала державні благодійні організації та заохочувала до участі в них місцеві еліти. У 1840-х роках у Харкові, Полтаві та Чернігові розпочали діяльність дитячі притулки Відомства установ імператриці Марії. Протягом ХІХ ст. ця державна структура визначала стратегії розвитку соціальної політики у імперії. У першій половині ХІХ ст. перші кроки до створення мережі закладів соціального захисту робили органи міського самоврядування губернських центрів. У 1860-х роках розпочалося реформування всіх установ

сфери соціального захисту. Передусім, у цей час було спрощено порядок реєстрації філантропічних товариств. На 1870–1880-ті роки припав пік громадського благодійництва в губернських центрах Лівобережної України. Саме різні благодійні організації створили значну кількість богадільень та дитячих притулків й потім опікувалися ними. У губернських містах функціонували етнічні, релігійні та станові благодійні об'єднання. Міське самоврядування не мало власних структур для реалізації соціально значущих проєктів. Однак у звітній документації міського самоврядування наявні відомості про фінансування муніципалітетами об'єктів благодійних товариств. Наприкінці ХІХ ст. з боку міського самоврядування були прийняті важливі рішення та чимало зроблено у боротьбі з жебрацтвом. Задля цього в співпраці з громадськими організаціями було відкрито нічліжні притулки та будинки працелюбства у Харкові, Чернігові та Полтаві. Початок ХХ ст. характеризувався зміною підходів до благодійної діяльності. Філантропічні товариства, міське самоврядування та державні організації застосували стратегії територіальної адресної допомоги та ідеї трудової перепідготовки нужденних. Харківське благодійне товариство користувалося принципами Ельберфельської системи міського призріння, специфікою котрої була превентивна допомога малозабезпеченим верствам населення. Подібної концепції щодо організації соціальної допомоги дотримувалися в деяких великих містах (Москві, Ризі та інших). Історико-картографічне дослідження просторового районування закладів соціального захисту показало, що на початку ХХ ст. більшість установ соціального страхування розміщалося у віддалених районах міст, біля місць проживання потенційних споживачів послуг. Саме у цей період було закладено основи соціального страхування, котре було запропоновано товариствами взаємодопомоги, емеритальними пенсійними та ощадно-позичковими касами.

3.3. Охорона правопорядку та пожежна справа

Наприкінці XVIII ст. у Харкові, Полтаві та Чернігові відбулись значні зміни в організації охорони правопорядку та були зроблені перші кроки на шляху формування регулярної пожежної служби. Згідно з положенням «Установи для управління губерній Всеросійської імперії» 1775 року [384, с. 229–287] у містах вводилася посада городничого, який мав опікуватися правопорядком. У 1782 році був затверджений Статут благочиння [362, с. 462–488]. З цього часу поліцмейстер очолював органи правопорядку в губернських центрах. Управа благочиння на чолі з поліцмейстером колегіально мала вирішувати адміністративно-господарчі питання. Однак у губернських центрах Лівобережної України управи благочиння так й не розпочали свою діяльність [443, с. 460; 484, с. 181].

Губернське місто поділялося на поліцейські частини по 200–700 дворів на чолі з приставом, частини складалися з кварталів (50–100 дворів). Наглядачі керували кварталами. Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. у Харкові було три поліцейській частини та шість кварталів [442, с. 184], у Полтаві – дві частини та чотири квартали [635, с. 298]. До 1860 року в Чернігові функціонувала одна поліцейська частина [667, с. 20–21]. Як вже зазначено вище, у цей період поліція мала обов'язки комунальних служб, слідкувала за торгівельними операціями, санітарно-епідеміологічним станом міст, збором податків, охороняла територію міста та розслідувала злочини [362, с. 462–488; 567, с. 33].

Відповідно до положення «Про засоби до виправлення поліції в містах» 1803 року органи правопорядку губернських центрів Лівобережної України фінансувалися за рахунок міського бюджету [188, с. 947–954]. Також містяни мали або самі вартувати особисто на поліцейському посту в своєму районі (десяцька повинність), або винаймати для цього інших людей. У 1804 році в Полтаві було 50 десятників, з них 36 осіб були від мешканців, 14 вартових утримувала міська дума [635, с. 299]. У Харкові до поліції також були прикріплені штатна рота та драгуни [303, арк. 166]. У 1790-х роках

харківська штатна рота складалася з 134 солдат. Містяни мали забезпечувати діяльність 76 десятників. Д. І. Багалій та Д. П. Міллер зазначали, що якість подібної громадської варти була достатньо низкою, бо для належного виконання цього обов'язку мешканці не мали ані часу, ані коштів [442, с. 184].

Штати поліції формувалися або з відставних військових, або з непридатних до стройової служби солдат. Такий підхід до підбору кадрів не кращім чином впливав на охорону правопорядку в містах. На загальному іміджі міської поліції негативно позначалися випадки жорстокого поводження з населенням, хабарництво та розкрадання майна окремими чинами [442, с. 460; 635, с. 278]. Непростими були відносини між поліцією та міською думою губернських центрів Лівобережної України. Дослідник історії Полтави І. Ф. Павловський підмічав, що в той час не існувало законів, які б регулювали порядок взаємодії цих двох структур, що призводило до частих непорозумінь та тривалих конфліктів [635, с. 278].

Згідно з новим законодавством 1770–1780-х років [362, с. 462–488; 384, с. 229–287] протипожежними заходами мав керувати брандмейстер, який підпорядкувався поліції та отримував зарплатню з міського бюджету. Гасіння вогню було справою пожежних команд, де вони були створенні, та обов'язком містян [404, арк. 10; 485, с. 191]. У 1780-х роках у Харкові вже була пожежна команда, втім основною силою в боротьбі з полум'я залишалися мешканці міста. На брамі кожного будинку позначався інструмент, з котрим містянин мав прибути на місце пожежі. Невиконання цієї повинності каралося штрафом [442, с. 163]. У цей час у Полтаві було «пожежне депо», де зберігалося вогнегасне обладнання, яке купляла дума (діжки на колесах, труби, гаки, заступи, рогачі тощо). До 1830-х років пожежної команди місто не мало [485, с. 192]. У Чернігові гасіння пожеж було одним із головних обов'язків цехів. Кожен цех призначав відповідальних майстрів, котрі мали брати участь у боротьбі з вогнем, а також забезпечував цих «пожежних» знаряддям, кіньми та діжками [633, 48].

У середині 1830-х років генерал-губернатор Чернігівський, Харківський та Полтавський В. В. Левашов об'їхав з ревізіями усі адміністративні центри Лівобережної України. Генерал-губернатор прийшов до висновку, що, окрім Харкова, пожежна охорона усіх інших губернських міст знаходилася в незадовільному стані та потребувала реформування [484, с. 181]. Зазначимо, що у 1830-х роках близько 94-98 % споруд губернських центрів Лівобережної України були дерев'яними [347, с. 30; 452, с. 83; 632, с. 6], через це пожежі виникали щодня [442, с. 22], тому зрозуміло, що подібна вогнегасна служба мала бути справою регулярних пожежних команд.

У 1832 році вийшов Пожежний статут, котрий визначив порядок відкриття пожежних частин у містах. Кількісний склад пожежних дружин мало визначати кожне місто виходячи з власних потреб та фінансових можливостей. Керував командою брандмейстер з двома помічниками. Вогнеборці підпорядковувалися поліції [366, с. 307–328]. Відповідно до «Загального наказу цивільним губернаторам» 1837 року за містянами зберігався обов'язок пожежної служби [419, с. 110, 177]. У 1840-на початку 1850-х років у Полтаві та Чернігові відбулося формування перших пожежних частин [419, с. 110; 485, с. 193; 633, с. 41]. У цей час у Харкові діяло вже три пожежних частини [443, с. 415].

У 1862 році реформування торкнулося й поліцейських органів [46, с. 588–593], які суттєво змінювали структуру поліції. Поліцмейстер залишався на чолі органів правопорядку в губернських містах. Територія міста поділялася на частини, околки та квартали. Забезпечення поліції кадрами здійснювало військове відомство за вимогою губернатора, фінансування – за рахунок міського бюджету [483, с. 258]. У 1887 році вводилася норма, що один городовий (найнижчий поліцейський чин) мав припадати на 500 містян [196, с. 171]. У 1904 році на одного поліціанта приходилося 501 харків'янин, 494 полтавця та 671 чернігівець. Зазначений показник різнився в губернських центрах Російської імперії та рідко відповідав стандарту (див. додаток АА).

Розшукові відділи поліції почали функціонувати в губернських містах Лівобережної України в 1908 році [200, с. 449].

Збільшення території міст спричинило зміни в адміністративно-поліцейському поділі губернських центрів Лівобережної України (див. додаток У, Ф, Х). Наприкінці XIX ст. у Полтаві було вже чотири поліцейські частини. Особливістю поліцейського поділу міста було те, що одна із дільниць включала в себе тільки район Нового ринку [341, с. 20]. Чернігів складався із двох поліцейських частин [667, с. 20]. З 1879 року Харків поділявся на шість поліцейських частин [382, с. 20]. У кожній із частин було власне поліцейське відділення, де розміщався пристав з помічниками та канцелярією [341, с. 192–193].

Після реформ 1860–1870-х років [37, с. 821–839; 46, с. 588–593] змінилися функції поліції. Окрім охорони правопорядку, поліціанти продовжували виконувати господарчі, санітарно-епідеміологічні та фіскальні обов'язки. Однак поліція втратила певну монополію на організаційно-розпорядчі функції. Саме міське самоврядування та експертні установи (санітарні комісії, лікарські управи, податні інспекції, торгові депутації) приймали рішення щодо припустимих норм функціонування та методів контролю установ галузей соціальної інфраструктури. Зі свого боку, поліція продовжувала слідкувати за виконанням регламентів міських самоврядувань, затверджувала дозволи на відкриття аптек та супроводжувала санітарних лікарів під час інспекцій районів, ринків та магазинів [286, с. 3; 313; 314].

Реформування сфери охорони правопорядку, переміна їхніх функцій та збільшення кількості поліцейських частин не зробило губернські центри Лівобережної України безпечнішими для проживання. У 1870-х роках Чернігівська міська дума ініціювала створення нічної громадської варти із-за цілої серії крадіжок та бездіяльності поліції з цього приводу. У 1874 році вночі патрулювати вулиці Чернігова городовим допомагали 31 сторож [667, с. 20]. У 1881 році нічний Харків охороняло 329 сторожей. Містяни або особисто вартували вночі в своєму районі, або винаймали замість себе інших

осіб, котрих затверджувала поліція. У 1911 році в Харкові міська дума збиралась організувати Сторожову комісію, котра мала б взяти інститут нічних вартових під свій контроль, однак така ініціатива не була підтримана поліцією [90, с. 5–7].

У другій половині XIX – на початку XX ст. громадськість активно критикувала поліцейські органи. У 1872 році свавілля харківських поліцейських чинів спричинили заворушення та розгром містянами будинку однією із частин [443, с. 468]. У місцевій пресі з'являються численні статті, в яких різко критикували поліцію за байдужість, лінощі та нерозважність [138, с. 2]. Примітно, що у харківській газеті «Южный край» у сатиричній поемі [322, с. 2] автор під псевдонімом Шпилька так висловився про міських вартових:

Ведь, для харьковца родного
Вошло в обычай и закон,
Что там и нет городского,
Где нам понадобится он!

Для покращення іміджу серед містян чернігівська поліція створила власний музичний оркестр. У 1894 році в Чернігові розпочала свою діяльність школа кінно-поліцейських урядників, де проходили підготовку повітові поліціанти [667, с. 21]. Для городових та околодочних губернських центрів існувала спеціальна програма підготовки у резерві. Вона складалася з вивчення особливостей охорони міст, а також майбутні співробітники поліції навчалися орієнтуватися губернським центром [621, с. 44].

Реформування пожежної справи почалося з стандартизації чисельності складу міських вогнегасних команд та їхнього інструментарію. Відповідно до «Нормальної таблиці складу пожежної частини в містах» 1853 року [176, с. 43] населені пункти в залежності від кількості мешканців поділялися на сім розрядів. Харків відносився до сьомого розряду, тому пожежна команда міста мала складатися з брандмейстера, п'яти унтер-брандмейстерів та 70 рядових. У дійсності в 1860–1870-х роках харківська пожежна команда

включала брандмейстера, трьох його помічників та 120 вогнеборців [443, с. 459]. Більшою на 37 % була й чисельність пожежної дружини Полтави [244, с. 388–389], котра відповідала п'ятому розряду таблиці. Чернігів належав до четвертого пожежного розряду, тому місто мала обслуговувати команда з 39 службовців, однак навіть у 1880 році кількість міських пожежників дорівнювала 27 осіб [187, арк. 49].

У 1857 році вийшла нова редакція Пожежного статуту, котра була доповнена нормами щодо можливості організації товариств взаємного страхування від вогню [367, с. 1–30]. У 1861 році було затверджено «Положення про взаємне страхування від вогню». Імперська влада заохочувала створення загальноміських страхових організацій під патронатом дум. У 1863 році виникли перші громадські товариства взаємного страхування від вогню в Полтаві та Тулі [740, с. 15]. У 1864 році Міністерство внутрішніх справ схвалило статuti ще чотирьох міських спілок, у тому числі Харківського товариства взаємного страхування від вогню [374]. Чернігівська міська дума ініціювала створення подібної спілки в 1885 році [667, с. 76].

Основним призначенням подібних товариств була компенсація збитків постраждалим від пожеж [369, с. 4–20; 374, с. 13]. Міські думи нерідко користувалися капіталами організацій для розвитку пожежної справи. Харківська міська дума брала в товариства кредит для спорудження будинку четвертої пожежної частини у 1886 році та п'ятої – у 1901 році [443, с. 459–462]. Чернігівське товариство асигнувало кошти на будівництво муніципального цегляного заводу [633, с. 69]. Міські організації страхування від вогню охоплювали значну частину нерухомого майна. У 1880-х роках близького 60 % споруд міста було застраховано в Харківському товаристві [382, с. 329]. У губернських центрах також діяли представництва приватних загальноімперських організацій страхування від пожеж. Серед них були Товариство «Саламандра», Агенція Варшавського страхового від вогню

товариства, Агенція Російського страхового товариства від вогню [147, с. 66; 382, с. 329].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. змінився підхід до організації пожежної служби у містах. У Полтаві та Харкові значно збільшилася чисельність вогнегасних міських команд (див. додаток АБ). Чернігівська пожежна команда була найменшою серед губернських центрів Лівобережної України, однак, зауважимо, що в цей період у середньому в місті відбувалося три пожежі на рік [419, с. 177], водночас у Харкові в 1901 році їх сталося 213 [443, с. 460]. Причиною такої низької кількості пожеж у Чернігова була незначна щільність забудови міста [326, с. 69]. Також Чернігівське товариство страхування від вогню надавало кредити на перекриття дахів залізом, закупівлю цегли та проведення електричного освітлення в будинки [633, с. 69]. Загалом у Чернігові один службовець міської пожежної команди припадав на 900 осіб, що відповідало загальноімперським тенденціям. У Полтаві цей показник дорівнював 462 особи на одного вогнеборця, у Харкові – 1144 мешканця [419, с. 110, 170].

На початку XX ст. відбулася технічна модернізація пожежної охорони. Електричні сигнальні системи прискорили прибуття пожежників на місце надзвичайної ситуації. Викликати пожену команду можна було по телефону [241, с. 301–303]. Розбудова водогінної мережі також покращила пожежну охорону міст. Будівельники централізованих водогонів зобов'язані були споруджувати на мостових спеціальні пожежні крани [382, с. 17]. У 1904 році харківські вогнеборці почали використовувати парову пожежну машину. У 1912 році на балансі пожежних частин міста було три таких машини. У 1906 році при Санкт-Петербурзькій міській думі почали функціонувати Курси пожежних техніків – перший навчальний заклад для вогнеборців Російської імперії. У 1908 році харківські пожежники І. Ф. Нікітін та Б. В. Касаткін закінчили дворічний курс навчання та отримали кваліфікацію брандмейстерів [402, с. 126].

У другій половині XIX – на початку XX ст. у Чернігові функціонувала одна пожежна частина [241, с. 301–303]. У цей період Полтава поділялася на п'ять пожежних частин [419, с. 110]. Стільки ж вогнегасних частин було й в Харкові на початку XX ст. [443, с. 460]. Втім, Харків швидко розростався, тому необхідно було або відкривати нові пожежні дільниці, або переносити в інші райони вже існуючі частини. Саме останній варіант пропонував начальник пожежної команди В. К. Любицький. Він зазначав, що майже всі пожежні частини знаходилися в центрі міста, що ускладнювало гасіння пожеж на околицях. В. К. Любицький пропонував перенести одну із центральних частин у район, котрий знаходився на значній відстані від найближчої пожежної варті – за Ветеринарний або Технологічний інститути [86, с. 152–157]. Однак цього не було реалізовано із-за початку Першої світової війни.

Зауважимо, що на початку XX ст. пожежні команди Чернігова та Харкова стали муніципальними. У 1906 році Чернігівська міська дума прийняла управління пожежною частиною [633, с. 69]. У 1868–1878 роках при Харківській міській думі діяв Пожежний комітет, котрий опікувався господарчими питаннями цієї організації. Втім, безпосередньо керував вогнеборцями поліцмейстер [443, с. 457]. У 1890-х роках міське самоврядування відновило Пожежний комітет тільки вже при міській управі. Комітет відповідав за закупівлю обладнання, відкриття нових частин та інспектував команди, однак не втручався в пожежну справу [268, с. 3]. У цей період міське самоврядування разом з вогнеборцями затвердили ряд постанов щодо правил пожежної безпеки театрів, сінематографів, цирків та торговельних складів губернських центрів Лівобережної України [314; 326, с. 205].

Окрім муніципальної пожежної команди, у 1893 році в Чернігові з ініціативи думи почало діяти Вільне пожежне товариство. Пожежна команда організації поділялася на дійсних членів, котрі отримували зарплатню від Чернігівського товариства взаємного страхування від вогню, та «мисливців»

– добровольців [667, с. 76]. Вільні пожежні команди були достатньо розповсюдженні в Російській імперії. Наприкінці XIX ст. у населених пунктах країни функціонувало близько 250 подібних товариств. Також наприкінці XIX – на початку XX ст. поширення набули заводські пожежні команди. П'ять заводів Санкт-Петербурга мали свої пожежні дружини [419, с. 149, 242]. У 1909 році було затверджено Статут пожежної команди Харківського заводу Товариства Гельферих-Саде [733, с. 163]. Власники підприємства забезпечували команду обладнанням, однак й учасники дружини сплачували членські внески, які йшли на закупівлю обмундирування. Здебільшого керівниками та учасниками дружини були робітники заводу. Основною метою цієї команди було гасіння пожеж на заводі та навколо нього. Вогнеборці також виїжджали в інші частини міста для порятунку людей та майна [364, с. 3–32].

Кінець XVIII ст. став тим рубежем, коли у губернських містах розпочалося формування певної системи органів правопорядку та пожежної охорони. Відповідно до тогочасного законодавства губернські міста поділялися на частини та квартали. Поліція, окрім функцій охорони правопорядку, мала виконувати обов'язки комунальних служб, здійснювала санітарно-епідеміологічний контроль та збирала податки. Гасінням вогню займалися містяни та цехи. У 1830–1850-х роках у Харкові, Полтаві та Чернігові виникли перші пожежні дружини, котрі підпорядкувалися поліцмейстеру. У другій половині XIX ст. відбулося реформування поліції, було змінено адміністративно-поліцейських поділ міст та введено норми чисельності співробітників цієї структури. Статистичний аналіз показав, що поліція Харкова та Полтави повністю відповідала загальноімперським стандартам чисельності нижчих чинів. У 1870-х роках організаційно-розпорядчі функції поліції перейшли до міського самоврядування. Однак поліція зберігала достатньо широкі обов'язки (фіскальні, господарчі, санітарно-епідеміологічні). Аналіз місцевої періодики засвідчив, що реформування та збільшення штату не вирішило проблем зі злочинністю, що

викликало незадоволення мешканців міст. Міське самоврядування намагалося покращити криміногенну ситуацію в губернських центрах за рахунок організації нічної громадської варти. У 1863 році в Полтаві почало функціонувати одне з перших у імперії міських товариств страхування від вогню. Згодом в Харкові, Полтаві та Чернігові з'явилися муніципальні та приватні товариства страхування від вогню, основними завданнями яких було компенсувати збитки від пожеж, розвивати протипожежну інфраструктуру. Прикладом цього стала діяльність Чернігівського товариства страхування від вогню, котре видавало кредити на перекриття дахів будинків залізом та асигнувало кошти на зведення муніципального цегляного заводу. На початку ХХ ст. відбулася суттєва технічна модернізація пожежної служби губернських центрів. Поява водогону та телефонного зв'язку в містах дозволили покращити швидкість та якість протипожежних заходів. У своєму комплексі такі зміни великою мірою трансформували систему соціальної взаємодії. У цей час органи міського самоврядування Харкова, Полтави та Чернігова встановили переліки протипожежних норм для різних установ інфраструктури. Свідченням того, що громадськість міст усвідомила відповідальність за власну безпеку, стала підтримка державної та муніципальної ініціативи у створенні добровільних пожежних спілок. У Харкові дружини вогнеборців почали функціонувати навіть на великих підприємствах.

3.4. Лікувально-оздоровчі рекреаційні комплекси

До лікувально-оздоровчих рекреаційних комплексів прийнято включати громадські садово-паркові зони, спортивні об'єкти та санаторні установи [763, с. 499]. Протягом XVII–XVIII ст. у полкових містах, у тому числі Харкові, Полтаві та Чернігові, не було громадських парків, садів та скверів. На початку XIX ст. зелені насадження навколо колишніх козацьких фортець стали першими міськими рекреаційними комплексами губернських центрів Лівобережної України. У першій половині XIX ст. громадські «зелені» простори губернських центрів Лівобережної України являли собою облагородженні природні насадження або приватні сади, котрі за різних причин переходили у власність міста. Приміром, для Полтавського міського парку меценат С. М. Кочубей подарував частину земель, іншу ділянку передав губернатор О. Б. Куракін (він придбав її за власні кошти у графа Л. К. Розумовського). Міська дума фінансувала розбудову парку, спорудження огорожі, алей, оранжереї та альтанок [634, с. 150]. Університетський сад у Харкові по суті являв собою ділянку діброви. Сад розташовувався на землі, яку місцева влада подарувала новоствореному Харківському імператорському університету. Ця ландшафтно-рекреаційна зона поділялася на дві частини – для прогулянок містян та ботанічний сад [302, с. 21; 382, с. 43]. Чернігівський міський парк (на Валу, Костянтинівський парк) було розбито на місці колишнього дитинцю в 1846 році [667, с. 46].

У першій половині XIX ст. полтавці могли завітати до нового Корпусного (Олександрівського) саду [452, с. 268–272]. Харківська публіка прогулювалася Карповським садом [83, с. 66]. Також мешканці губернських центрів Лівобережної України рятувалися влітку від небезпечних для здоров'я «міазмів» та сонця в тіні бульварів. У цей період ініціатива у благоустрої парків та садів належала губернаторам. Розпорядження губернатори віддавали міській думі, котра винаймала садівників та робочих, контролювала та фінансувала господарчі роботи [129, с. 62; 634, с. 150].

З 1860–1870-х років у Російській імперії розгорнувся потужний гігієнічний рух. Тогочасні лікарі-гігієністи вважали наявність значного садово-паркового комплексу однією із запорок безпечного для здоров'я проживання в містах [536, с. 32–33]. У 1871 році харківський голова Є. С. Гордієнко підмічав, що сади очищували міське повітря та слугували перешкодою для розповсюдження пожегів. Однак міський голова вбачав основне призначення «зелених» зон у рекреації містян. Показово, що цільовою аудиторією розваг у парках Є. С. Гордієнко вважав «робоче населення» та пропонував для їхніх «невишуканих потреб» продавати у садах безалкогольні напої, спорудити гойдалки та кегельбани [83, с. 66]. Справа в тому, що у цей період залишатися в містах влітку було уділом тих, хто не міг собі дозволити дачний відпочинок [598, с. 89–91].

У 1870-х роках обов'язком міського самоврядування став розвиток садово-паркових комплексів губернських центрів Лівобережної України. Міські думи Харкова та Полтави заснували садівничі комісії [151, с. 3; 393, с. 140]. У 1870–1880-х роках Харків пережив справжній «зелений» бум. У цей період садівнича комісія при сприянні громадськості ініціювала створення вісьмох скверів та трьох бульварів [382, с. 45]. Для Полтави таким часом стали 1890–1900-ті роки. Саме тоді місто прикрасили шість «зелених» зон [452, с. 268–272]. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у Чернігові було споруджено чотири об'єкти садово-паркового господарства [667, 46]. Чернігівське міське самоврядування започаткувало свято деревонасадження. Під час цього заходу учні шкіл та гімназій міста висаджували дерева в нових скверах та на бульварах. Завдяки старанням молоді було розбито сквер на Олександрівській площі, Дитячий бульвар, «зазеленіли» території у віддалених Березках та навколо бійнь [99, с. 99]. Зауважимо, що за думкою сучасників тогочасний Чернігів був мальовничим містом-садом [121, с. 56–57; 326, с. 202]. Цьому сприяли лісисті природньо-кліматичні умови регіону.

На відмінну від Чернігова, Харків розташовується на межі лісостепової та степової природної зони. Ця обставина завжди вимагала від міського

самоврядування суттєвих зусиль у «зеленому» будівництві. Наприкінці XIX ст. у Харкові Університетський сад був фактично єдиною значною ландшафтно-рекреаційною зоною. Карповський сад занепав після проведення через нього залізничного шляху. З 1870-х років у міській думі велися дискусії щодо необхідності відкриття нового парку та місцезнаходження майбутнього простору для відпочинку харківців [83, с. 66].

У 1893 році розпочалося засадження деревами території наприкінці Сумської вулиці. У 1896 році Харківське міське самоврядування відкрило парк [133, с. 14–16]. Садова комісія міської управи керувала будівництвом [185, арк. 22]. Ландшафтний проєкт парку розробляли професори Харківського університету. Парк мав три відділи. У першому відділі планувалося зведення курзала з верандою, читальнею та буфетом. У другому та третьому – спортивні об'єкти та дитячі ігрові майданчики [24, с. 5]. Парк почав діяти з 1907 року, втім у ньому продовжувалися будівельні роботи. У 1916 році садова комісія повідомляла міській думі, що необхідно дещо змінити первинний проєкт. Серед недоліків зазначалося те, що із-за недопрацьованої мережі дрібних доріжок відвідувачам незручно переміщатися парком, а також бракувало штучних водойм [93, с. 57–59]. Втім, садова комісія не змогла здійснити свої наміри із-за складної політичної та економічної ситуації в країні.

Миколаївський парк став першою ландшафтно-рекреаційною зоною губернських міст Лівобережної України, котра спеціально планувалася. Це місце мало стати не просто публічним простором для прогулянок, а багатофункціональним середовищем для активного (спорт, дитячі ігри) та пасивного (громадське харчування, масові заходи) дозвілля. На жаль, що дістатися парку було непросто. Проведення маршруту електричного трамваю по Сумській вулиці дещо спростило це завдання [324, с. 172], однак «зелений» простір був більшою мірою доступний власникам екіпажів та авто.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. суттєво змінилися функції вже існуючих «зелених» смуг Полтави, Харкова та Чернігова. Вони перестали

бути лише місцем для моціонів публіки. Тогочасний споживач потребував розваг, котрі їм й запропонували підприємці, міське самоврядування або інші товариства. Приміром, у 1898 році Полтавське опікунство про будинок працелюбства з дозволу міської думи організувало в Олександрівському саду літній театр, де давав вистави аматорський драматичний театр. Доходи від квитків надходили до опікунства [464, с. 295]. Чернігівська міська дума звела в міському парку літній театр у 1899 році [633, с. 67].

Комерційні літні сади стали яскравим зразком модерного користування публічним рекреаційним простором. Особливо вони були розповсюдженні в Харкові. Наприкінці XIX ст. у місті популярними були такі сади, як «Тиво́лі», «Баварія», «Шато-де-флер» та «Ермітаж». Вони являли собою невеликі паркові зони з концертною площадкою (естрадою, літнім театром), кафешантаном та буфетами. Садам була властива певна соціальна сегрегація. Наприклад, «пристойні» родини, котрі з якихось причин влітку залишилися в місті, віддавали перевагу «Баварії». «Шато-де-флер» приваблював легковажну публіку водевілями та «шансонетками» [382, с. 1]. Зауважимо, що вхід до садів та масові заходи в них не були безкоштовними, тому не всі містяни могли дозволити собі відвідувати ці заклади.

Зазначимо, що не вся громадськість губернських центрів Лівобережної України підтримувала такі переміни у використанні садово-паркового простору. Найбільших нарікань отримували кафешантани, котрі розташовувалися в «зелених» зонах губернських центрів. Відвідувачі цих закладів громадського харчування після вживання алкогольних напоїв нерідко ставали учасниками правопорушень та переступали існуючі на той час моральні норми [296, с. 2]. Були й ті містяни, які вважали, що парки мали бути лише для гігієнічної та естетичної мети. За їхньою думкою виставки, концерти, буфети, катання на човнах паплюжать призначення парків – єднання містянина з природою [77, с. 5].

Територіально більшість парків, садів та бульварів губернських міст Лівобережної України розташовувалися в центральних районах (див. додаток

У, Ф, Х). На початку ХХ ст. «розцвіли» певні околиці Харкова, Полтави та Чернігова. У 1890-ті роки у Харкові навколо Народного будинку, який розташовувався біля Кінного ринку, з'явився сквер [154, с. 62–63]. Полтавська нижча школа садівництва і городництва опікувалася садом, котрий знаходився у віддалених Павленках. У 1911 році в Чернігові до візиту імператора Миколи II на Болдиній горі було розбито парк [447].

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у губернських центрах Лівобережної України розпочалося формування спортивної інфраструктури. Наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. єдиним «спортивним» захопленням містян був кулачний бій [309, с. 21]. Розвиток промисловості, науково-технічний прогрес та гігієнічні практики сприяли становленню потужного спортивного руху в Європі та Російській імперії [720, с. 52]. Наприкінці ХІХ ст. поняття «спорт» тлумачилося як «прагнення до досягнення успіхів в тілесних вправах», а також як заняття для «отримання задоволення та розваг» [336, с. 298].

Перші правові засади в галузі фізичного виховання було закладено на початку ХІХ ст. Однак тогочасні норми стосувалися лише армії та військових навчальних закладів [531]. У другій половині ХІХ ст. з метою оздоровлення учнів Міністерство народної освіти ввело обов'язкове викладання гімнастики у всіх чоловічих навчальних установах губернських центрів Лівобережної України [458, с. 157]. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на хвилі розвитку міжнародного олімпійського руху відбулося законодавче оформлення спорту Російської імперії. У 1911 році почав функціонувати Російський Олімпійський комітет. У 1912 році Микола II заснував посаду Головнокомандувача з фізичного розвитку народонаселення Російської імперії, яку обійняв генерал-майор В. Н. Воєйков [531].

Спортивний рух почав у губернських містах Лівобережної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. З кінця ХІХ ст. популяризацією спорту серед молоді займалися Товариства сприяння фізичного виховання дітей [16, с. 93]. У 1887 році почало діяти одна із перших спортивних спілок

Лівобережної України – Харківське міське товариство велосипедистів-любителів. У 1893 році власник чавуноливарного заводу П. К. Трепке зініціював створення Харківського гімнастичного товариства. У 1903 році членами товариства було 542 особи [458, с. 157]. На початку ХХ ст. відбулося законодавче визнання спортивних організацій. Як й інші громадські об'єднання Російської імперії, спортивні асоціації мали укласти статут, а також обрати правління та зібрати капітал [44, с. 49; 179, с. 201–27].

Значна кількість спортивних товариств була орієнтована на заможних містян. Однією із таких спілок було харківське товариство «Фенікс». Вступити до товариства можна було тільки за рекомендацією двох його учасників, достатньо високими були й членські внески. Організація об'єднувала любителів лаун-тенісу, футболу, хокею, крокету, катання на ковзанах та велосипедах [372, с. 2–4]. Усі ці види спорту потребували спеціально обладнаних зон, тому одним із основних завдань товариств було створення цих рекреаційних споруд. Елітарне харківське товариство «Спортінг-клуб», членами котрого були здебільшого іноземні підприємці, мало спортивні площадки для гри у футбол та теніс в новому Миколаївському парку [482]. У 1916 році вже згадана спілка «Фенікс» володіла чотирьома площадками для гри в теніс та футбол [103, с. 130]. Харківське товариство велосипедистів-любителів проводило змагання на власному циклодромі, котрий розташовувався в Університетському саду [337, с. 6]. Полтавським циклодромом також опікувалося товариство велосипедистів-любителів [16, с. 100].

Достатньо швидко спорт став важливою складовою рекреаційних практик й менш заможних містян. Для свого оздоровлення та дозвілля вони обирали фінансово незатратні види спорту, ніж, наприклад, лаун-теніс або автопрогулянки. Містяни захоплювалися гімнастикою, легкою атлетикою, боротьбою, футболом, плаванням та ковзанярським спортом. У цей період у губернських містах Лівобережної України розповсюдження набув сокільський рух. Товариства «Сокіл» діяли у Полтаві [363] та Харкові [637].

Сокільський рух походив з Чехії, він об'єднував молодь, котра, окрім спорту, захоплювалася ідеями панславізму та націоналізму. Чеські вчителі мов, гімнастики та підприємці розповсюджували сокольські традиції у Російській імперії. У 1914 році в країні функціонувало 68 подібних товариств, які об'єднували біля 250 тисяч осіб [550, с. 115–116].

Членські внески у «сокільських» товариствах були значно нижчими, ніж у буржуазних спілках. Також, окрім чоловічих секцій, існували жіночі та дитячі відділення. У 1909 році харківське товариство складалося з 2588 дітей, 2280 жінок та 8357 чоловіків. «Соколи» губернських центрів Лівобережної України організовували міські змагання, також брали участь у всеросійській та міжнародних злітах. Однак, на відмінну від елітарних клубів, сокільські організації не могли собі дозволити спорудити власні спортивні об'єкти. Приміром, харківські «Соколи» тренувалися в спортивному залі 2-ої чоловічої гімназії та на майданчику Вищого початкового училища [637]. Полтавське товариство «Сокіл» проводило свої заняття та змагання в спортивних залах навчальних закладів міста [363, с. 6]. Зазначимо, що в середині XIX ст. у Полтаві [649, с. 757] та Харкові [141, с. 7] почали функціонувати іподроми. З кінця XIX ст. ці споруди виконували роль стадіонів. На них не тільки проводили кінні перегони, а також відбувалися гімнастичні змагання, легкоатлетичні забіги, футбольні матчі та з них відбувалися польоти літаків [63, с. 4; 649, с. 757].

На початку XX ст. справжньою спортивною «пристрастю» містян губернських центрів Лівобережної України став футбол. Ймовірно, що цю спортивну гру привезли на підросійську частину України англійські підприємці. У Харкові перші команди утворили учні навчальних закладів міст [716]. У Харкові до футбольного руху приєдналися робітники заводу «Гельферих-Саде», котрі в 1908 році спорудили перше в місті поле для гри [482]. Мали свої футбольні команди та об'єкти харківські клуби «Спортінг», «Фенікс», «Сокіл», «Маяк» [338]. У 1912 році дев'ять команд міста утворили Харківську футбольну лігу. У цьому ж році всі команди Харківської ліги

стали учасниками Всеросійської футбольної спілки. До речі, Харків був третім містом за кількістю команд у цій організації. У Санкт-Петербурзі та Москві було по 16 команд [388, с. 10]. У 1912–1913 роках Харків став одним із центрів футбольного руху країни. У ці роки харківська команда двічі ставала півфіналістом Чемпіонату Російської імперії з футболу та приймала на своїх полях команди з різних міст країни [477, с. 3–7].

Організатором першої полтавської футбольної команди став вчитель 2-гої чоловічої гімназії Ф. Й. Штейнер. У 1910-х роках у місті вже змагалось близько десяти футбольних команд. У 1914 році команда «Сокола» стала кращою в місті. Основним місцем для гри була Сінна площа, також товариство «Сокіл» облаштувало футбольне поле на Куракінській вулиці. Відомо, що чернігівський футбол також розпочався із заснування гімназійних футбольних команд [716]. У 1914 році чернігівська команда мала зіграти з киянами на Чемпіонаті Російської імперії, втім із-за початку військових дій матч не відбувся [477, с. 8].

З середини XIX ст. у губернських містах Лівобережної України спостерігаємо прагнення до організації різних форм санаторного лікування. У губернських центрах «санаторіями» називали лікувальні заклади, де пропонували відновити здоров'я за допомогою водолікування, масажів, гімнастики, гальванотерапії та інших фізіотерапевтичних процедур [279, с. 101; 400, с. 385]. Відкриття в регіоні джерел природної мінеральної води стало поштовхом до створення перших санаторно-курортних комплексів. Хоча санаторії знаходилися за територіальними межами губернських центрів Лівобережної України, втім вони були важливою складовою оздоровлення та відпочинку містян. У 1862 році поблизу хутору Березова Харківської губернії лікар М. Г. Гуревич виявив лужно-земельно-залізисте джерело, воду з якого почали використовувати для лікування захворювань шлунково-кишкового тракту. У 1880-х роках у цій місцевості підприємці відкрили два готелі та пансіон [399, с. 162–164]. Також оздоровитися містяни могли у бальнеологічних санаторіях біля Слов'янську [371, с. 1–5] та в Миргороді

[538]. Для зручності вибагливих містян курорти, окрім закладів гостинності, мали амбулаторії, лікарні, аптеки, залізничні станції та поштово-телеграфні відділення [399, с. 162–164]. Відкривали санаторії не тільки приватні підприємці, а й громадські установи. У 1913 році Харківський відділ ліги боротьби з туберкульозом створив протитуберкульозний санаторій на 34 ліжка у с. Ріпки під Харковом. Харківська міська дума субсидювала кошти на утримання цього закладу [666, с. 114].

Підбиваючи підсумки дослідження лікувально-оздоровчих рекреаційних комплексів у губернських містах Лівобережної України, зазначимо, що тривалий час наповнення цих «комплексів» відрізнялося від сучасних. У XVIII ст. формування перших садово-паркових зон відбувалося в містах стихійно. У другій половині XIX ст. сталися кардинальні зміни у стратегії розвитку та наповненні рекреаційних комплексів. Органи міського самоврядування ініціювали створення садівничих комісій при управах. Результатом діяльності цих структур стало стрімке збільшення обсягів «зеленої» інфраструктури. Дослідження діловодної документації міського самоврядування виявило, що у 1870–1890-х роках у Харкові виникло 11 нових садово-паркових зон, у Полтаві – шість, у Чернігові – чотири. Міські думи зверталися до різних форм взаємодії з громадськістю в справі озеленення простору губернських центрів. Наприклад, у Чернігові учні навчальних шкіл брали участь у святі деревонасадження. Наприкінці XIX – на початку XX ст. садові-паркові зони вперше почали проектувати експертні групи. За цими проектами парки перетворювалися на багатофункціональні модерні простори, де відбувалися культурні та спортивні заходи. Значної популярності набули приватні комерційні сади, котрі являли собою симбіоз «зеленої» зони та розважального закладу. У другій половині XIX ст. важливим елементом рекреаційного комплексу стали санаторії. Лікування в санаторіях було доступним не тільки заможній публіці. Власними здравницями володіли громадські благодійні організації. Результатом звернення до історико-картографічного методу було виявлення суттєвого

розширення районів локалізації садово-паркових комплексів у губернських центрах Лівобережної України. Відпочинок у скверах, парках та садах став доступним мешканцям віддалених частин губернських центрів. Пізніше за всі інші складові лікувально-оздоровчого рекреаційного комплексу набула розвитку спортивна інфраструктура. Наприкінці XIX – на початку XX ст. громадські спортивні товариства ініціювали відкриття установ модерної рекреації, а саме майданчиків, циклодромів та спортивних залів та кортів.

Висновки до розділу 3

Заклади охорони та відновлення здоров'я – це сучасна дефініція, котра включає лікарні, лабораторні центри, санітарні заклади, аптеки, органи правопорядку, пожежну службу, санаторно-лікувальні установи, спортивну інфраструктуру та «зелені» зони. Наприкінці XVIII ст. Харків, Полтава та Чернігів мали лише окремі елементи цих складових. Так, прикази громадського піклування ініціювали відкриття перших лікарень, аптек та богадільнь. Перші садово-паркові зони виникли стихійно. Поліція, як репрезентант імперської влади на місцях, з'явилася в містах з набуттями ними нового адміністративного статусу. У першій половині XIX ст. розпочалося формування мережі закладів охорони та відновлення здоров'я. У цей період державні відомства здебільшого визначали напрямки розвитку цієї сфери. Поліція керувала також пожежною охороною. Прикази громадського піклування і Відомство установ імператриці Марії опікувалися лікарнями та закладами соціального захисту.

Друга половина XIX ст. була періодом реформування усіх складових мережі закладів відновлення та охорони здоров'я. Першою було модернізовано пожежну службу. З цього часу міста поділяли на частини, у котрих цілодобово вартували вогнеборці. У 1860-ті роки були засновані такі модерні структури рекреації, як санаторії. У 1870-ті роках міське самоврядування почало опікуватися садово-парковою справою та мережею лікарень. Задля моніторингу санітарно-епідеміологічної ситуації при міських управах Полтави та Харкова були створені спеціальні комісії. Громадські об'єднання сприяли формуванню закладів соціального захисту. Серед визначних філантропічних товариств губернських центрів варто відзначити Харківське благодійне товариство, Чернігівське благодійне товариство, Дамське благодійне товариство в Полтаві. Діловодна документація міського самоврядування свідчить, що міська дума субсидювала богадільні, дитячі притулки, будинки працелюбства цих об'єднань. З метою зменшення криміногенного напруження в губернських центрах міське самоврядування

ініціювало створення інститутів нічної охорони. У другій половині XIX ст. розпочалося формування системи страхування. Поява цієї галузі пов'язана із взаємодією міського самоврядування та міської спільноти, двох акторів згідно акторно-мережевої теорії. Перше товариство взаємної допомоги серед губернських міст Лівобережної України заснували харківські чиновники в 1861 році. У 1863 році в Полтаві почало функціонувати одне із перших у імперії міських товариств страхування від вогню.

Дослідження діловодної документації міського самоврядування і структур охорони здоров'я показало, що на початку XX ст. змінилися підходи до соціальної та санітарно-епідеміологічної політики. Поєднання сил міського самоврядування, експертних груп та містян сприяло формуванню безпечного соціального простору губернських центрів Лівобережної України. Експертні групи лікарів започаткували систему дільничних лікарів та розробляли проекти санітарних попечительств. Яскравим прикладом такої ініціативи стало створене в 1909 році Харківське товариство нічних чергувань лікарів. Містяни брали участь у громадських пожежних дружинах та в нічній охороні губернських центрів. Підприємці також включилися в розвиток мережі охорони та відновлення здоров'я. Вони не тільки субсидіювали функціонування лікарень та установ соціального захисту, а відкривали власні лікарні та засновували команди вогнеборців. Використання історико-картографічного методу дозволило зробити висновок, що на початку XX ст. містяни з різних частин губернських центрів отримали доступ до своєчасної медичної допомоги, пожежних частин, установ соціального захисту та садово-паркових зон. Зауважимо, що пізніше за всі інші складові мережі охорони та відновлення здоров'я з'явилися спортивні об'єкти, котрі були представлені майданчиками, кортами, гімнастичними залами та циклодромами. Іподроми губернських центрів стали багатофункціональними комплексами, де проводили змагання з різних швидкісних видів спорту.

Відповідно до теорії множинних модернів, кожна із систем або локусів є простором поліваріативності. Це твердження цілком справедливо для мережі закладів охорони та відновлення здоров'я Харкова, Полтави та Чернігова. Великий науковий центр Харків мав більші потреби та можливості для впровадження інноваційних стратегій і типів установ, ніж Полтава та Чернігів. Харків був передовим центром імперії у розвитку структур ургентної медицини, санітарного моніторингу, територіальної адресної медичної та соціальної допомоги. Компаративний аналіз історії становлення установ охорони та відновлення здоров'я дозволив виявити, що міське самоврядування, громадські організації та міська спільнота пропонували оригінальні підходи до вирішенні нагальних проблем та отримували своєрідні результати. Наприклад, Чернігів мав одну із найкращих систем пожежної охорони серед губернських центрів Лівобережної України. Її особливістю була співпраця містян і міського самоврядування в справі страхування від вогню та створенні громадських пожежних дружин. Полтава раніше за Харків та Чернігів впровадила систему санітарних попечительств. На початку ХХ ст. Полтава за забезпеченням населення лікарняними місцями випереджала не тільки Харків, а й більшість губернських центрів Російської імперії.

Основні положення цього розділу викладено в публікаціях авторки [723; 724; 725; 730; 731; 783].

РОЗДІЛ 4

НАВЧАЛЬНІ ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКІ УСТАНОВИ

4. 1. Навчальні заклади губернських центрів

Чернігів, Полтава та Харків мали достатньо глибокі освітні традиції. Протягом XVIII ст. Чернігівський та Харківський колегіуми (засновані відповідно у 1700 році та 1726 році) своєю діяльністю та взаємодією з міською спільнотою створили певну «територію просвіти», котра стала неодмінною складовою культурно-інтелектуального середовища полкових центрів [656, с. 22; 657, с. 287–303]. У XVIII ст. у цих містах існували кілька церковних шкіл. Д. І. Багалій позначав, що в 1732 році в Харкові функціонувало п'ять шкіл при церквах [441, с. 24]. У 1780-х роках у Чернігові було шість парафіяльних шкіл [418, с. 284]. У 1770 році у «Відповідях міського голови на запитання урядової комісії» зафіксовано, що в Полтаві також були парафіяльні школи, однак у джерелі відсутні відомості стосовно їхньої кількості [28, с. 37]. Окрім парафіяльних навчальних закладів, у 1776–1798 роках у Полтаві працювала Слов'янська семінарія [523, с. 25].

Кінець XVIII ст. став часом формування системи державних навчальних закладів у Російській імперії. Згідно із законом 1775 року [384, с. 229–287] створення народних шкіл доручалося Приказам громадського піклування. У положенні «Про головні народні училища» (1786 рік) зазначено, що в кожному губернському центрі Приказ громадського піклування мав відкрити головні чотирикласні училища. За необхідності дозволялося також заснувати малі двокласні училища. Господарчою частиною цих навчальних закладів опікувався Приказ громадського призріння, учбовою – директор народних училищ [181, с. 670]. У 1790-х роках головні народні училища почали функціонувати у кожному губернському центрі Лівобережної України. У 1797–1798 роках до Харківського головного народного училища були приєднані так звані

«додаткові класи» (Казенне училище) та мале народне училище, у такий спосіб збільшилась кількість учнів та педагогічний штат цієї навчальної установи. У 1793 році в Харкові почало функціонувати ще одне мале народне училище [356, с. 33, 56; 600, с. 230–231].

У цей період розпочалося становлення приватної освіти губернських центрів Лівобережної України. Наприкінці XVIII ст. у Харкові існували чоловічі приватні пансіони Шульца та Виллекє [442, с. 426–427]. У Статуті народним училищам 1786 року [181, с. 649–670] приватним навчальним закладам було присвячено «Наказ приватним пансіонам», у котрому вперше регламентувалася діяльність установ цієї форми власності. Нагляд за приватними освітніми інституціями доручався Приказом громадського піклування.

Уже на початку XIX ст. у Російській імперії докорінно змінилися принципи організації державної народної освіти. Відповідно до нового законодавства здобути знання можна було в парафіяльних та повітових училищах (початкова освіта), гімназіях (середня освіта), університетах (вища освіта). Адміністративно-методичним центром новостворених навчальних округів були університети, які наглядали за всіма освітніми установами губернії [54, с. 626–650]. У 1808 році відбулася реформа духовних навчальних закладів [189, с. 368–396]. Чернігівський та Харківський колегіуми набули статусу семінарій – середніх духовних освітніх інституцій. Контроль за діяльністю семінарій губернських міст Лівобережної України здійснювали Київська духовна академія та Комісія Духовних училищ [656, с. 319].

У 1830-х роках зміна політичного курсу призвела до трансформації освітньої сфери. Передусім, консервативні переміни стосувалися університетів, котрі лишалися права курирувати середні та нижчі навчальні заклади губернії [450, с. 11]. У 1833 році влада ускладнила відкриття приватних освітніх установ. Тільки Міністерство народної освіти мало право надавати дозвіл на відкриття інституцій цієї форми власності, ані

попечителі навчального округу. Усі іноземні засновники мали прийняти російське підданство, у той час відповідно до освітнього законодавства 1828 року таку можливість мали усі, хто прожив у імперії не менш ніж 5 років [486, с. 157].

Саме в першій половині XIX ст. почався активний розвиток мережі освітніх установ губернських міст Лівобережної України. У 1830–1840-х роках у Полтаві функціонувало вісім навчальних закладів (один заклад припадав на 2399 осіб) [34, с. 75], у Чернігові – п'ять (одна установа – на 1567 осіб) [159, с. 91–98], у Харкові – 14 (один заклад – на 1695 осіб) [443, с. 666]. Заснування в 1804 році Харківського імператорського університету [383, с. 650–656] змінило культурно-інтелектуальний ландшафт міста та регіону в цілому. Розпочалося становлення професійної освіти у губернських центрах Лівобережної України. У цей час яскравим прикладом таких навчальних закладів стали школи садівництва та чистописців у Полтаві [635, с. 299]. Фінансування тогочасних освітніх інституцій здійснювалося державою, коштом Приказів громадського призначення, місцевого самоврядування, містян, пожертв та статутними капіталами [587, с. 63].

Першими «паростками» жіночої освіти у губернських містах Лівобережної України стали приватні заклади. У 1778–1810 році в Полтаві функціонував пансіон для дівчат Ф. Менгеса. У 1806 році в Харкові А. Дюгур відкрив пансіон для дівчат, також у цей час у місті діяв навчальний заклад мадам Нагель. У 1812 році в Харкові Г. Ф. Квітка-Основ'яненко ініціював створення навчального закладу для збіднілих дворянських дочок [600, с. 413–414]. Дружина Малоросійського генерал-губернатора В. О. Рєпніна заснувала Полтавський інститут шляхетних дівчат (1818 рік) [464, с. 314–316]. Ці навчальні заклади відносилися та фінансувалися за рахунок Відомства установ імператриці Марії [715, с. 162–163]. Інститути шляхетних дівчат не здатні були задовольнити зростаючий попит на жіночу освіту в Лівобережній Україні. Покращити ситуацію могли би громадський або приватний сектор, проте законодавчі обмеження суттєво знижували потенціал розвитку освітніх

установ цієї форми власності [486, с. 157]. Відомо, що в 1820–1827 роках у Харкові працювала приватна жіноча школа для доньок дворян С. Єсикорського [443, с. 692]. У місті існували також заклади, котрі не були схвалені Харківським навчальним округом. В. Л. Маслійчук зазначив, що функціонування незареєстрованих дівчачих шкіл свідчить про потребу в цих установах та нездатність держави або міської спільноти забезпечити задоволення цього попиту [600, с. 429]. У Полтаві на правах повітового училища почав функціонувати приватний жіночий пансіон Гонтаренкової з 1844 року [100, с. 67]. У 1848 році в Чернігові А. Принцейши відкрила приватний жіночий пансіон [201, арк. 3]. Ймовірно, ці пансіони існували нетривалий час, бо в статистичних матеріалах 1860-х років про них не має відомостей.

Переважає більшість навчальних закладів цього періоду розташовувалася в центрі губернських міст Лівобережної України. У Полтаві своєрідним міським освітнім осередком стала Кругла площа, де знаходилася чоловіча гімназія та кадетський корпус [634, с. 315–318]. Зосередженням навчальних інституцій Чернігова був колишній дитинець [632, с. 12]. У Харкові тогочасним освітнім локусом можна назвати центральний Нагірний район. Інституції нерідко розміщали вже в існуючих спорудах центру міст. Наприклад, Харківський університет був розташований у кам'яному палаці губернатора, котрий був єдиною пригідною для цього будівлею [443, с. 653, 660, 692]. Для освітніх установ зводили й власні приміщення [634, с. 318].

Освітні реформи 1860-1870-х років суттєво змінили структуру управління та фінансування системи початкових навчальних закладів у Російській імперії. У «Положенні про початкові народні училища» 1864 року [40, с. 613–617] зазначено типи навчальних закладів та умови підпорядкування. Міністерство народної освіти наглядало за парафіяльними та народними училищами. Парафіяльні училища здебільшого фінансувалися за рахунок міського самоврядування та меценатських внесків. Однак вони відносилися до зазначеного міністерства та контролювалися

губернською дирекцією народних училищ. Народні училища утримувалися коштом приватних осіб та громадських об'єднань, а також мали дотримуватися правових та методичних норм Міністерства народної освіти. Ще в 1857 році імперська влада скасувала виключне право цього міністерства на відкриття приватних освітніх інституцій, його передали попечителям навчальних округів [486, с. 157].

Закон 1864 року зафіксував, що Відомство православного віросповідання мало опікуватися церковно-парафіяльними училищами та школами грамотності. Також у положенні 1864 році був юридично закріплений новий тип закладів початкової освіти – недільні школи. Дозволялося створювати початкові училища як для обох полів, так й училища для однієї статі. Управління усією освітньою системою губернії доручалося училищним радам [40, с. 613–617]. У 1885 році Синод для керівництва церковно-парафіяльними училищами та школами грамотності створив єпархіальні училищні ради [625, с. 96].

Протягом 1870–1890-х уряд затвердив правила та положення для різних типів закладів початкової освіти [48, с. 727–736; 51, с. 372–374; 52, с. 235–236]. З 1912 року в губернських центрах Лівобережної України почали функціонувати чотирикласні вищі початкові училища. Основною метою цих закладів було надавати «закінчену початкову освіту» [180, с. 949–958]. До училищ приймали дітей 10–13 років, котрі вже мали базову початкову освіту. Після двох класів училища учні могли вступити до третього класу середнього загальноосвітнього закладу.

У 1872 році в Харкові діяло 47 початкових навчальних закладів, що складало 70% від усієї кількості освітніх установ міста. У них навчалося 3,3 % населення Харкова, одна інституція цієї ланки припадала на 1440 містян. Більшість училищ та шкіл призначалися для учнів обох статей (53 %), меншість складали установи жіночої освіти (15 %). Земству та міському самоврядуванню підпорядковувалося 53 % закладів, Синоду – 17 %, громадським організаціям – 9 %, приватний сектор – 19 %. Іншими

установами (2 %) опікувалася євангелістко-лютеранська церква та Військове відомство. Особливістю цього періоду було те, що в місті активно розвивалася мережа недільних шкіл (15 % від загальної кількості інституцій початкової освіти) [443, с. 653].

У 1870–1880-х роках Полтава та Чернігів мали значно меншу кількість початкових училищ, ніж Харків. У 1877 році в Полтаві з дев'яти навчальних установ було три установи цієї освітньої ланки (33 % від усієї сукупності закладів) [59, с. 79], у 1887 році – чотири, що також дорівнювало 33 %. [6, с. 67]. У 1870-х роках у Чернігові початкові навчальні заклади склали 63 % від загальної кількості освітніх установ [194]. У цей період у Полтаві близько 5700 осіб припадало на одну школу чи училище, у Чернігові – близько 1700 осіб. У цей період як у Чернігові, так й в Полтаві розповсюдження набули єврейські навчальні заклади. Приміром, із п'ятьох початкових училищ з «Памятной книге и Адрес-календарь Полтавской губернии на 1888 год» [6, с. 67] два були приватними єврейськими навчальними закладами. У 1891 році приватних училищ для єврейського населення було шість [276, с. 27].

Початок ХХ ст. став часом стрімкого розвитку мережі закладів початкової освіти у губернських містах Лівобережної України. Через 30 років відсоток початкових навчальних закладів у загальній освітній мережі Харкова зріс на 11 %, та дорівнював 81 %. Втім, сама мережа початкових училищ збільшилася майже в три рази (див. додаток А). У 1902 році 4,6 % харків'ян здобувало освіту в школах та училищах. Однак на один навчальний заклад приходилося 1759 містян [443, с. 656], що на 22 % більше ніж у 1872 році, це говорить про те, що зріст чисельності мешканців значно перевищував темпи зросту системи установ початкової освіти. У звітах парафіяльних училищ до Харківської міської думи за 1902 рік відображено відомості про те, що 31 % дітей було відмовлено в навчанні із-за браку місць [344, арк. 33–148]. У 1909 році в Полтаві частка початкових шкіл та училищ у міській освітній системі складала 79 % [190], у 1907 році в Чернігові – 87 %

[195]. Один заклад у Полтаві припадав на 1482 містянина, у Чернігові – на 1372 особи, що майже в четверо менше, ніж у 1870-х роках (див. додаток А).

Якщо говорити про особливості формування мережі початкової освіти у губернських містах Лівобережної України на початку ХХ ст., то необхідно зазначити суттєвий зріст чисельності навчальних закладів для жінок (Харків – 25 % від сукупності шкіл цього рівня, Полтава – 19 %, Чернігів – 23 %). Специфічною рисою цього рівня навчальних закладів у Російській імперії також було те, що дозволялося функціонування спільних шкіл або училищ для дівчат та хлопців. У Харків було 26 % таких шкіл від загальної кількості початкових навчальних закладів, у Полтаві – 55 %, у Чернігові – 45 % [65, с. 348, 352; 190]. Це відкривало додаткові можливості для жіноцтва.

У другій половині ХІХ ст. суттєво розширилася мережа освітніх установ для єврейського населення. Окрім, єврейських казенних училищ, де навчалися за програмою Міністерства народної освіти, розповсюдження набули приватні єврейські жіночі училища та традиційні талмуд-тори. У 1870-1880-х роках у Російській імперії існувала заборона на функціонування хедер [667, с. 53] – базових початкових єврейських шкіл, проте наприкінці ХІХ ст. вони поновили свою діяльність. Відповідно до «Памятной книжки Полтавской губернии на 1914 год» у місті працював 21 хедер [8, с. 56–77].

Індустріалізація потребувала освічених працівників на різних ланках виробництва, тому в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. виникла низка початкових навчальних закладів та курсів, де надавали елементарну професійну освіту. Окрім ремісничих училищ, у губернських міських центрах можна було здобути комерційні навички у торгових школах, здобути знання з агрономії, навчитися рукоділлю, ткацтву, кулінарії та стенографуванню [195].

Згідно з Міським положенням 1870 року [37, с. 821–839] думи та управи губернських центрів Лівобережної України мали опікуватися народною просвітою. Міські самоврядування Полтави, Чернігові та Харкові відповідально віднесли до цього обов'язку. У 1899 році в Харкові діяло 17

міських училищ [234, арк. 5–6], у 1912 році – 28 установ [11, с. 61–71], це складало приблизно 58 % від усієї сукупності початкових шкіл. У Полтаві було 14 муніципальних парафіяльних училищ (19 % від загальної кількості початкових шкіл) [8, с. 56–77], у Чернігові – дев'ять училищ (31 % від сукупної кількості початкових освітніх установ) [667, с. 53–68]. Хоча саме міські самоврядування опікувалися та фінансували парафіяльні училища, усі заклади входили до загальноімперської мережі початкових навчальних установ Міністерства народної освіти. Також у Харкові вагомою була частка громадських початкових освітніх установ, у Чернігові та Полтаві – єврейської спільноти та Відомства православного віросповідання (див. додаток Б).

Основними проблемами муніципальних, земських, церковних та громадських початкових навчальних закладів були брак фінансування та відсутність принагідних для комфортного навчання споруд [214, с. 73–77]. Витрати міського самоврядування на училища хоча й зростали, втім не надто суттєво. Приміром, у Харкові в 1874 році на початкові школи було витрачено 1,4 % від бюджету міста, то в 1901 році було асигновано вже 8,7 % від усіх наявних коштів [171, с. 3]. Інспектори училищних рад у протоколах основним недоліком будівель цих навчальних закладів називали тісноту, сирість та відсутність опалення [135, с. 53]. Більшість училищ знаходилися в орендованих приміщеннях. На початку ХХ ст. тільки 38 % міських парафіяльних училищ розміщалися у власних будинках [95]. Для Полтави та Чернігові також була актуальною проблема відсутності необхідної кількості педагогічних кадрів для початкової школи, що в 1910-х роках стало причиною відкриття в цих містах учительських інститутів [128, с. 125; 461, с. 33].

Питання про загальну обов'язкову освіту для дітей неодноразово підіймалося серед прогресивно налаштованих кіл Російської імперії [676, с. 56]. У 1898 році при Харківській міській думі почала функціонувати комісія на чолі з професором Харківського університету М. Ф. Сумцовим,

котра досліджувала питання введення в губернському центрі обов'язкового навчання дітей грамоті. Комісія прийшла до висновку, що для скорішого рішення цього питання необхідно збільшити кількість училищ з власними приміщеннями. Такий підхід дозволяв зменшити орендне навантаження на міський бюджет, що сприяло би подальшому розвитку мережі училищ [95, с. 1–18].

У 1908 році було затверджено закон [55, с. 228–229], котрий мав би стати предтечою загальної обов'язкової початкової освіти у Російській імперії. У законі зазначено, що Міністерству народної освіти надавалися кошти на будівництво училищ у губерніях країни. У 1910-1912 роках в Державній думі та Державній раді обговорювався законопроект «Про введенні загального початкового навчання в Російській імперії» [177], у котрому наведені розрахунки щодо умов надання освіти дітям з 8–11 років у чотирирічних училищах органів місцевого самоврядування. Державна рада відхилила цей законопроект із-за того, що не змогла узгодити з Державною думою умови кредитування Міністерства народної освіти на потреби розвитку мережі початкових училищ. У 1911 році Харківська міська дума розглядала план введення загальної початкової освіти в місті. Фахівці дійшли до висновку, що для повного охоплення усієї кількості потенційних учнів до 1920 року в місті мало би функціонувати 77 шкіл, на той час муніципальна мережа складалася з 30 училищ [214, с. 74]. Підкреслимо, що якщо в 1898 році говорилося про навчання грамоті, то в 1911 році йшлося про початкову освіту. Модернізаційні процеси поступово змінювали запит суспільства щодо загального освітнього рівня.

Реформи другої половини ХІХ ст. змінили законодавчу базу середньої освіти. У 1864 році вводилися нові типи навчальних закладів цієї ланки – реальні училища та прогімназії (неповна середня освіта) [53, с. 228–229]. Модернізація системи закладів середньої освіти не була би можливою без перегляду прав приватного сектора. У 1868 році почало діяти «Положення про приватні навчальні заклади» [274, с. 325–326]. Закон закріплював

достатньо громіздку процедуру відкриття шкіл цієї форми власності, а також правову нерівність між випускниками приватних інституцій з державними. Нове положення 1914 року [111, с. 12–33] скасовувало ці обмеження, що дозволяло вихованцям приватних гімназій за умови успішного складання спеціальних іспитів вступати до вищих навчальних закладів.

Формування законодавчої бази середньої жіночої освіти розпочалося з другої половини 1840-х років. З 1845 року Відомство установ імператриці Марії організувало спеціальну систему управління своїми жіночими навчальними закладами. У Харкові та Полтаві при Інститутах шляхетних дівчат створювали окремі ради, котрі звітували Головній раді відомства у Санкт-Петербурзі [43, с. 3–9]. Також у 1840–1850-х роках було видано перші статuti Єпархіальних училищ для дівичь духовного стану та Маріїнських жіночих гімназій. Саме в цей період у губернських містах Лівобережної України почали функціонувати зазначенні жіночі навчальні заклади [624, с. 29–31]. У 1860 році імператор Олександр II затвердив положення про жіночі училища першого та другого розряду [49, с. 532–535]. У 1870 році жіночі училища набули статусу гімназій та прогімназій [39, с. 701–705].

У 1872 році в Харкові середні навчальні заклади склали 28 % (19 інституцій) від усієї сукупності освітніх установ [443, с. 654]. У 1902 році цей показник зменшився до 17 %, хоча кількість закладів зросла до 23. У 1872 році одна освітня установа середнього рівня припадала на 4322 містян, на початку ХХ ст. – 8970 [226, с. 163–183]. У 1887 році полтавці могли здобути середню освіту у восьми закладах, що складало 67 % від загальної суми освітніх установ. Через 22 роки цей показник змінився – 20 %. Чисельність середніх навчальних інституцій зросла більше ніж удвічі (у 1887 році – 8 закладів, у 1909 році – 19 закладів). На 26 % покращився коефіцієнт забезпечення населення інституціями цього освітнього рівня. Якщо в 1887 році одна гімназія, училище або кадетський корпус припадали на 3562 містян, то у 1909 році на 2652 [6, с. 67; 190]. Майже за 30 років у Чернігові кількість середніх навчальних закладів майже не змінилася (у 1876 році – 6

установ, у 1907 році – 8 установ), однак на 24 % зменшилася їхня частка в мережі навчальних закладів міста (у 1876 році – 37 %, у 1907 році – 13 %). Із-за того, що протягом трьох десятиріч років чисельність середніх закладів практично не змінилася, то на 52 % збільшився показник забезпечення чернігівців установами середньої освіти. У 1876 році одна гімназія чи училище приходилися на 2830 осіб, у 1907 році – на 4313 містян [194, 195].

На початку ХХ ст. у Харкові жінки могли здобувати освіту у 56,5 % середніх навчальних установ. (див. додаток А). Мешканки Полтави могли здобути середню освіту в дев'яти гімназіях та училищах, що дорівнювало 47 % від загальної чисельності закладів цього рівня, Чернігова – у трьох (43 %). Однак переважна кількість жіночих середніх навчальних закладів губернських міст Лівобережної України була загальноосвітньою, у той час як хлопцям пропонувалося здобути фах інженера, землеміра, комерсанта, фельдшера, військового та музиканта [461, с. 33–34]. Жінки після навчання в гімназіях або училищах могли стати вчительками, акушерками або телеграфістками [691, с. 17]. Нові соціально-економічні виклики кінця ХІХ – початку ХХ ст. потребували від уряду розширення професійних прав жіноцтва [512, с. 207–230; 513, с. 227–228]. Приміром, харків'янки отримали можливість опанувати високооплачувану спеціальність зубної лікарки [36, с. 7] в однієї із чотирьох приватних зуболікарських шкіл міста [361, с. 50–52].

Система фінансування середніх навчальних закладів мало низку особливостей (див. додаток В). Професійні середні заклади зазвичай відносилися до своїх фахових міністерств, однак могли отримувати забезпечення з різних джерел. Комерційні училища Полтави та Харкова підпорядкувалися Міністерству фінансів. Полтавське комерційне училище О. О. Байера було приватним [461, с. 33–34]. Харківське комерційне училище Імператора Олександра ІІІ фінансово підтримувало міське купецьке товариство [443, с. 697–698]. Зі свого боку, Військове міністерство контролювало, а також утримувало Петровський Полтавський кадетський корпус [461, 33–36]. Загальноосвітні середні навчальні заклади Міністерства

народної просвіти або Відомства установ імператриці Марії отримували кошти від цих структур, сплат за навчання від своєкоштных учнів, а також стипендій і асигнувань від міського самоврядування та благодійників [226, с. 163–183].

Моделі управління освітніми середніми закладами були достатньо громіздкими. Наприклад, Відомство православного віросповідання, окрім Училищної ради церковно-парафіяльних шкіл та шкіл грамоти, мало Навчальний комітет при Синоді для керівництва семінаріями та училищами [624, с. 96–97]. Земські або приватні медичні середні навчальні заклади губернських міст Лівобережної України підпорядкувалися Міністерству внутрішніх справ, однак безпосередній контроль за їхньою діяльністю здійснювали губернські лікарські відділи [36, с. 7; 703, с. 44–50].

У ході дослідження мережі навчальних закладів губернських міст Лівобережної України стикнулися з особливостями відображення кількісної динаміки шкіл у статистичних джерелах кінця ХІХ – початку ХХ ст. Приміром, у «Обзоре Полтавской губернии за 1903 год» зазначено 79 освітніх закладів, через рік їх було 95, а 1910 році – 84 [191; 192; 193]. Такі різні зміни показників пояснюються кардинально різною кількістю єврейських хедер у звітах. У 1904 році їх було в місті 47, а 1910 році – лише дев'ять. Дослідники писали з цього приводу те, що хедери, котрі знаходилися в житловому приміщенні релігійного вчителя – меламеда [518, с. 107–108], стихійно виникали й могли раптово призупиняти свою діяльність.

У харківській статистиці початку ХХ ст. також присутні певні розбіжності в чисельності початкових закладів. У тогочасних міських довідкових виданнях та путівниках не зазначені адреси та дані чисельності церковно-парафіяльних шкіл та хедер [76, с. 178–198]. Однак у звітах губернатора відображені відомості про кількість цих установ у місті [204]. Відповідно до дослідження Д. І. Багалія та Д. П. Міллера «История города Харькова за 250 лет его существования» чисельність середніх навчальних установ у 1902 році дорівнювала 13. Вірогідно, що сталася помилка, бо в

інших статистичних джерелах за цей рік показник є більшим на 10 інституцій [76, с. 178–198; 225, с. 163–183].

У другій половині XIX – на початку XX ст. Харків був єдиним містом серед губернських центрів Лівобережної України, де функціонували вищі навчальні заклади (університет, інститут, вищі курси). За формою власності вищі навчальні заклади, так само як і початкові та середні освітні установи, також були у державній та громадсько-приватній власності [532, с. 265]. Державні вищі навчальні заклади фінансово та юридично входили до організаційної структури Міністерства народної освіти (Харківський університет, Харківський ветеринарний інститут (1873 рік) [442, с. 605], Харківський практичний технологічний інститут (1885 рік) [376, 84–85]) та Міністерства фінансів (Харківські вищі комерційні курси (1912 рік) [618, с. 24]).

Жінки не мали права навчати в державних вищих навчальних закладах, тому єдиною можливістю отримати вищу освіту були приватні курси [514, с. 133]. У 1907 році в Харкові почали функціонувати Вищі жіночі курси Товариства взаємодопомоги працюючих жінок [512, с. 132; 513, с. 273–299], у 1910 році розпочав діяльність Жіночий медичний інститут Харківського медичного товариства [642, с. 139]. Курсистки після завершення навчання мали складати іспити перед спеціальною державною комісією для того, щоб здобути професійні права, які мали випускники державних вищих навчальних закладів [486, с. 160; 642, с. 143].

На відмінну від початкових училищ, середні та вищі навчальні заклади мали кращу матеріальну базу. Зазвичай спочатку міністерство, міська дума, громадська організація висували намір відкрити певний заклад, для нього знаходили ділянку, будували спеціально обладнанні корпуси й після цього починав функціонувати певний інститут, училище або гімназія [667, с. 53–68]. Іноді цей процес розтягувався на десятиліття. Наприклад, ініціатива у відкритті Харківського практичного технологічного інституту належала міському самоврядуванню. У 1871 році міська дума асигнувала частину

коштів на будівництво споруд майбутнього навчального закладу, тільки через 14 років інститут відкрив двері для майбутніх інженерів. Втім, наявні й інші приклади. Учні Харківських вищих комерційних курсів слухали лекції у Харківському комерційному училище та залі Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії [618, с. 26]. Наприкінці XIX ст. відбулася реконструкція споруд, а також були збудовані нові корпуси для вже діючих навчальних закладів [624, с. 70–71].

На початку XX ст. розширилося територіальне охоплення навчальними закладами віддалених районів губернських міст Лівобережної України (див. додаток АЕ, АЖ, АЗ). У Полтаві залишилося домінування центру як міського освітнього середовища, втім початкові школи почали функціонувати у віддалених Павленках, Новоселівці, Кобищанах, Половинках та в районі Нового ринку. У цілому близько 28 % початкових училищ розташовувалися в цих частинах Полтави. Більшість середніх навчальних установ знаходилися між Круглою та Петровською площею. Зоною концентрації освітніх інституцій у Чернігові був простір між Валом та Красною площею. Іншим подібним «ареалом» стала Олександрівська площа.

Усі вищі навчальні заклади Харкова локалізувалися в центральному Нагірному районі (див. додаток АЕ). Середні освітні установи знаходилися уздовж Пушкінської, Сумської, Катеринославської (до залізничного вокзалу) та Старо-Московської вулиць (до Кінного ринку). Близько 70 % початкових училищ Харкова розміщалися у віддалених районах міста. Місцем зосередження початкових шкіл стали торгово-промисловий район Кінного ринка (26%; особливо Петинська вулиця) і густозаселені Москалівка та Заїківка (15 %). Основними джерелами адрес навчальних інституцій губернських центрів Лівобережної України є довідкові видання, місцева періодика та путівники. Відзначимо, що у них достатньо повно відображено локалізацію вищих та середніх навчальних установ, проте частково або повністю відсутні відомості про деякі типи початкових шкіл (церковно-парафіяльні училища, хедери та інші етнічно-релігійні навчальні установи).

У другій половині XIX – на початку XX ст. місцезнаходження вищих та середніх навчальних закладів вмотивовано доступною вільною ділянкою для спорудження корпусів або наявністю придатної для навчання будівлі. Засновники або керівники духовних навчальних закладів обирали території поодаль від «мирського» життя [443, с. 690]. У Полтаві духовна семінарія, духовне училище, монастирська школа, єпархіальне жіноче училище та жіноча школа при ньому розташовувалися один біля одного, у такий спосіб утворюючи своєрідний освітній територіальний кластер (див. додаток АЖ). З розвитком ідей про загальну початкову освіту училища цього рівня почали розташовувати безпосередньо в районах де мешкали їхні потенційні учні.

Завершуючи аналіз розвитку мережі навчальних закладів губернських центрів, зауважимо, що Харків, Полтава та Чернігів мали потужні освітні традиції. Протягом XVIII ст. у Чернігові та Харкові функціонували колегіуми. Кінець XVIII ст. став часом перших кроків до створення системи народної освіти. Освітня реформа початку XIX ст. заклала підґрунтя для розвитку мережі навчальних закладів губернських міст Лівобережної України. Згідно з новим законодавством початкова освіта була представлена парафіяльними та повітовими училищами, середня – гімназіями, вища – університетами. Адміністративно-методичними центрами новостворених навчальних округів стали університети. Відкриття в 1804 році в Харкові університету забезпечило інтелектуально-культурне домінування міста в регіоні. У цей час розпочалося становлення мережі інституцій жіночої освіти, яка здебільшого була представлена приватними установами. Однак тогочасне законодавство обмежувало створення закладів цієї форми власності. Реформи народної освіти 1860–1870 років призвели до суттєвих змін структури, управління та фінансування всієї системи закладів освіти. Значно розширилося різноманіття установ. Міністерство народної освіти зберегло за собою адміністративно-методичний контроль за навчальними установами. У другій половині XIX ст. мережа закладів народної освіти губернських центрів Лівобережної України не була однорідною за роллю акторів. У

розвитку мережі закладів народної освіти різну роль відігравали різні актори. Фінансування закладів початкової освіти здійснювалося міським самоврядуванням, громадськими організаціями та меценатами. У Харкові 70 % навчальних установ від загальної кількості всіх закладів були початкового рівня, у Полтаві та Чернігові – 33 %. Яскравою особливістю цього періоду в історії освіти Харкові була поява та активний розвиток мережі недільних шкіл, у Полтаві та Чернігові – училищ для єврейського населення. Міністерство народної освіти ініціювало відкриття та фінансувало (35–50 % від сукупності усіх гімназій) установ середньої освіти у губернських центрах Лівобережної України. У цей час імперська влада спростила умови для відкриття приватних навчальних установ, що призвело до стрімкого зростання кількості інституцій цієї форми власності у губернських центрах Лівобережної України. Особливо вагомим цей показник у сегменті закладів середньої освіти Харкова та Полтави. Приватні гімназії склали 30 % від усієї сукупності установ середньої освіти. Наприкінці XIX ст. стрімко збільшилася кількість середніх закладів професійного спрямування та жіночих освітніх установ. За допомогою статистичного аналізу було встановлено, що на початку XX ст. у Харкові 56,5 % середніх освітніх інституцій були призначені для жіноцтва, у Полтаві – 47 %, у Чернігові – 43 %. На початку XX ст. актуальною була проблема забезпечення містян місцями у початкових училищах. Діловодна документація міського самоврядування свідчить, що, наприклад, у 1902 році в Харкові 31 % дітей було відмовлено в безкоштовній початковій освіті. Міське самоврядування вирішило збільшити кількість муніципальних початкових училищ та забезпечити їх власними приміщеннями. Однак до кінця реалізувати цей план не вдалося із-за початку Першої світової війни та подальших політичних подій. У XIX – на початку XX ст. серед губернських центрів Лівобережної України Харків був єдиним містом, де функціонували вищі навчальні заклади. За формою власності вони були державними та підпорядковувалися Міністерству народної освіти або профільному

відомству. Виключення становили жіночі вищі навчальні установи, котрі були приватними. На початку ХХ ст. центральні райони залишалися основними освітніми осередками в усіх губернських центрах Лівобережної України. Однак завдяки історико-картографічному методу було встановлено, що у всіх містах значно розширилася локалізація початкових училищ. Нові заклади відкривали у віддалених районах, тим самим включаючи ці частини до міського освітнього середовища.

4. 2. Мережа культурно-просвітницьких установ

Для мережі культурно-просвітницьких установ сьогодні прийнято включати комплекс закладів (бібліотеки, музеї, клуби тощо), створених для задоволення потреб населення в підвищенні освітнього рівня та розвитку творчості. Основними функціями цих установ є збирання, збереження, використання та поширення інформації серед громадськості про наукові знання, історичну спадщину та духовні культурні цінності [559, с. 104]. Перші заклади, які можна віднести до культурно-просвітницьких установ – це бібліотеки Чернігівського та Харківського колегіумів. Книги з бібліотек призначались для викладачів та студентів, однак відомі випадки, що їх видавали й іншим особам [656, с. 282].

У 1830 році президент Вільного економічного товариства граф М. С. Мордвинов зніціював видання циркуляру про організацію публічних бібліотек у губернських центрах імперії. Міністерство внутрішніх справ планувало відкриття 52 бібліотек в імперії, втім було засновано 29 закладів. У 1850-х роках залишилося сім [601, с. 115]. З початку Полтавська публічна бібліотека розміщала в будинку дворянського зібрання. Дослідник історії Полтави І. Ф. Павловський зазначав, що бібліотека припинила своє існування через незатребуваність серед містян та відсутність достатнього фінансування. Фонд передали до дворянської богадільні [635, с. 310].

Відносно початкового періоду Харківської публічної бібліотеки й сьогодні точиться дискусія. Г. П. Данилевський, котрий ретельно описав всі «мандри» фонду з будинку Дворянського зібрання до Довідкової контори і назад, відзначив, що в 1859 році навряд чи п'ять містян з 75 000 населення Харкова завітали до книгозбірні [497, с. 245]. Дослідник С. К. Бондаренко дійшов до висновку, що оцінка Г. П. Данилевського є спільним дискурсом просвітників 1860-х років. Подібні описи про «загибель» публічних бібліотек були властиві діячам із різних губернських центрів Російської імперії цього часу [457, с. 4–50]. Водночас публічні бібліотеки 1830–1860-х років стали

основою для формування книжкової культури у містах та передтечею майбутніх мереж громадських книгозбірень [601, с. 115].

У 1810–1820-ті роки філіали Російського біблійного товариства стали ще одним просвітницьким проєктом сановників та дворян губернських міст Лівобережної України. Однак діяльність товариства, основною метою котрого було розповсюдження серед населення Святого Письма, не знайшла відгуку в громадськості. Вже через декілька років після створення губернські філіали припинили свою діяльність [635, с. 311; 702, с. 54–56].

Друкарні, як інституції, котрі також відносяться до культурно-просвітницьких установ, існували на Лівобережжі з першої половини XVII ст. У Чернігові стаціонарна друкарня з'явилася в місті в 1679 році, коли архієпископ Лазар Баранович перевіз обладнання з Новгород-Сіверського до Чернігова [630]. Кінець XVIII ст. став часом становлення в Харкові, Полтаві та Чернігові книгодрукування гражданським шрифтом [693, с. 1–3]. Новостворені губернські адміністративні структури та органи міського самоврядування потребували власних друкарень для публікації розпоряджень. Приміром, з 1793 року в Харкові функціонувала типографія Приказу громадського піклування [516, с. 28]. У 1830-1840-х роках відповідно до положень «Про видавництво губернських відомостей» [42, с. 212–219] та «Про створення губернських правлінь» [41, с. 439–463] у Харкові, Полтаві та Чернігові почали функціонувати друкарні губернських правлінь, котрі отримали податкові пільги та гарантовані замовлення, що сприяло розвитку цих установ. У Харкові перші книжкові крамниці виникли з появою в місті університету [443, с. 748]. Полтавська стаціонарна книжкова торгівля постала в 1840-х роках [635, с. 310]. У 1861 році в Чернігові М. Кранц відкрив першу книгарню. Байкар Л. І. Глібов так відгукнувся на цю подію:

Была пора: вокруг носился
Над градом нашим книжный мрак.
Но из тумана Кранц явился

Как осветительный маяк [524, с. 118–126].

Законодавство Російської імперії з питань книготоргівлі, бібліотечної та видавничої справи було достатньо жорстким. Цензурні обмеження з'явилися ще на початку XVIII ст., з часу появи в імперії перших вільних типографій [734, с. 948–962]. Однак саме у другій половині XIX ст. боротьба з «вільнодумством» досягла свого апогею. Ще за сім років до цензурної реформи 1865 року влада затвердила порядок відкриття приватних друкарень та літографій [184, с. 327]. Губернатор надавав дозвіл на відкриття друкарні політично благонадійному підприємцю та звітував до Міністерству внутрішніх справ про стан книгодрукування в місті. Громадські бібліотеки також із підпорядкування Міністерству народної освіти передали у відомство Міністерства внутрішніх справ [183, с. 1154–1156]. З ростом затребуваності кабінетів для читання, приватних та благодійних публічних бібліотек постало питання про регламентацію діяльності й цих закладів. Окрім підтвердження власної політичної благонадійності, власник книгозбірні мав затверджувати в Міністерстві внутрішніх справ каталог доступних для широкого загалу книг та періодики [178, с. 3].

Найбільше цензурні комітети контролювали діяльність філантропічних народних бібліотек та читальнь. З 1890 року почали діяти «Правила про безкоштовні народні читальні та порядок спостереження за ними». Відповідно до цього положення Міністерство внутрішніх справ складало каталог дозволених для читання видань. Приміром, у наприкінці 1890-х років цей перелік включав всього 17 % від усієї періодики Російської імперії. У 1905 році ці правила були скасовані, однак цензурні обмеження діяли й надалі [619, с. 244–245; 620, с. 592–594].

Наприкінці XIX ст. Міністерство внутрішніх справ дозволило засновувати громадські бібліотеки міським самоврядуванням. У 1877 році свої двері для читачів відкрила Чернігівська громадська бібліотека [632, с. 13]. У 1883 році почала діяти громадська бібліотека у Харкові [692, с. 19], у Полтаві – у 1894 році [343, с. 57]. Алгоритм відкриття громадської

бібліотеки складався з того, що з початку необхідно було отримати згоду від губернатора, який потім мав клопотати про це перед урядовцями Міністерства внутрішніх справ. Українська педагогиня та громадська діячка С. Ф. Русова в своїх спогадах відзначала, що дозвіл на заснування книгозбірні в Чернігові в губернатора «вибив» тогочасний земський урядовець І. Г. Рашевський, який й надалі заступався за діячів просвітницької установи перед владою [312, с. 165]. Імперська влада не фінансувала бібліотеки у губернських містах. Виключення становили етнічні крайові центри або прикордонні населенні пункти, де бібліотеки підтримували з метою сприяння русифікації населення [601, с. 116]. Утримання громадських бібліотек здійснювалося за рахунок міського бюджету та платних абонементів [127, с. 205].

Соціальний склад читачів кінця XIX – початку XX ст. та затребуваність певних розрядів надає зріз культурного ландшафту губернських центрів Лівобережної України. У залежності від ціни абонементів читачі поділялися на декілька розрядів. Приміром, наприкінці XIX ст. у Харківській громадській бібліотеці найбільш численними були перший розряд читачів (42 % від загальної кількості читачів) та другий (30 %). До третього розряду (28 %) здебільшого належали учні та студенти (80 %) [692, с. 20]. Д. І. Багалій зазначав, що «дешевий» третій розряд був перехідною ланкою від безкоштовної читальні до «загальної бібліотеки», оскільки читач вже платив за користування, тобто бачив для себе потребу в доступі до більш широкого асортименту книг [20, с. 531–532].

У Полтаві та Чернігові градація абонементських розрядів більш деталізованою. У Полтавській громадській бібліотеці існувало п'ять розрядів [342, с. 57], у Чернігівській – чотири [2, с. 32]. Найбільш численним у Чернігівській бібліотеці був третій та четвертий розряд. У 1897 році серед передплатників бібліотеки переважали різночинці (38 %), робітники (17,3 %) та чиновники (15,4 %). Зауважимо, що в Чернігівській громадській бібліотеці передплатники перших трьох розрядів мали право брати участь у загальних

зборах, де вирішувалися нагальні справи закладу. Письменник та громадський діяч Б. Ф. Грінченко запропонував надати таке саме право й користувачам четвертого розряду. Губернська влада заборонила здійснення цієї ініціативи. Реакцією на таку позицію влади став перехід значної кількості передплатників четвертого розряду до третього, що все одно збільшило представництво незаможних верств у бібліотечній раді [692, с. 19]. Цей своєрідний протест показав небайдужість містян до соціального простору та громадського життя Чернігова. З 1890-х років громадські бібліотеки губернських центрів Лівобережної України розширили свої мережі шляхом відкриття нових відділень. Громадські бібліотеки Харкова та Полтави мали два філіали у віддалених частинах міста [20, с. 531–532]. Також з 1898 року при Чернігівській громадській бібліотеці почав функціонувати дитячий абонемент [471, с. 356], у Харківській громадській бібліотеці – з 1916 року [717].

Культурно-просвітницька філантропія стала одним із основних напрямків благодійницької діяльності у губернських центрах Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. У цей період сформувалася просвітницька концепція «розумних розваг» [78, с. 9–10], котра вплинула на інфраструктурні особливості галузі. Громадська діячка та організаторка бібліотечної справи Л. Б. Хавкіна у 1915 році так окреслила основне призначення цього підходу: «завдання розумних розваг не обмежуватися заповненням дозвілля, а будити допитливий розум, ставити перед людиною низку нових питань та закріпляти отриманні знання» [389, с. 249]. До основних форм «розумних розваг» відносилися читання, лекції, вистави, музейні екскурсії, музичні вечори та «туманні картини». Деякі громадські діячі бачили просвітницький потенціал у кінематографі [155, с. 260–265].

Головним напрямом діяльності культурно-просвітницьких товариств стала організація народних бібліотек-читалень (див. додаток АК). У Полтаві функціонували бібліотеки-читальні Комітету піклування про народну

тверезість, Товариства піклування про бідних та Єпархіального Свято-Макаріївського братства [8, с. 96]. Одна із бібліотек розташовувалася в Українському клубі Полтави [613, с. 18]. У 1906 – 1911 роках чернігівці могли завітати до бібліотеки української «Просвіти» [515, с. 7]. Діяльність Харківського товариства розповсюдження в народі грамотності (засноване 1869 році) [374] була прикладом для багатьох благодійницьких спілок Російської імперії. На початку ХХ ст. у місті функціонувало п'ять читальнь цієї організації.

Гострими проблемами просвітницьких товариств було здобуття дозволу на відкриття читалень, пошук приміщення та фінансування [515, с. 3–7; 537, с. 115–147]. Наприклад, у Харкові 4-ту бібліотеку-читальню імені О. С. Пушкіна через декілька років після функціонування на Журавлівці перенесли до новозбудованого Народного будинку. Частина колективу читальні не погодилася з таким рішенням та відкрила 5-ту бібліотеку-читальню імені М. П. Балліна. Відвідувачами цього закладу стали мешканці найближчих до Журавлівки сіл. Народні читальні поступалися асортиментом книг громадським, відомчим та приватним бібліотекам, оскільки мали обмежений перелік дозволених видань. У 1904 році 2-га народна читальня Харківського товариства розповсюдження в народі грамотності переїхала з Панасовки до іншої віддаленої частини міста – Пісок через те, що в районі почали функціонувати залізнична бібліотека та філіал Харківської громадської бібліотеки [537, с. 115–147].

Іншими формами просвітницької діяльності громадських організацій були народні читання, лекції та покази «туманних картин». Комітети піклування про народну тверезість влаштовували свої заходи у чайних та театрах [342, с. 101; 676, с. 227]. Комітети народних читань проводили покази картин за допомогою «чарівного ліхтаря» з лекційними супроводом у приміщеннях училищ, театрах, нічліжних притулках та тюрмах [7, с. 87; 76, с. 158]. З 1890-х років серед просвітників почали звучати думки про

необхідність створення спеціалізованого простору для організації «розумних розваг».

У 1897 році голова Харківської комісії народних читань С. О. Раєвський висловив ідею про спорудження народного будинку. Міське самоврядування виділило земельну ділянку та затвердило щорічні асигнування для майбутньої культурно-просвітницької установи. Кошти на будівництво надходили від різних благодійницьких товариств, станових організацій та окремих меценатів. У 1903 році Харківський народний будинок розпочав свою діяльність. У ньому розміщлася аудиторія на 1000 місць, зала для хору на 150 місць, бібліотека-читальня, чайна, приміщення для різних освітніх курсів та секцій [537, с. 214–231]. Народний будинок став одним із важливих осередків культурного життя Харкова. У 1909 році в будинку відбулося 77 спектаклів та концертів, 24 безкоштовних читання та дві лекції. У цілому ці заходи відвідало близько 75 000 осіб, що відповідало приблизно 35 % тогочасної кількості населення Харкова [236, с. 118]. Народний будинок у Харкові був третім подібним закладом у імперії (перший – у Нижньому Новгороді, другий – у Санкт Петербурзі). Діяльність та розробки Комітету народного будинку стали методичною базою з організації клубних установ для просвітників усієї імперії [79, с. 35; 537, с. 218].

У 1909 році в Харкові розпочав діяльність Будинок робітника, у 1913 році – Залізничний клуб, у котрих також відбувалися просвітницькі заходи. За даними на червень 1917 року в місті функціонувало 13 робітничих клубів [233, с. 3; 431, с. 37]. На початку ХХ ст. у Чернігові Будинок працелюбства був тим місцем, де проводили лекції та читання. Також у ньому розташовувалася чайна та читальня [676, с. 228]. У 1901 році почав працювати Полтавський просвітницький будинок імені М. В. Гоголя. Однак, незважаючи на таку назву, заклад був більше театральньо-концертним центром, аніж культурно-просвітницькою установою [700].

У другій половині XIX – на початку XX ст. книжкові крамниці нерідко поєднували в собі функції установ з продажу видань, бібліотек або кабінетів для читання. Приміром, відповідно до «Харьковского календаря на 1879 год» у місті функціонувало 10 магазинів та складів, у трьох з них існували бібліотечні абонементи [18, с. 19]. З 1869 року в Полтаві працювала бібліотека для читання та книжковий магазин Ю. Богоявленської [231, с. 178; 342, с. 59]. У 1895 році в приватній бібліотеці Ю. Богоявленської 700 абонентів поділялися на чотири розряди. Конкурентами закладу Ю. Богоявленської були бібліотеки-книгарні М. Полонської, В. Тарновської та В. Христофорової. Окрім закладів жінок-підприємниць, видання можна було придбати у восьми крамницях та магазинах [229, с. 200]. У Чернігові тривалий період затребуваною залишалася книгарня М. Кранца [515, с. 3].

Друкарська справа також сприяла розвитку книжкової культури у губернських містах Лівобережної України (див. додаток АК). З кінця 1870-х років у Харкові, Полтаві та Чернігові розповсюдження набула літографія. Діяли як окремі літографії, так й типо-літографії. У 1894 році в Харкові функціонувало шість типографій, сім типо-літографій та дві літографії [225, с. 538–540]. У Полтаві та Чернігові найбільш затребуваними були типографії губернського правління [144, с. 290; 231, с. 178].

Перші музейні колекції з'явилися в Харкові із заснуванням університету. Втім, до другої половини XIX ст. музейні установи були навчально-допоміжними інституціями Харківського університету. У статутах музеїв у другій половині XIX ст. зафіксовано, що музейні діячі та просвітники стали вважати цінним ознайомлення містян з предметами старовини, мистецтва, представниками флори та фауни [295, с. 5; 377, с. 2]. У Харкові університетський Музей красних мистецтв та старожитностей (1861 рік) став першим у місті доступним для громадськості подібним закладом [500, с. 20]. Перші музеї Полтави та Чернігова розпочали діяльність в 1890-х роках [501, с. 20–25].

Харківський міський голова І. О. Фесенко вважав, що в місті потрібно створити промислово-технічний музей, де були б продемонстровані приклади і зразки матеріалів для водогону, каналізації, пожежного обладнання та різні механізми: «ми досі незнайомі з найкращими системами вентиляції, котрими користуються всі мешканці Заходу, бо нам ніде не приходилося їх бачити» [386, с. 1–2]. У 1911 році в Харкові почав функціонувати Харківський гірничопромисловий музей, колекція котрого складалася хоча й не з комунальних технічних новацій, втім містила зразки гірничного обладнання, проєкти та зразки мінералів [750, с. 111–113].

Ініціаторами створення музеїв виступали архівні комісії, історичні товариства, релігійні спілки, земства та міські самоврядування [501, с. 20–25; 586, с. 14]. Організація музеїв була фінансово та юридично нелегкою справою. Меценати та окремі високопосадовці нерідко сприяли створенню колекції і здобували дозвіл на відкриття структури. Приміром, уродженець Харківської губернії, літератор та в минулому чиновник Міністерства народної освіти Г. П. Данилевський клопотав про передачу до Харківського міського художньо-промислового музею картин з Ермітажу [19, с. 518]. Голова Імператорського археологічного товариства П. С. Уварова курувала створення Музею українських старожитностей В. В. Тарновського в Чернігові [160, с. 100–101].

Основною проблемою музеїв губернських міст Лівобережної України була відсутність підходящих для зберігання експонатів будівель [586, с. 14]. Харківський міський художньо-промисловий музей розташовувався в приміщенні колишнього кафешантана. Анонімний автор у статі в газеті «Утро» зазначав, що в музеї холодно та сиро, картини псуються як от плісняви, так і від прямих променів сонця. Анонім красномовно завершив свою публікацію: «для західного європейця ресторан, котрий переобладнано в музей – веселий жарт, культурний нонсенс, а в нас історія пишеться значно проще» [70, с. 4]. Також містяни виражали своє обурення, що в Харкові не вистачало підходящих просторів для організації пересувних виставок картин,

предметів декоративно-ужиткового мистецтва, тварин, рослин та знарядь праці [64, с. 5].

Неймовірно популярними серед містян були комерційні музеї-паноптикуми. Ці тимчасові виставки дивних механізмів, створінь та людей стали популярні з 1880-х років. Їхнім основним завданням було здивувати та розважити населення, проте саме в таких експозиціях містяни знайомилися з різними апаратами та фізичними явищами [168, с. 3]. Людей модерної доби особливо цікавили виступи осіб з різними особливостями будови тіла та воскові фігури [349, с. 3].

За допомогою картографічного методу стало можливим охарактеризувати територіальне розташування компонентів культурно-просвітницької мережі губернських міст Лівобережної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (див. додаток АЕ, АЖ, АЗ). У першій половині ХІХ ст. зберігалось певне тяжіння цієї сфери до центру міста. Мотивацією такої позиції була просторова доступність установ для певної категорії користувачів. Приміром, коли обирали розташування нової будівлі Харківської громадської бібліотеки, то її керівництво та громадськість розглядали центральний район міста як найбільш зручний для учнів середніх навчальних закладів, студентів та викладачів [223, с. 3]. Бібліотеки-читальні та народні аудиторії відкривали у віддалених частинах міст. Тогочасні благодійники були переконанні, що відвідування робітником освітніх курсів, лекцій чи читальні стане регулярним, коли він буде бачити просвітницький заклад з вікна власного помешкання [78, с. 9–10]. Однією із особливостей культурно-просвітницької мережі стало те, що заклади цієї сфери часто змінювали своє місцезнаходження. Причиною високої мобільності був пошук свого користувача та відповідного приміщення [537, с. 115–147]. Книжкові магазини та типографії розташовувалися уздовж транспортних артерій та у зонах міської торгівлі, оскільки вони обслуговували не тільки мешканців губернських центрів, а й населення з усієї губернії.

Перші установи, які виконували культурно-просвітницькі функції, з'явилися в Чернігові і Харкові в другій половині XVII – на початку XVIII ст. Це були друкарнями та бібліотеками навчальних закладів. Відкриття в першій половині XIX ст. у губернських центрах публічних бібліотек стало предтечою формування мережі культурно-просвітницьких закладів. У другій половині XIX ст. міське самоврядування та громадські організації активно сприяли розвитку культурно-просвітницької мережі. У 1870-1890-ті роки міське самоврядування губернських центрів ініціювало створення громадських бібліотек. Згідно з діловодною документацією міського самоврядування ці установи фінансувалися за рахунок муніципального бюджету та платних абонементів. Перші музейні колекції з'явилися в Харкові із заснуванням університету. Втім, як свідчать установчі публічно-правові документи, просвітницьке призначення музеї набули наприкінці XIX – на початку XX ст. Важливим завданням музейних закладів стало не тільки ознайомлення населення з історичними та мистецькими експозиціями, а й з тогочасними науковими здобутками та технологіями. Прикладом установи такого спрямування став Харківський гірничопромисловий музей (1911 рік). Популярними серед містян модерної доби були приватні музеї-паноптикуми та бібліотеки. Громадські благодійні організації зробили неоцінений внесок у формування мережі культурно-просвітницьких установ. На початку XX ст. громадські активісти обґрунтували засади просвітницької концепції «розумних розваг». Основною метою цього підходу було проведення комплексу культурно-просвітницьких заходів (читання, лекції, вистави, музичні вечори тощо) для містян губернських центрів Лівобережної України. Першими просторами де, по суті, реалізовувалася стратегія «розумних розваг» були народні читальні. Лідером серед громадських організації губернських міст Лівобережної України було Харківське товариство розповсюдження в народі грамотності, котре на початку XX ст. керувало п'ятьма читальнями. У цей час кількість читальнь у Полтаві та Чернігові варіювалася від одного закладу до трьох. Важливо відзначити, що в цих

губернських центрах функціонували бібліотеки українських культурних центрів. Початок ХХ ст. став часом, коли у губернських містах почали функціонувати культурно-просвітницькі поліфункціональні простори, котрі мали назви «народний будинок», «будинок робітника», «просвітницький будинок». У 1903 році в Харкові громадські діячі у співпраці з міським самоврядуванням відкрили Народний будинок, діяльність котрого стала прикладом для активістів з інших міст. За допомогою історико-картографічного методу було встановлено, що культурно-просвітницькі заклади розташовували переважно у віддалених районах міст, оскільки саме там мешкала їхня основа аудиторія.

4.3. Сфера розваг

Першими спорудами розважального призначення у Харкові, Полтаві та Чернігові були ятки. Ці традиційні споруди зводили на час проведення в містах ярмарок або свят. У них відбувалися різноманітні вистави за участі маріонеток та тварин, виступали акробати та співаки [309, с. 12]. Зауважимо, що наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. влада та громадськість для визначення закладів цього сектору та самих заходів використовували такі дефініції, як «розважальні заклади» та «публічні видовища» [186, с. 337–338; 530, с. 693].

Виникнення стаціонарних театрів і клубів пов'язано зі зміною адміністративного та культурного статусу міст. З часом непрезентабельні ятки не могли задовольнити потреби новоприбулого чиновництва [741, с. 4]. Театральні вистави шкільних театрів Чернігівського та Харківського колегіумів відвідували мешканці міст [656, с. 95–99]. У 1791-1797 роках в Харкові функціонував перший стаціонарний театр. Розташовувався він у дерев'яній залі, котру звели для зустрічі Катерини II з містянами [442, с. 480]. Театр працював по вівторках та п'ятницях [741, с. 6]. У 1808 році почав працювати Полтавський вільний театр, котрий став першим українсько-російським професійним театром. У 1810 році за сприяння губернатора М. Г. Рєпніна у Полтаві побудували кам'яну будівлю для театру. Трупі запросили з Харкова. Уже в 1821 році трупа розпалася через брак фінансування [464, с. 292]. З 1820-1830-х років театри Полтави та Харкова стали антрепренерськими. Театральні трупи заключали контракти з антрепренерами на декілька сезонів або гастролі. У 1840-1850 роках у Полтаві та Харкові звели нові театральні споруди [443, с. 294]. У 1853 році в Чернігові на благодійні пожертви спорудили приміщення для міського театру [126, с. 73].

Окрім театрів, поважна публіка збиралася в Дворянському зібранні губернських центрів Лівобережної України, де відбувалися маскаради, вистави та концерти. У 1850-х роках у Харкові функціонував клубно-

концертний центр «Вокзал» О. О. Зарудного. У приміщенні розміщалися зали для танців, гри у більярд, кабінет для читання журналів, а також сад з гоїдалками, кеглями та літніми павільйонами для танців [382, с. 165]. У 1858 році харківські купці викупили заклад О. О. Зарудного та відкрили в ньому Комерційний клуб. У цей період членами клубу могли бути купці та підприємці-іноземці, однак відвідувати заходи установи за окрему плату могли й інші містяни [434, с. 177–178].

На початку 1860-х років чернігівські дворяни, чиновництво та інтелігенція проводили вечори в приватному клубі в будинку Ярошевицьких [175, с. 225]. Отже, ці клуби мали стаціонарний характер. Уже з цього періоду відвідування установ розважальної інфраструктури стало частиною дозвіллевих практик привілейованої частини міського суспільства губернських центрів Лівобережної України. Публічним простором для дозвілля більшості містян Харкова, Полтави та Чернігова були заклади громадського харчування та садово-паркові зони, у ярмаркові та святкові періоди – ятки [309, с. 18].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. під впливом урбанізації та промислового розвитку розпочалося формування масової розважальної культури [432, с. 102]. У цей період відбулася десакралізація сезонних свят, трансформація їх в засіб розваг, гри, щоденного споживання та отримання ринкового прибутку [710, с. 176]. Дослідник модернізаційних процесів у Російській імперії І. В. Герасимов назвав мирним «повстанням мас» стрімке збільшення числа населення міст країни після реформ 1860–1870-х років. Він відзначив, що колишні селяни не ставали відразу дисциплінованими робітниками, прихильниками театру та музеїв. Соціальні зміни формували попит на нові форми розваг, котрі мали бути простими та недорогими, орієнтованими на відпочинок після важкої праці, а не на задоволення мистецьких запитів еліти [487, с. 279–282].

Цирк став першою «ластівкою» становлення масової культури у губернських містах Лівобережної України. Він був за змістом та організацією

генетично споріднений з ятками. Однак ці складові сфери розваг стали професійними проектами орієнтованими на комерційний успіх. До епохи кіно саме цирку заповнили порожню нішу в розважальному сегменті для незаможних містян [712, с. 8]. З 1860-х років циркові трупи стали приїжджати з гастролями до літніх театрів та садів розваг губернських центрів Лівобережної України. Популярність циркових вистав підштовхнула підприємців до спорудження стаціонарних закладів у містах. У 1862 році в Харкові прусський підданий В. Сур відкрив свій цирк на Московській вулиці. Через сім років по-сусідству з установою В. Сура почав діяти цирк Ж. Дерсена. Протягом 1862–1906 років у Харкові функціонувало близько 16 цирків. З другої половини 1880-х років у Полтаві на Петровській площі функціонував цирк М. Амчиславського [230, с. 232]. Перші постійні цирку являли собою дерев'яні споруди, у котрих встановлювали груби для того, щоб давати вистави узимку [761, с. 180–182].

Міська дума віддавала підприємцям в оренду міські майдани на 5–10 років. Після закінчення цього строку дерев'яний цирк або зносили, або власники пролонгували оренду. У Харкові цирку розміщали на Жандармському, Миколаївському та Михайлівському майданах. У 1880-х роках між антрепренерами точилася справжня боротьба за ці прибуткові місця. У 1880 році братам Нікітіним міська дума відмовила у спорудженні дерев'яного цирку на Михайлівському майдані із-за того, що поруч розташовувалося реальне училище [761, с. 2]. Через рік Нікітіни звернулися з клопотанням щодо оренди місця на центральному Миколаївському майдані. А. Саламонський просив дозволити йому звести заклад на Михайлівському майдані. У міській думі дискусія щодо цього питання точилася, як свідчать матеріали місцевої преси, не один рік. Одні гласні взагалі вважали, що в Харкові вже достатньо цирків, інші – наполягали, щоб ці підприємці одразу зводили кам'яні будівлі [67, с. 2]. Зрештою, обом підприємцям дозволи відкрити цирку, втім на Жандармському майдані [761, с. 182].

У наступні роки «циркomanія» [124, с. 2–3] набирала обертів. Показово, що журналісти сліdkували за цією дискусією та знайомили суспільством з її перебігом. На початку ХХ ст. до циркової моди увійшли виступи силачів та боксерські двобійі. У 1909 році в Полтаві в цирку на Петровській площі трупа Труци влаштувала «чемпіонат з французької боротьби» [122, с. 65]. У Харкові одними із основних місць для таких показових змагань стали кам'яні цирку Г. Грікке (1906 рік) та Г. Муссурі (1911 рік) [25, с. 4; 761, с. 180–181]. Окрім циркових вистав, у на цих розважальних майданчиках відбувалися оперні та драматичні спектаклі. У 1910-х роках у рекламних оголошеннях заклади йменувалися як «загальнодоступний драматичний театр Г. Грікке» та «театр-колізей Г. Муссурі» [210, с. 1]. Для того, щоб витримати конкуренцію та не загубити увагу глядачів репертуар цирків-театрів мав бути різноманітним. Демократичні ціни дозволяли навіть незаможним мешканцями регулярно відвідувати видовища в цих установах. Антрепренери досягали низької вартості квитків за рахунок того, що споруджували приміщення, які були розраховані на багатотисячну аудиторію [432, с. 103]. Приміром, цирк Г. Муссурі вмiщав 5750 глядачів [547], полтавський цирк М. Амчиславського – 1200 осіб [230, с. 232]. Однак за таку ціну потрібно було терпіти певні незручності. Музичний критик Р. Геніка зазначав, що для збільшення місць під час оперної вистави арену театру-колізею Г. Муссурі перетворювали на партер, де було тісно сидіти та до глядачів доносилися специфічні циркові аромати. Акустика в таких закладах також не дозволяла повною мірою насолодитися грою оркестру та співом акторів [58, с. 454].

Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. були часом становлення різноманітних жанрів театрального та естрадного мистецтва в губернських центрах Лівобережної України. Якщо драматичні спектаклі, оперні та балетні вистави відбувалися в Харкові, Полтаві та Чернігові ще в першій половині ХІХ ст., то театр мініатюр, кабаре, вар'єте та пантоміми стали складовою дозвілля містян саме в цей період. Театр малих форм мав синкретичний

характер. Приміром, нескладні за змістом мініатюри у харківському театрі С. Ф. Сарматова чергувалися з естрадними номерами [650, с. 54]. Кабаре та вар'єте нерідко були частиною розважальної нічної програми ресторанів та кафешантанів. У Харкові в рекламному оголошенні кабаре «Версаль» підкреслювалося, що заклад працював після завершення вистав у театрах та відвідувачам пропонувався значний дивертисмент: танці колективу «Какаду», виступ гумориста Коррадо, італійської співачки Сандри Кайвіт та віртуоза-балалаєчника Задоріна [142, с. 1].

В умовах комерціалізації ринку розваг оперні та драматичні театри також боролися за свого глядача. Антрепренери відмовлялися привозити трупу у замалі театральні приміщення, бо їх не задовольняв кінцевий прибуток від гастролей у місті. Власники театрів вирішували цю проблему за допомогою переобладнання вже існуючих театрів та створенням нових закладів з більшим числом глядацьких місць [432, с. 103]. У 1891 році в Харкові в Драматичному театрі могло розміститися 470 глядачів, у 1914 році – 1009 осіб. Оперний театр Комерційного клубу після реконструкції міг вмістити 1650 містян, що на 37,5 % більше ніж до перебудови [433, с. 321]. Починаючи з 1901 року в залі Полтавського просвітницького будинку імені М. В. Гоголя на 1000 місць відбувалися театральні та музичні міські заходи [588, с. 14] (див. додаток АК).

Клубне дозвілля було яркою рисою повсякдення губернських центрів Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. Клуби функціонували як розважальні та комунікативні простори для певної соціальної верстви або професійної корпорації. Якщо в першій половині XIX ст. власні клубні установи мали дворяни та купці, то в другій половині XIX ст. своє дозвілля організували військові, чиновники, робітники та прикажчики [3, с. 33]. Наприклад, у статуті Полтавського зібрання чиновників зазначено, що бути членом спілки та брати участь у її діяльності закладу можуть бути лише службовці державних структур, а метою

створення є «проведення вільного часу із задоволенням, зручно економічно та розумово» [230, с. 232].

Відзначимо, що об'єднувалися в клуби не тільки відповідно соціальної або професійної ознаки, а й за уподобаннями. У 1880-х роках у Полтаві функціонувало жіноче зібрання, яке громадськість іменувала «Дамським клубочком». Офіційно організація називалася як «Полтавський музичний гурток». Натхненницею цього клубу була дружина предводителя дворянства Полтавського повіту О. П. Величковського – М. І. Величковська. У стінах зібрання давав концерти власний хор, а також різні гастролуючі співаки та музиканти [122, с. 93]. Однак створення клубів за інтересами стало масовою тенденцією після затвердження положення «Тимчасових правил про товариства та спілки» у 1906 році, згідно якого значно спрощувалася реєстрація товариств. Міністерство внутрішніх справ передавало право затвердження статутів клубів губернаторам [179, с. 201–207].

На початку ХХ ст. відбулася комерціалізація та демократизація клубів. У 1860-1890-х роках членами клубів могли бути лише кандидати від певної верстви або професійної корпорації, також дозволялося відвідування заходів стороннім гостям за певну плату [230, с. 77–78]. На початку ХХ ст. це положення дещо змінилося. Членами Полтавського клубу трудівників могли бути службовці різних закладів незалежно від статі, національності та релігії. Виключення становили неповнолітні, осудженні та військові [365, с. 2]. Якщо в другій половині ХІХ ст. членами Харківського комерційного клубу були тільки підприємці-іноземці та купці, то в 1906 році 29 % членів не мали жодного стосунку до комерційної діяльності [434, с. 177]. Втім, зберігалася майнова диференціація. Приміром, ціни на заходи у Харківському комерційному клубі та Харківському зібранні прикажчиків не були по кишені робітникам заводів, ремісникам та дрібним службовцям [707, с. 31]. Ці елітарні клуби були орієнтовані не тільки на забезпечення дозвілля для власних членів, а й на отримання прибутку. Наприклад, Харківський комерційний клуб став розважальним комплексом для заможної міської

публіки та включав в себе оперний театр, літній сад, ресторан, читальні зали і кабінети для гри в більярд, карти, лото і доміно [434, с. 178].

На початку ХХ ст. у Харкові точилася громадська дискусія щодо азартних ігор у клубах. Карткові ігри на гроші та майно прийняли в місті значних масштабів. Купці, підприємці та прикажчики програвали картярам свої статки, йшла на злочини, коїли самогубства. У 1910 році група гласних адресувала до міської думи подання про заборону карткових ігор у клубах. Міський голова О. К. Погорєлко зазначив, що не може впливати на адміністрацію клубу, однак звернеться з цим проханням до губернатора [409, с. 9–10]. У прихильників «карткової автономії» було лобі в губернській канцелярії, тому в 1911 році уповноважений від харківського купецького товариства І. В. Семененко звернувся до міської думи з проханням клопотати перед міністром торгівлі щодо цієї справи [321, с. 7]. Зазначимо, що ми не маємо в наявності документів чи свідчень щодо подальших дій міської думи відносно регулювання клубного дозвілля в Харкові.

На початку ХХ ст. зі створенням народних будинків та різних просвітницьких просторів трудівники могли безкоштовно або за невелику плату відвідувати театральні вистави, концерти та лекції. Елітарні зібрання розташовувалися в центрі міста, пропонували заходи розважального характеру та їх відвідування потребувало певного дрес-коду. Робочі клуби, навпаки, знаходилися на околицях – у районах проживання основного контингенту, мали культурно-просвітницьке спрямування та зовнішній вигляд відвідувача не мав значення. У таких установах не було інституту членства, ними керували благодійні організації та опікунства [707, с. 29–31].

7 липня 1896 році в Харкові в літньому саду Комерційного клубу вперше відбулася демонстрація «сінематографу». Хоча в той момент публіка швидко втратила цікавість до видовища через технічні недосконалості пристрою, але з цієї події розпочалася «ера кіно» в губернських центрах Лівобережної України [610, с. 46]. Американський дослідник Т. Ганніг назвав початковий етап розвитку цієї індустрії «кінематографом атракціонів». У цей

час публіка ходила не стільки на сам фільм, скільки на те, щоб подивитися на дію кіноапарату [779, с. 64]. Перші кількахвилинні кіносеанси відбувалися в цирках, театрах, приміщеннях клубів та в садах розваг [610, с. 48]. Поява довготривалого наративного кіно спричинила виникнення стаціонарних «сінематографів» у губернських містах Лівобережної України. Ці кінотеатри розміщалися в колишніх крамницях, коморах та інших господарських будівлях. Наприклад, чернігівський кінотеатр «Експрес» займав приміщення колишніх чотирьох крамниць [589, с. 74]. Дозвіл на відкриття кінотеатру надавав губернатор [417, с. 66].

У 1910-х роках у центральні райони губернських містах Лівобережної України на зміну імпровізованим кінозалами прийшли розкішні кінотеатри. Історик кіно Ю. Г. Цив'ян охарактеризував цей період як «кінематографічний ампір», коли вітчизняні підприємці копіювали інтер'єри та назви паризьких «будинків кіно» [737, с. 29]. Поява в кінотеатрах фойє, гардеробу та буфетів вказувало на те, що перегляд повнометражної стрічки став ритуалом, подібним до відвідування театральної вистави [711, с. 222]. Також у цей період кіно поступово здобуло прихильність нових соціальних верств. Якщо кухарка чи прибиральниця могла піти дивитися кінострічку в приміщенні без опалення та зручних крісел, то дружина промисловця бажала проводити час у вишуканому кінозалі [589, с. 74–75].

У 1913 році харківський підприємець Д. Харитонов відкрив на центральній Сумській вулиці найбільший у місті кінотеатр «Ампір». Приміщення на 800 міст мало просторе фойє, добре вентиляований глядацький зал, буфет, зимовий сад та достатньо високі ціни на квитки [433, с. 168]. Водночас кінотеатри з «комірним минулим» продовжували існувати на околицях губернських центрів. Ю. Г. Цив'ян зазначав, що подібна топографічна стратифікація кінотеатрів була характерною для більшості міст Російської імперії та говорила про культурологічну опозицію в міських спільнотах [737, с. 33–34]. Показово, що в 1910-х роках кінотеатри кількісно склали більшість серед установ розважальної інфраструктури губернських

центрів Лівобережної України. У 1916 році в Харкові було 14 кінотеатрів, у той час як театрів та театральних концертних залів – сім. На початку ХХ ст. у Чернігові діяв один стаціонарний театр, однак кінотеатрів було п'ять (див. додаток АК).

Пожежі в театрах та цирках були частим явищем [122, с. 64–65] через особливості целулоїдної плівки та енергоносіїв кінотеатри становили значну загрозу для життя відвідувачів. У 1911 році на станції Бологоє у результаті пожежі в ілюзіоні загинуло близько 100 осіб. Після цього імперська влада виробила спеціальні пожежні постанови, котрі встановлювали вимоги до майбутніх «будинків кіно» та регламентували їхню діяльність [711, с. 222]. У 1909-1914 роках Харківська міська дума затвердила ряд положень щодо унормування будівництва цирків, театрів та кінотеатрів. Кожен розважальний публічний простір мусив мати телефонний зв'язок, пожежну сигналізацію та вентиляцію [314, с. 7–15]. Також міські самоврядування губернських центрів Лівобережної України вирішували запити мешканців щодо незручностей, котрі спричиняли заклади розваг. Приміром, у 1912–1914 роках чернігівці нарікали на задушливий запах та шум від нафтових двигунів кінотеатрів «Експрес» та «Міраж». Будівельна комісія міської управи Чернігова прийшла до висновку, що найкращим рішенням цих проблем могло бути будівництво приватних електричних станцій при кінотеатрах. Однак через початок Першої світової війни цій задум не було реалізовано [589, с. 73].

Поліція та губернські цензурні комітети слідкували за сюжетами театральних вистав та фільмів [417, с. 66]. Формування театральної цензурної політики відбувалося в 1860–1880-х роках. Цензура за мовною ознакою була характерним явищем для мистецького життя губернських міст Лівобережної України. У 1882 році харківський генерал-губернатор Д. І. Святополок-Мирський дозволив давати театрам одну виставу українською. У той же рік полтавський губернатор відмовив трупі М. І. Манько у можливості «ставити п'єси малоросійським наріччям» із-за сумнівів у політичній благодійності

акторів її колективу [548, с. 56–57]. Імперська влада не встигла кодифікувати цензурні правила для кіноіндустрії. Цензурування відбувалося на розсуд місцевої влади. До показу забороняли кінострічки, які містили сцени релігійного, політичного та непристойного характеру. Без дозволу придворної цензури не допускалося відображення в фільмах царської родини [166, с. 6; 417, с. 66; 563, с. 1–23].

До 1915 року складові розважальної інфраструктури не відносилися до торгово-промислових підприємств. Театри, цирку, клуби, кінотеатри сплачували збір на користь установ Відомства імператриці Марії [186, с. 337–338]. З 1915 року відповідно до постанови «Про деякі заходи до збільшення дохідних в казну надходжень» ці елементи соціальної інфраструктури у залежності від прибутків зараховувалися до одного із трьох торгових розрядів та були повинні сплачувати промисловий податок [182]. З одного боку, імперська влада визнала установи «розваг і видовищ» як окрему сферу послуг зі своїми правами та обов'язками, з іншого – у непростий військовий час збільшувала фінансові зобов'язання для цієї прибуткової галузі. Наприкінці XVIII – на початку XX ст. заклади публічних розваг та видовищ не були юридично оформлені в окрему категорію, не було розроблено спеціальних регламентів постанов щодо діяльності цих структур, окрім цензурних положень [592, с. 294].

Застосування картографічного методу дозволяє зробити висновок про те, що наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. заклади розважальної сфери розташовувалися в центральних частинах губернських міст Лівобережної України (див. додаток АЕ, АЖ, АЗ). У другій половині XIX ст. тяжіння до центру зберіглося, втім розширився ареал локалізації установ. На початку XX ст. новостворені народні будинки та певні кінотеатри діяли у робочих районах. Значна частина закладів сфери розваг як стихійно виникала, так й швидко завершувала свою діяльність. Деякі цирку та театри мали сезонний характер роботи, котрі після завершення гастролей чи контрактів припиняли свою діяльність або змінювали спеціалізацію. Сфера

розваг демонструвала неймовірну чутливість до споживчого попиту. Приміром, у 1913 році у Харкові припинили свою діяльність два театри мініатюр, а власники у цих же приміщеннях відкрили кінозали [170, с. 7]. Показово, що в 1906–1908 роках на хвилі ажіотажу в губернських центрах Лівобережної України виникло чимало кінотеатрів, з котрих 30–40 % зачинилися в перший рік існування. Причиною невдач кінопрокатників були маркетингові та менеджерські прорахунки, недостатня якість обладнання та значна конкуренція [610, с. 61].

Підбиваючи підсумки розвитку структур розваг у губернських центрах зауважимо, що наприкінці XVIII ст. домінували традиційні форми розваг. У першій половині XIX ст. у губернських містах відбулося становлення стаціонарних театрів. У другій половині XIX ст., разом із процесом формування масової культури, почали з'являтися нові види публічних просторів. Яскравим прикладом модерного закладу стали стаціонарні цирку, котрі були розраховані на значну кількість глядачів. Для елітарної аудиторії у губернських центрах діяли приватні клуби. Комерціалізація сфери розваг призвела до появи театрів малих форм (мініатюра, кабаре, вар'єте, пантоміма). На початку XX ст. відбулася демократизація структур розваг. Дослідження публічно-правої документації приватних клубів показало, що в цей період у закладах відмінили станові обмеження. Зростаючий попит на послуги структур розваг мали задовольнити багатотисячні поліфункціональні цирку-театри, концертні зали та народні будинки. Важливою ознакою становлення суспільства масового споживання стала поява та стрімкий розвиток кінематографу в губернських містах Лівобережної України. Менш ніж за два десятиліття ця сфера пройшла шлях від «кінематографу атракціонів» до індустрії «будинків кіно». У 1910-ті роки за кількістю установ «індустрія кіно» вдвічі перевищувала число театрів у губернських центрах Лівобережної України. Картографічний метод показав, що в губернських містах Лівобережної України спостерігалася топографічна стратифікація структур розваг. У центральних районах

розміщалися фешенебельні кінотеатри, театри, приватні клуби та цирки-театри. На околицях міст знаходилися невеликі кінозали та народні будинки. Варто відзначити, що на початку ХХ ст. міське самоврядування регламентувало умови будівництва та діяльність структур розваг. Особливо це стосувалося пожежної безпеки у кінотеатрах, де використовувалися небезпечні матеріали.

Висновки до розділу 4

До мережі навчальних та культурних установ відносяться різні види освітніх установ (колегіуми, училища, школи, гімназії, інститути, університети тощо), бібліотеки, читальні, друкарні, музеї, театри, цирки, кінотеатри, клуби та народні будинки. У XVIII ст. православні колегіуми Харкова та Чернігова стали тими освітніми осередками, які заклали основи подальшого становлення мережі навчальних та культурних установ. Шкільні театри та бібліотеки колегіумів були доступні для невеликого прошарку містян.. Наприкінці XVIII ст. серед широких верств населення були популярними традиційні форми розваг (вистави у ятках тощо). У першій половині XIX ст. почалося формування мережі навчальних закладів, виникли перші стаціонарні театри та публічні бібліотеки.

У другій половині XIX ст. у губернських центрах спостерігаємо всі ознаки становлення масової культури. Задовольнити зростаючий попит містян доби модерності в інформації та враженнях пропонували нові види установ: громадські бібліотеки, читальні, музеї, музеї-паноптикуми, стаціонарні цирки та театри малих форм. Відбулися суттєві трансформації в організації закладів народної освіти. Ринкова економіка призводила до підвищення попиту на кваліфіковані кадри. Статистичні матеріали свідчать, що в цей час втричі зросла кількість початкових училищ у губернських центрах Лівобережної України. Розвитку набула середня жіноча та професійна освіта. Близько 40–50 % від загальної кількості середніх шкіл були призначені для жіноцтва. У 1873 році почав працювати Харківський ветеринарний інститут, у 1885 році – Харківський практичний технологічний інститут. Органи міського самоврядування і громадські організації стали важливими акторами, котрі мали суттєвий вплив на формування системи початкової народної освіти та мережі культурно-просвітницькі установ. Приватні підприємці вкладали капітали не тільки у розважальні структури, але й у середню освіту та структури розваг.

Початок ХХ ст. став часом змін у підходах до управління і стратегіях розвитку мережі навчальних та культурно-просвітницьких установ. Важливою модерною характеристикою усієї мережі стало набуття закладами універсальності. Цирки-театри стали місцем проведення більшості існуючих у той час розважальних заходів: від показових змагань борців до оперних вистав. Народні будинки (робочі клуби) стали установами, де громадськими організаціями повною мірою було втілено концепцію «розумних розваг». Ці комплекси представляли собою простори, де розміщалися навчальні і культурно-просвітницькі інституції, а також відбувалися спектаклі, музичні вечори та циркові вистави. Звернення до картографічного методу показало, що віддалені райони міст стали частиною інтелектуально-культурного ландшафту губернських центрів. Однак цей ландшафт не був однорідним. Діяльність одних закладів була зорієнтована на масового споживача (початкові школи, цирки, кінозали, народні будинки, читальні, паноптикуми тощо), інші були зосереджені більшою мірою на потреби місцевої еліти (музеї, театри, бібліотеки, кінотеатри тощо). Заклади, котрі передовсім працювали для масового споживача знаходилися в віддалених частинах міст, елітарної частини – у центрах. Однак на початку ХХ ст. умовні ментальні межі стали вочевидь більш прозорими та умовними. Сприяли громадські активісти та органи міського самоврядування Харкова, Полтави та Чернігова. Вони відкривали в губернських центрах навчальні інституції та культурно-просвітницькі осередки. Аналіз місцевої періодики надав змогу прослідкувати трансформацію ролі міської спільноти у розвитку мережі навчальних та культурно-просвітницьких установ. Містяни не тільки споживали послуги, а й висловлювали пропозиції, вимоги, брали участь у дискусіях щодо формування культурного простору міст.

Харків безперечно лідирував у справі розвитку навчальних установ, культурно-просвітницьких закладів та структур розваг. Не останню роль в цьому зіграло відкриття в 1804 році Харківського університету, який став важливою інтелектуальною домінантою в регіоні. Університет, як й у свій

час Харківський колегіум, створював певну «територію просвіти» та був неодмінною складовою культурно-інтелектуального середовища губерньського центру. Ідеї просвітництва втілювалися в діяльності Харківського товариства розповсюдження в народні грамотності, яке створило потужну мережу бібліотек-читальень та сприяло відкриттю Народного будинку. Харківське міське самоврядування одним із перших у Російській імперії підняло питання про важливість введення загальної початкової освіти. У 1898 році при Харківській міській думі на чолі з професором Харківського університету М. Ф. Сумцовим почала функціонувати комісія щодо питання обов'язкового навчання дітей грамоті.

Компаративістський аналіз показав, що в Полтаві та Чернігові давні освітні традиції також мали вплив на якість розвитку культурного середовища міст. Полтава стала важливим театральним-концертним осередком Лівобережної України. У 1808 році в місті почав працювати перший професійний українсько-російський Полтавський вільний театр. Починаючи з 1901 року в багатотисячному залі Полтавського просвітницького будинку імені М. В. Гоголя відбувалися театральні та музичні міські заходи. У 1877 році в Чернігові раніше за Харків та Полтаву почала функціонувати громадська бібліотека. Особливістю міста також було те, що чернігівські громадські активісти та меценати опікувалися збереженням української історичної спадщини. У 1896 році було засновано Музей старожитностей імені В. В. Тарновського, у 1900 році – Чернігівське єпархіальне сховище старожитностей.

Основні положення цього розділу викладено в публікаціях авторки [725; 724; 783].

ВИСНОВКИ

1. Аналіз історіографії засвідчив, що дослідження становлення та модернізації соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. на сьогодні є актуальним науковим завданням. Вирішити його можливо за умови звернення до міждисциплінарного підходу, котрий дозволяє визначити особливості трансформації всіх складових соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України.

2. Вивчення корпусу джерел показало, що з кінця XVIII ст. до початку XX ст. були поступово сформовані такі складові соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України, як сфера соціально-побутового обслуговування, заклади охорони та відновлення здоров'я, навчальні заклади та культурно-просвітницькі установи. Комплексний аналіз соціальної інфраструктури надав можливість простежити становлення усіх її елементів. Інфраструктурні комплекси, які утворювались у Харкові, Полтаві та Чернігові протягом значного часу, стали основною міського господарства, лікарняної справи, сфери соціального захисту, мережі навчальних установ та інтелектуально-культурних закладів сьогоденних Харкова, Полтави та Чернігова. Шляхом співставлення особливостей формування всіх складових встановлено, що соціальна інфраструктура губернських центрів була гетерогенною мережею. Важливою характеристикою соціальної інфраструктури як гетерогенної мережі було те, що її компоненти мали різні терміни становлення, відмінну структуру, своєрідний набір характеристик та функції. На розвиток кожного компоненту впливав різний набір факторів.

3. Дослідження соціальної інфраструктури губернських центрів Лівобережної України виявило, що можна виділити три етапи в її розвитку. Ці періоди мають різних ініціаторів трансформацій – акторів. На соціальну інфраструктуру Харкова, Полтави та Чернігова впливали загальноімперські суспільно-економічні перетворення. Кінець XVIII – перша половина XIX ст. став першим етапом розвитку соціальної інфраструктури губернських

центрів. Новий адміністративний статус міст означав зміни принципів управління, ведення господарства та модифікації міського середовища. Першою фазою цього періоду (кінець XVIII ст.) було становлення основних складових соціальної інфраструктури. У містах з'явилися перші стаціонарні лікарні, аптеки, заклади опіки, освітні установи різного рівня та структури охорони правопорядку. У першій половині XIX ст. (друга фаза етапу) у губернських містах Лівобережної України були здійснені перші кроки у формуванні установ дозвілля та рекреації, комунікаційних структур та організацій пожежної охорони.

Під час другого етапу (з середини XIX ст.) розпочалася модернізація всіх складових соціальної інфраструктури губернських центрів Лівобережної України. Бурхливі економічні зміни, масовий приплив населення, будівництво фабрик та заводів спричинили суттєве погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації в містах. Це стало потужним поштовхом для модернізації комунального обслуговування, транспортної системи, лікарняної мережі, сфери соціального захисту, навчальних установ та культурно-просвітницьких закладів. Потреби у швидкій комунікації підштовхнули модернізацію систем зв'язку та транспорту. У ході дослідження було встановлено, що трансформаційні зміни різних інфраструктурних елементів відбувались не одночасно. Першими зазнали змін комунікаційні мережі, що засвідчує поява телеграфу в Харкові в 1857 році, у Полтаві та Чернігові у 1859 році. У 1869 році залізничне сполучення з'явилося в Харкові, у 1870 році – у Полтаві. До Чернігова вузькоколіяку було підведено дещо пізніше, у 1894 році. До рішення нагальних комунальних проблем органи міського самоврядування всіх міст залучили концесіонерів. Результатом їхньої співпраці стала поява в містах централізованого водогону, електричних станцій та трамвайного сполучення (Харків). У 1880–1890-ті роки у губернських містах почали функціонувати централізований водогін та перші електростанції. З середини XIX ст. міські думи губернських центрів почали докладно регламентувати діяльність

комунальних структур, громадського транспорту, установ розваг, закладів громадського харчування, гостинності та торгівлі. Наприкінці XIX ст. у Харкові, Полтаві та Чернігові набули розповсюдження нові форми організації установ соціальної інфраструктури (контора, бюро, артіль тощо), що стало результатом адаптації до умов ринку.

Третій етап розвитку соціальної інфраструктури губернських центрів розпочався на межі XIX – початку XX ст. У цей час трансформаційні процеси соціальної інфраструктури губернських центрів Лівобережної України виявилися у появі нових елементів інфраструктури (страхові організації, спортивні об'єкти, пасажі, народні будинки, кінотеатри, цирку-театри тощо). Також спостерігаємо докорінні зміни в стратегіях управління та підходах до обслуговування містян. Аналіз установчих публічно-правових актів та діловодної документації різних закладів показав, що на початку XX ст. однією із основних рис модернізації установ соціальної інфраструктури стало набуття ними нових функцій. Заклади побутового обслуговування, гостинності, громадського харчування, торгівлі, розваг та рекреаційних зон характеризувались поліфункціональністю (поєднанням кількох завдань та напрямків роботи). Активний економічний розвиток, пожвавлення урбанізаційних процесів, зміни ринкової кон'юнктури, постання потужних промислових комплексів спричинили застосування міськими думами та управами інноваційних підходів до рішення проблем губернських центрів. Яскравим прикладом таких перемін було впровадження системи очищення міського середовища від сміття Харківським міським самоврядування. Система включала централізовану каналізацію та комплекс з утилізації та логістики міських відходів. Поліпшити здоров'я мешканців губернських центрів була покликана трансформована «зелена» ідея садово-паркового господарства, санаторно-лікувальні установи та спортивні комплекси. Характерними ознаками модерних закладів міської інфраструктури стало використання ними основ маркетингової комунікації та впровадження сервісного обслуговування клієнтів. Важливою рисою третього періоду було

урахування в діяльності та формах закладів соціальної інфраструктури проявів масового споживання та явищ масової культури у губернських містах. У цей час з'явилася та стрімко зросла кількість характерних для цього часу нових структур стаціонарної торгівлі (пасажів, крамниць готового вбрання, аптекарських магазинів), мережі публічних розважальних (кінотеатрів, цирків, концертних залів), установ культури (народних будинків, читальнь, лекторіїв) та спортивних зон. Такі нові типи закладів були орієнтовані на значну кількість споживачів, фінансову та інтелектуальну доступність.

4. Застосування історико-картографічного методу надало можливість простежити появу принципів районування соціальної інфраструктури у губернських містах у другій половині XIX – початку XX ст. Саме це нове явище можна вважати важливою ознакою модернізації. Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. більшість об'єктів виникали стихійно. Переважна кількість компонентів інфраструктури цієї доби знаходилася в центрі губернських міст, передовсім через наявність відповідних приміщень або близькість до основних споживачів послуг. З другої половини XIX ст. прослідковується певна продуманість та стратегія у районуванні, що швидко виявилось в розширенні територіального охоплення віддалених частин міст елементами інфраструктури. При цьому центральні райони залишалися транспортними вузлами, місцями концентрації навчальних установ, культурно-просвітницьких закладів, структур розваг та рекреаційних зон. На початку XX ст. поступова електрифікація, брукування вулиць налагодження транспортного сполучення, розширення мережі навчальних установ, інтелектуально-культурних закладів та медичної допомоги сприяли зменшенню просторової сегрегації губернських міст Лівобережної України.

5. Звернення до методів акторно-мережевої теорії, запропонованих такими дослідниками, як М. Каллон, Б. Латур, Д. Ло та А. Мол, дозволило виявити коло акторів, котрі утворюють мережі шляхом взаємодії один з одним та циркулюючи постійно. У нашому випадку мережею є соціальна

інфраструктура губернських міст. Наприкінці XVIII – на початку XX ст. основними акторами розвитку соціальної інфраструктури губернських центрів були імперська влада, міське самоврядування, громадські організації, підприємці, міська спільнота та установи інфраструктури. Каталізаторами медіації акторів були законодавчі зміни, розвиток суспільної думки та поява наукових ідей, котрі впливали на трансформацію якості господарств міст. Важливу роль відігравали зовнішні обставини (урбанізаційні тенденції і економічний розвиток) та викликані ними негативні явища (ускладнення санітарної ситуації, жебрацтво, криміногенність тощо). У розвитку різномірних компонентів соціальної інфраструктури брали участь декілька акторів. Громадські благодійні організації були зорієнтовані на допомогу нужденним містянам, тому засновували установи опіки, медицини та освіти. Водночас у формуванні цих галузей по-своєму були зацікавлені підприємці, органи міського самоврядування та відомчі структури. Від періоду до періоду змінювались форми участі та функції акторів у формуванні елементів соціальної інфраструктури. Яскравим прикладом є трансформація ролі міської спільноти у розвитку соціальної інфраструктури губернських центрів. У першій половині XIX ст. міська спільнота, відповідно до акторно-мережевої теорії, була провідником (тобто «проводила» дії без модифікацій). З середини XIX ст. містяни висували свої пропозиції щодо розвитку соціальної інфраструктури на шпальтах місцевої періодики та у клопотаннях до міської думи. На початку XX ст. міські спільноти Харкова, Чернігова, Полтави організували страхові організації, пожежні дружини, спортивні об'єкти та створювали «зелені» зони. Міська спільнота перетворилась на посередника (того, хто змінює мережу). Окремо слід підкреслити факт того, що установи соціальної інфраструктури теж виступали в якості акторів. Згідно акторно-мережевої теорії матеріальні об'єкти спричиняють соціальну взаємодію. Поява в 1911 році в Харкові трамвайної лінії у віддалений район призвела до джентрифікації району: стрімко подорожчало житло, прискорився розвиток комунального господарства та торговельної мережі в

цьому районі. У такий спосіб трамвайна гілка як актор умовно «взяла участь» у трансформації не тільки фізичного, а й соціального простору Харкова.

6. Компаративістський аналіз соціальної інфраструктури губерньських міст Лівобережної України дозволяє стверджувати, що в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Харків за кількістю та динамікою розвитку більшості складових соціальної інфраструктури суттєво випереджав Полтаву та Чернігів. Розрахунок показника забезпечення населення послугами установ соціальної інфраструктури (один заклад на кількість містян) виявив, що Харків за деякими ознаками (наприклад, медичної мережі) у певні періоди розвитку поступався іншим містам. Адміністративний статус Харкова, Полтави та Чернігова був тим активом, котрий створював сприятливі умови для трансформації міського простору цих губерньських центрів. Однак, на відміну від Полтави та Чернігова, комплексна модернізація соціальної інфраструктури Харкова стала можливою через активнішу позицію сукупності акторів – міського самоврядування, підприємців та громадських організацій (у діяльності яких провідне місце займали професори Харківського університету).

Чернігів та Полтава увійшли у добу модерності зберігаючи значне тяжіння до традиційних форм організації комунального господарства, громадського транспорту, побутового обслуговування та структур розваг. Водночас це не стало перешкодою для трансформацій соціальної інфраструктури відповідно до потреб містян. Така характеристика цих міст відповідає принципам теорії «множинних модернів» Ш. Айзенштада. Аналіз статистичних джерел виявив, що в Чернігові та Полтаві заснування установ медичної допомоги, соціального захисту, зв'язку, освітньої мережі відбувалося більш пропорційно зростанню населення цих міст (ніж у Харкові). Загалом Чернігів та Полтава за показниками формування цих складових соціальної інфраструктури не поступалися іншим губерньським центрам Російської імперії. Харків за розвитком комунальних мереж, громадського транспорту і комунікаційних мереж перебував на перших

позиціях серед великих міст імперії та країн Європи (поява електричного трамваю в Харкові у 1906 році, раніше ніж у Санкт-Петербурзі тощо). На початку ХХ ст. за кількома параметрами та новаціями у розвитку інфраструктури Харків посідав одне із провідних місць серед інших міст Російської імперії. Дослідження діловодної документації Харківського міського самоврядування, звітів загальноімперських міських та філантропічних з'їздів показало, що муніципалітети та громадські товариства інших міст імперії зверталися до Харківської міської думи за консультаціями з питань розвитку торгової інфраструктури, народної освіти та культурно-просвітницької мережі.

7. Важливими ознаками трансформації соціального простору губернських центрів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. стала поява інституцій колективної безпеки та соціальної відповідальності у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Цьому сприяло виникнення та функціонування дільничної медичної допомоги, районних соціальних опікунств, санітарних попечительств, а також регламентація переважної більшості установ соціальної інфраструктури. На початку ХХ ст. мережа культурно-просвітницьких установ, народних читалень та міських початкових училищ охопила різні райони, котрі стали частиною культурного ландшафту цих міст. Містяни з околиць долучилися до інтелектуального і культурного життя губернських центрів, у такий спосіб впливаючи на подальший розвиток складових інфраструктури. Соціальна інфраструктура відіграла величезну роль у формуванні модернізованого соціального простору, культурного ландшафту, іміджу і економічного потенціалу Харкова, Полтави та Чернігова як губернських міст Російської імперії наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Автобус. *Южный край*. 1910. 10 июня. С. 4.
2. Адрес-календарь. *Календарь Черниговской губернии на 1891 год*. Чернигов : Типография Губернского Правления, 1890. С. 1–279.
3. Адрес-календарь. *Календарь Черниговской губернии на 1900 год*. Чернигов : Типография Губернского Правления, 1900. С. 1–150.
4. Адрес-календарь. *Календарь Черниговской губернии на 1911 год*. Чернигов : Типография Губернского Правления, 1911. С. 1–282.
5. Адрес-календарь. *Календарь Черниговской губернии на 1914 год*. Чернигов : Типография губернского правления, 1914. С. 1–312.
6. Адрес-календарь. *Памятная книжка и Адрес-календарь Полтавской губернии на 1888 год*. Полтава : Типография Л. Фрешберга, 1887. С. 1–80.
7. Адрес-календарь. *Памятная книжка и Адрес-календарь Полтавской губернии на 1904 год*. Полтава : Типография Губернского правления, 1904. С. 1–121.
8. Адрес-календарь. *Памятная книжка Полтавской губернии на 1914 год*. Полтава : Типо-Литография Губернского Правления, 1914. С. 1–228.
9. Адрес-календарь. *Памятная книжка Полтавской губернии на 1915 год*. Полтава: Типо-Литография Губернского Правления, 1915. С. 1–485.
10. Адрес-календарь. *Харьковский календарь на 1901 год*. Харьков, 1900. С. 1–120.
11. Адрес-календарь. *Харьковский календарь на 1912 год*. Харьков, 1912. С. 1–132.
12. Адрес-календарь и Справочная книга Полтавской губернии на 1895 год. Полтава : Типография Л. Фришберга, 1895. 468 с.
13. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1896 год. Полтава : Типография Л. Фришберга, 1896. 438 с.

14. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1897. Полтава : Типо-Литография Губернского правления, 1897. 518 с.
15. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1898 год. Полтава : Типо-Литография Губернского правления. 464 с.
16. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1899 год. Полтава : Типо-Литография Губернского Правления, 1898. 672 с.
17. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1900. Полтава : Типо-Литография Губернского правления, 1900. 626 с.
18. Алфавитный указатель. *Харьковский календарь на 1879 год*. Харьков : Типография Губернского правления, 1878. С. 1–53.
19. Багaley Д. И. О ближайших задачах, нуждах и потребностях Харьковского городского музея. *Очерки из русской истории : Статьи по истории просвещения : в 2 т. Т. 1*. Харьков : Тип. "Печатное дело", 1911–1913. С. 518.
20. Багaley Д. И. Речь при открытии филиального отделения Харьковской общественной библиотеки. *Очерки из русской истории : Статьи по истории просвещения: в 2 т. Т. 1*. С. 531–532.
21. Базары. *Полтавские губернские ведомости*. 1872. 27 апреля. С. 158.
22. Батюшков А. Д. Проект объединения благотворительности в г. Харькове. *Трудовая помощь*. 1907. № 7. С. 241–242.
23. Благотворительность в России : в 2 т. Т. 2. Санкт-Петербург, 1907. 871 с.
24. Благоустройство городского парка и скверов. *Утро*. 1911. 11 марта. С. 5.
25. Борьба в цирке Муссури. *Утро*. 1911. 8 января. С. 4
26. Ведомость в губернский Черниговский магистрат. *Центральный державний історичний архів*, м. Київ. Ф. 1537. Оп. 2. Спр. 273. Арк. 295.
27. Велихов Л. Трагическое состояние городских финансов. *Городское дело*. 1912. № 4. С. 268–270.

28. Відповіді Полтавського міського голови на запитання урядової комісії про географічне, економічне, політичне і культурне становище м. Полтави. Серпень 1770. *Полтаві 800 років (1174–1974) : зб. документів та матеріалів*. Київ : Наукова думка, 1974. С. 37.
29. Внутренние известия. *Южный край*. 1881. 13 мая. С. 3.
30. Водопровод. *Статистический листок. Издание Харьковского губернского комитета*. 1882. № 7. С. 62.
31. Водоснабжение и способы удаления нечистот в городах России. *Городское дело*. 1914. № 4. С. 254–256.
32. Военно-статистическое обозрение Российской империи : в 17 т. Т. 12, ч. 1. Харьковская губерния. Санкт-Петербург : Типография Департамента Генерального штаба, 1850. 175 с.
33. Военно-статистическое обозрение Российской империи : в 17 т. Т. 12, ч. 2. Черниговская губерния. Санкт-Петербург : Типография Департамента Генерального штаба, 1851. 194 с.
34. Военно-статистическое обозрение Российской империи : в 17 т. Т. 12, ч. 3. Полтавская губерния. Санкт-Петербург : Типография Департамента Генерального штаба, 1848. 125 с.
35. Всеподаннейший отчет Начальника Черниговской губернии за 1880 год. *Центральний державний історичний архів, м. Київ*. Ф. 442. Оп. 534. Спр. 421. Арк. 14.
36. Выдержки из нормального устава зубоврачебных школ 1891 года. Одесса : Типография Е. И. Фесенко, 1891. 16 с.
37. Высочайше утвержденное Городовое положение. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2-е. Т. 45 (1870), ч. 1. Санкт-Петербург, 1874. С. 821–839.
38. Высочайше утвержденное Городовое положение. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 3-е. Т. 12 (1892). Санкт-Петербург, 1895. С. 430–435.

39. Высочайше утвержденное Положение о женских Гимназиях и Прогимназиях Министерства Народного Просвещения. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2-е. Т. 45 (1870), ч. 1. Санкт-Петербург, 1874. С.701–705.

40. Высочайше утвержденное Положение о начальных народных училищах. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2-е. Т. 39 (1864), ч. 1. Санкт-Петербург, 1867. С. 613–617.

41. Высочайше утвержденное положение о порядке производства дел в Губернских правлениях. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2-е. Т. 12 (1837), ч. 1. Санкт-Петербург, 1838. С. 439–463.

42. Высочайше утвержденное положение об издании губернских ведомостей. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2-е. Т. 5 (1830), ч. 2. Санкт-Петербург, 1831. С. 212–219.

43. Высочайше утвержденное положение об управлении женскими учебными заведениями. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2-е. Т. 20 (1845), ч. 1. Санкт-Петербург, 1846. С. 3–9.

44. Высочайше утвержденное положение Совета министров об установлении нового порядка учреждения обществ по физическому развитию и спорту. *Собрание узаконений и распоряжений правительства. Отдел первый*. 1916. 8 января. № 7. С. 49.

45. Высочайше утвержденные временные правила для земских учреждений по делам земских повинностей народного продовольствия и общественного призрения. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2-е. Т. 39 (1864), ч. 1. Санкт-Петербург, 1867. С. 14–21.

46. Высочайше утвержденные временные правила об устройстве полиции в городах и уездах губернии. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2-е. Т. 37 (1862), ч. 2. Санкт-Петербург, 1865. С. 588–593.

47. Высочайше утвержденные временные правила об устройстве полиции в городах и уездах губернии. Штаты и табели. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2-е. Т. 37 (1862), ч. 3. С. 543–545.

48. Высочайше утвержденные положение: о городских училищах, о учительских институтах. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2-е. Т. 47 (1872), ч. 1. Санкт-Петербург, 1873. С. 727-736.

49. Высочайше утвержденные Положения о женских училищах ведомства Министерства народного просвещения. *Полное собрание законов Российской империи*. Т. 35 (1860), ч. 1. Санкт-Петербург, 1861. С.532–535.

50. Высочайше утвержденные положения о женских училищах ведомства Министерства народного просвещения. Штаты и таблицы. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2-е. Т. 35 (1860), ч. 3. Санкт-Петербург, 1861. С. 263.

51. Высочайше утвержденные правила о церковно-приходских школах. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 3-е. Т. 4 (1884). Санкт-Петербург, 1887. С. 372–374.

52. Высочайше утвержденные правила о школе грамоты. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 3-е. Т. 11 (1891). Санкт-Петербург, 1894. С. 235–236.

53. Высочайше утвержденный Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2-е. Т. 32 (1864), ч. 2. Санкт-Петербург, 1867. С. 167–179.

54. Высочайше утвержденный Устав учебных заведений подведомственных университетам. *Полное собрание законов Российской империи*. Т. 28 (1804). Собрание 2-е. Санкт-Петербург, 1830. С. 626–650.

55. Высочайше утвержденный, одобренный Государственным Советом и Государственной думой закон об отпуске 6900000 рублей на нужды начального образования. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 3-е. Т. 28 (1908), ч. 1. Санкт-Петербург, 1911. С. 228–229.

56. Высочайшие утвержденные правила Харьковского Общества Благотворения. Харьков : Университетская Типография. 39 с.

57. Гамалья К. М. Цифровые данные о городских врачебно-санитарных учреждениях города Харькова. *Известия Харьковской городской думы*. 1911. № 10. С. 41–47.
58. Геника Р. Харьков (корреспонденция). *Русская музыкальная газета*. 1913. № 17. С. 454.
59. Географічний опис м. Полтави та відомості про наявність у ньому промислових, учбових та інших закладів, 1877. *Полтаві 800 років (1174 – 1974): зб. документів та матеріалів*. Київ : Наукова думка. С. 79.
60. Гибшман А. М. К характеристике электрических станций в русских городах. *Городское дело*. 1914. № 2. С. 89–93.
61. Гибшман А. М. Муниципальное обозрение. *Городское дело*. 1913. №13. С. 1369.
62. Гигиенические бани наследников Гладковых. *Южный край*. 1894. 18 августа. С. 1.
63. Гимнастический праздник. *Утро*. 1911. 31 мая. С. 4.
64. Гонтарев О. Культурная необходимость. *Утро*. 1911. 29 мая. С. 5.
65. Города России в 1904 году : в 2 т. Т. 1 / Центр. стат. ком. МВД. Санкт-Петербург : Типо-лит. Ныркина, 1906. 907 с.
66. Города России в 1910 году : в 2 т. Т. 2 / Центр. стат. ком. МВД. Санкт-Петербург : Типо-лит. Ныркина, 1914. 1200 с.
67. Городская дума. *Южный край*. 1881. 4 декабря. С. 2.
68. Городская электрическая станция. *Харьковские губернские ведомости*. 1915. 27 января. С. 3.
69. Городские предприятия. Полтава. *Городское дело*. 1914. № 9. С. 574.
70. Городской музей. *Утро*. 1913. 27 июля. С. 4.
71. Грамота на права и выгоды городам Российской империи. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 1-е. Т. 22 (1784–1788). Санкт-Петербург, 1830. С. 358–384.

72. Грибоедов К. Д. Главные основания проекта канализации г. Полтавы. Санкт-Петербург : Т-во худож. печати, 1913. 54 с.
73. Григоровский А. Сообщение из мест. Харьков. *Городское дело*. 1911. № 13–14. С. 1031.
74. Григоровский А. Сообщения из мест. Харьков. Первый год работы обновленной городской думы. *Городское дело*. 1910. № 19. С. 1382.
75. Губернские и уездные учреждения Полтавской губернии. *Памятная книга Полтавской губернии на 1913 год*. Полтава : Типо-Литография Губернского Правления, 1913. С. 47–94.
76. Гусев А. Н. Историко-справочный путеводитель: Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях. Харьков, 1902. 261 с.
77. Гутников Д. В защиту харьковского городского парка. *Утро*. 17 апреля. 1911. С. 5.
78. Данилевский В. Я. Разумные развлечения и научное их обоснование. Харьков : Печатное дело, 1915. 10 с.
79. Данилевский В. Я. Народный Дом, его задачи и общественное значение. *Народные Дома как культурно-просветительные центры*. Харьков, 1918. С. 3–74.
80. Дело о благоустройстве городов, местечек, сел и деревень Юго-Западного края. *Центральный державний історичний архів, м. Київ*. Ф. 442. Оп. 657. Спр. 66. Арк. 44–46.
81. Дело о перемощении мостовой в г. Чернигове. 25 августа 1896–23 мая 1897 гг. *Центральный державний історичний архів, м. Київ*. Ф. 692. Оп. 11 (1896). Спр. 122–123. Арк. 1–17.
82. Дело по сообщению Черниговского наместнического правления о публикации вызова желающих содержать почтовую станцию в Чернигове в 1791 г. *Центральный державний історичний архів м. Київ*. Ф. 193. Оп. 2. Спр. 1657. Арк. 1–41.

83. Для чего потрібен сад? *Харків. Збірник архівних документів і матеріалів* / гол. ред. С. І. Посохов. Харків : Вид-во Нац. у-нту внутр. справ, 2004. С. 66.

84. Доклад № 128. Доклад по жалобам мясоторговцев и мясопотребителей по вопросу постановки дела осмотра мяса и убоя скота. *Известия Харьковской городской думы*. 1911. № 1. С. 1–11.

85. Доклад Городской Управы об издании обязательных постановлений по пользованию холодильников в Крытом Рынке, о времени открытия и закрытия торговых помещений. *Известия Харьковской городской думы*. 1916. № 13–14. С. 164–165.

86. Доклад о реорганизации пожарных частей начальника пожарной команды В. К. Любицкого. *Известия Харьковской городской думы*. 1912. № 6–7. С. 152–157.

87. Доклад об организации управления и штатах Харьковской городской канализации. *Известия Харьковской городской думы*. 1915. № 3. С. 59–67.

88. Доклад об открытии базара на Журавлевке. *Известия Харьковской городской думы*. 1911. № 4–11. С. 10–11.

89. Доклад по вопросу о передаче в ведение Городского управления телефонного дела. *Известия Харьковской городской думы*. 1911. № 2. С. 81–83.

90. Доклад по вопросу реорганизации постановки дела ночной охраны города Харькова. *Известия Харьковской городской думы*. 1911. № 2. С. 5–7.

91. Доклад по жалобам мясоторговцев и мясопотребителей по вопросу постановки дела осмотра мяса и убоя скота. *Известия Харьковской городской думы*. 1911. № 1. С. 1–11.

92. Доклад по ходатайству Волостного правления о проведении Городского электрического трамвая на Холодную гору. *Известия Харьковской городской думы*. 1915. № 2. С. 9–10.

93. Доклад Садовой Комиссии Харьковской городской думы о частичной переделке и расчистке городского парка. *Известия Харьковской городской думы*. 1916. № 8–9. С. 57–59.

94. Доклад Технического Отделения Городской Управы по жалобе М. Д. Гинзбурга на действия Управы по поводу устройства мусоросжигательной печи. *Известия Харьковской городской думы*. 1913. № 4. С. 268.

95. Доклад Харьковской Городской думе от Комиссии для рассмотрения вопроса о введении всеобщего обязательного обучения детей грамоте. Харьков : Типо-Литография, 1899. 20 с.

96. Доклад Харьковской Городской Управы в Городскую Думу о попудном сборе. *Известия Харьковской городской думы*. 1915. № 2. С. 97–141.

97. Доклад Харьковской городской управы о работах по расширению водопровода в строительный сезон 1914 года. *Известия Харьковской городской думы*. 1914. № 3. С. 101–106.

98. Доклад Харьковской Городской Управы о раскладке трактирного в пользу города сбора на 1915. *Известия Харьковской городской думы*. 1914. № 9–11. С. 173–174.

99. Донесение городской управы думе о проведении праздника древонасаждения в Чернигове. 1902 год. *Чернигову 1300 лет : сб. документов и материалов*. Київ : Наукова думка, 1990. С. 99.

100. Донесення виконуючого обов'язки помічника попечителя Київського учбового округу міністру народної освіти про відкриття в Полтаві приватного жіночого пансіону на рівні повітового училища. *Полтаві 800 років (1174 – 1974) : зб. документів та матеріалів*. Київ : Наукова думка, 1974. С. 67.

101. Доповідна записка полтавського поліцмейстра в Міністерство фінансів про економічне становище міста в 1810 році. *Полтаві 800 років (1174–1974) : зб. документів та матеріалів*. Київ : Наукова думка, 1974. С. 55.

102. Дополнительное постановление об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний. Москва : Сенатская типография, 1824. 52 с.
103. Ежегодник Всероссийского Союза Лаун-Теннис клубов за 1915/1916 гг. Петроград : Типография С. Самойлова, 1916. 165 с.
104. Енакиев Е. Ф. Задачи преобразования Санкт-Петербурга. Санкт-Петербург, 1912. 82 с.
105. Журналы очередного собрания Харьковской городской думы. 1904. № 6. 245 с.
106. Журналы очередного собрания Харьковской городской думы. 1904. № 8. 267 с.
107. Журналы Полтавской городской думы. *Полтавские губернские ведомости*. 1874. 7 августа. № 59. С. 219.
108. Журналы Полтавской городской думы. *Полтавские губернские ведомости*. 1896. 5 октября. № 78. С. 3.
109. Журналы Полтавской городской думы от 27 января 1876 года. *Полтавские губернские ведомости*. 1876. 28 апреля. № 31. С. 3.
110. З реєстру Полтавської полкової канцелярії про кількість дворів у Полтаві. *Полтаві 800 років (1174 – 1974) : зб. документів та матеріалів*. Київ : Наукова думка, 1974. С. 35.
111. Закон о частных учебных заведениях, не пользующихся правами правительственных от 1 июля 1914 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1914. № 9. С. 12–33.
112. Законопроект об устройстве и эксплуатации телефонных сообщений. *Городское дело*. 1913. №15–16. С. 1045–1046.
113. Заседание городского Санитарного совета. *Полтавские губернские ведомости*. 1896. 20 ноября. С. 3.
114. Заседание городского Санитарного совета. *Полтавские губернские ведомости*. 1896. 20 января. С.1.
115. Заседание городской думы 28 ноября 1880 года. *Южный край*. 30 ноября. 1880. С. 2.

116. Заседание Городской думы от 12 декабря 1880 года. *Южный край*. 1880. 14 декабря. С. 2.
117. Заседание канализационной комиссии. *Полтавский вестник*. 1913. 30 апреля. № 3115. С. 3.
118. Заседание Полтавской городской думы. *Полтавские губернские ведомости*. 1885. 3 августа. С. 3.
119. Заседание Полтавской городской думы. О питейных заведениях. *Полтавский губернский вестник*. 1876. 7 февраля. С. 2–3.
120. Заявление гласного Ширяева. Известия *Харьковской городской думы*. 1911. № 2. С. 80–87.
121. Зі спогадів Марії Чорносвитової про старий Чернігів (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Сіверянський літопис*. 2014. № 1–3. С. 49–60.
122. Иваненко Д. А. Записки и воспоминания 1888–1908 гг. Полтава : Полтавский голос, 1909. 285 с.
123. Иванов В. Исторический очерк развития способ очистки городских сточных вод. *Городское дело*. 1914. № 1. С. 22–29.
124. Иванов В. Провинциальный калейдоскоп. *Южный край*. 1902. 28 июня. С. 2–3.
125. Из записной книжки репортера. Чертовое гнездо. *Южный край*. 1881. 3 марта. С. 2.
126. Из информации газеты «Черниговские губернские ведомости» об окончании строительства театра в Чернигове и первых спектаклях. *Чернигову 1300 лет : сб. документов и материалов*. Киев : Наукова думка, 1990. С. 73.
127. Из муниципальной жизни Чернигова (письмо из провинции). *Городское дело*. 1909. № 5. С. 203.
128. Из отчета о деятельности Черниговского учительского института за 1916 год. *Чернигову 1300 лет : сб. документов и материалов*. Київ : Наукова думка, 1990. С. 125.

129. Из письма Малороссийского генерал-губернатора Черниговскому гражданскому губернатору о расходовании средства на благоустройство города (23 апреля 1806 г.). *Чернигову 1300 лет : сб. документов и материалов*. Київ : Наукова думка, 1990. С. 62.

130. Из рапорта губернского землемера Черниговскому губернатору о составе населения и мануфактурных заведениях города. 1836 год. *Чернигову 1300 лет : сб. документов и материалов*. Київ : Наукова думка, 1990. С. 67.

131. Из рапорта полицмейстера Черниговскому Гражданскому губернатору о социально-экономическом развитии города. 1810 год. *Чернигову 1300 лет : сб. документов и материалов*. Київ : Наукова думка, 1990. С. 63–64.

132. Из рапорта Черниговского полицмейстера губернскому статистическому комитету о земельных владениях и количестве промышленных предприятий в городе. *Чернигову 1300 лет : сб. документов и материалов*. Київ : Наукова думка, 1990. С. 83.

133. Из речи, произнесенной Харьковским городским головою И. Т. Голенищевым-Кутузовым на торжественном заседании Харьковской городской думы 21 апреля 1896 года. *Очерк городского хозяйства г. Харькова за 25 лет*. Харьков, 1896. С. 14–16.

134. Из сферы Харьковского общественного управления. *Южный край*. 1891. 5 февраля. С. 2.

135. Извлечения из протоколов училищных съездов. *Полтавские губернские ведомости*. 1866. 5 февраля. С. 53.

136. Историческое и статистическое описание Чернигова. *Черниговские губернские ведомости*. 1852. № 9. С. 75–82.

137. Итальянский магазин Э. Лукаччини. *Южный край*. 1895. 28 января. С. 3.

138. Ищут прислугу! *Южный край*. 1896. 10 марта. С. 2.

139. Историчний та географічний опис Київського намісництва в 1787 р. *Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.* Київ : Наукова думка, 1989. С. 175–238.
140. К вопросу о чистоте базарных площадей. *Полтавский вестник.* 1913. 11 октября. С. 3.
141. К открытию скакового сезона. *Утро.* 1911. 27 марта. С. 7.
142. Кабаре та ресторан «Версаль». *Южный край.* 1913. 17 февраля. С. 1.
143. Календарь Черниговской губернии на 1886 год. Чернигов : Типография Губернского Правления, 1885. 576 с.
144. Календарь Черниговской губернии на 1891 год. Чернигов : Типография Губернского правления. 321 с.
145. Календарь Черниговской губернии на 1907 год. Чернигов : Типография Губернского правления, 1907. 434 с.
146. Календарь Черниговской губернии на 1911 год. Чернигов : Типография губернского правления, 1910. 516 с.
147. Календарь Черниговской губернии на 1914 год. Чернигов : Типография Губернского Правления, 1914. 608 с.
148. Канализация в русских городах. *Городское дело.* 1912. № 10. С. 664–671.
149. Карта Харькова 1895 г. URL: http://old-kharkov.at.ua/photo/starye_karty_kharkova/26 (дата обращения 04.04.2021).
150. Каруновский Ф. Топографическое описание Полтавской губернии. *Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.* Київ : Наукова думка, 1997. С. 187–204.
151. Комиссии городской думы. *Полтавский вестник.* 1913. 16 марта. С. 3.
152. Конно-железный трамвай. *Статистический листок.* 1882. № 9. С. 129.

153. Краткая записка об основании Черниговской женской гимназии. *Чернігівська старовина* / підготов. до друку і вступ. ст. О. Б. Коваленка, А. Л. Курданова, О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2016. С. 70–71.
154. Краткий обзор деятельности Харьковского городского общественного управления за 1902–1905 год. Харьков, 1906. 87 с.
155. Крупенко А. Д. Кинематограф для народной аудитории. *Съезд по вопросам организации разумных развлечений для населения Харьковской губернии*. Харьков, 1915. С. 260–265.
156. Крытые рынки и холодильники. *Городское дело*. 1914. № 11–12. С. 750.
157. Лащенков П. М. Санитарные нужды г. Харькова и меры к их удовлетворению. *Южный край*. 1903. 4 июня. С. 4.
158. Лебедев И. А. Отчет о командировке в Киев, Кременуг, Полтаву, Харьков, Курск, Воронеж, Ростов-на-Дону, Екатеринослав, Севастополь, Одессу и Москву. Санкт-Петербург : Типография В. Деманова, 1903. 19 с.
159. Лист директора училищ Чернігівської губернії Сильвестра Самарського-Биховця до його Превосходительства пана генерала-майора Чернігівського цивільного губернатора М.І. Жукова про надання відомостей щодо губернських учбових закладів. 19 травня 1829 р. *Чернигову 1300 лет : сб. документов и материалов*. Київ : Наукова думка С. 91-98.
160. Лист Ф. М. Уманця до П. С. Уварової. Нові матеріали з історії чернігівських музеїв. *Скарбниця української культури*. 2005. № 5. С. 100–101.
161. Личный состав попечительств. *Известия Харьковской городской думы*. 1916. № 1. С. 101–104.
162. Местная хроника. *Южный край*. 1882. 15 сентября. С. 1.
163. Местная хроника. *Южный край*. 1882. 28 января. С. 3.
164. Местная хроника. *Южный край*. 1894. 17 июля. С. 2.
165. Местная хроника. *Южный край*. 1894. 28 января. С. 2.
166. Местная хроника. Закртытие синематографа «Модерн». *Южный край*. 23 октября. 1913. С. 6.

167. Местные новости. *Полтавские губернские ведомости*. 1887. 10 февраля. С. 3.
168. Музей Лебзина. *Южный край*. 1894. 8 июня. С. 3.
169. Муниципализация столовых, ресторанов, чайных. *Городское дело*. 1915. № 11–12. С. 673.
170. На местные темы. *Южный край*. 1913. 17 февраля. С. 7.
171. Народное образование в Харькове. *Южный край*. 1903. 27 мая. С. 3.
172. Начальные училища Харькова. *Южный край*. 1903. 29 марта. С. 3.
173. Недобросовестная тяжба. *Южный край*. 1910. 20 августа. С. 3.
174. Новости, вести, слухи. *Черниговский листок*. 1862. № 15. С. 1.
175. Новости, вести, слухи. *Черниговский листок*. 1862. № 29. С. 225.
176. Нормальная табель состава пожарной части в городах. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2-е. Т. 28 (1853), ч. 2. Санкт-Петербург, 1854. С. 43.
177. О введении всеобщего начального обучения в Российской империи. URL: <http://www.doc20vek.ru/node/1638> (дата обращения: 03.08.2020)
178. О временных мерах по отношению к открытию и содержанию публичных библиотек и кабинетов для чтения. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 3-е. Т. 4 (1884). Санкт-Петербург, 1887. С. 3.
179. О временных правилах об обществах и союзах : Именной Высочайший указ 4 марта 1906 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 3-е. Т. 26 (1906). Санкт-Петербург, 1909. С. 201–207.
180. О высших начальных училищах. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 3-е. Т. 32 (1912), ч.1. Санкт-Петербург, 1915. С. 949–958.

181. О главных народных училищах. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 1-е. Т. 22 (1784–1788). Санкт-Петербург, 1830. С. 649–670.

182. О некоторых мерах к увеличению доходных в казну поступлений. 19 декабря 1914 год. *Особый журнал совета министров*. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/25852-osobyu-zhurnal-soveta-ministrov-19-dekabrya-1914-goda-o-nekotoryh-merah-k-uvelicheniyu-dohodnyh-v-kaznu-postupleniy#mode/inspect/page/1/zoom/4> (дата обращения 20.08. 2021)

183. О передаче городских и общественных библиотек из ведомства МНП в ведение МВД. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2-е. Т.42 (1867), ч.1. Санкт-Петербург, 1871. С. 1154–1156.

184. О порядке разрешения на открытие частных типографий, литографий и других подобных сим заведений. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2-е. Т. 33 (1858), ч.1. Санкт-Петербург, 1860. С. 327.

185. О садах и скверах. 1899. *Державний архів Харківської області*. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 2577. Арк. 22.

186. О сборе с публичных зрелищ в пользу ведомства императрицы *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 3-е. Т. 12 (1892). Санкт-Петербург, 1895. С. 337–338.

187. О состоянии пожарной части в Черниговской губернии в 1880 году. *Центральный державний історичний архів, м. Київ*. Ф. 442. Оп. 534. Спр. 421. Арк. 49.

188. О средствах к исправлению полиции в городах. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 1-е. Т. 27 (1802–1803). Санкт-Петербург, 1830. С. 947–954.

189. О усовершенствовании Духовных Училищ; о начертании правил для образования сих Училищ и составления капитала на содержание Духовенства. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 1-е. Т. 30 (1808–1809). Санкт-Петербург, 1830. С. 368–396.

190. О числе учебных заведений и учащихся в Полтавской губернии за 1909 год. *Обзор Полтавской губернии за 1909 год*. Полтава : Типография губернского правления, 1910. Ведомость № 6.

191. О числе учебных заведений и учащихся в Полтавской губернии. *Обзор Полтавской губернии за 1903 год*. Полтава : Типография губернского правления, 1904. Ведомость № 9.

192. О числе учебных заведений и учащихся в Полтавской губернии. *Обзор Полтавской губернии за 1904 год*. Полтава : Типография губернского правления, 1905. Ведомость № 9.

193. О числе учебных заведений и учащихся в Полтавской губернии. *Обзор Полтавской губернии за 1910 год*. Полтава : Типография губернского правления, 1912. Ведомость № 6.

194. О числе учебных заведений и учащихся в Черниговской губернии. *Обзор Черниговской губернии за 1876 год*. Чернигов : Типография губернского правления, 1877. Ведомость № 8.

195. О числе учебных заведений и учащихся в Черниговской губернии. *Обзор Черниговской губернии за 1907 год*. Чернигов : Типография губернского правления, 1908. Приложение № 14.

196. О численном составе и устройстве полицейских команд в городах. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 3-е. Т. 7 (1887). Санкт-Петербург, 1889. С. 171.

197. Об извозном промысле. *Державний архів Харківської області*. Ф. 45. Оп. 2. Спр. 2385. Арк. 9.

198. Об обеспечении врачебной помощью рабочих промышленных предприятий. *Державний архів Харківської області*. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 3099. 16 арк.

199. Об организации санитарной комиссии. *Полтавские губернские ведомости*. 1876. 31 марта. С.3–4.

200. Об организации сыскной части. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 3-е. Т. 28 (1908), ч. 1. Санкт-Петербург, 1911. С. 449.
201. Об открытии Авдотьею Принцейши женского частного пансиона в г. Чернигове. Из циркуляра генерал-губернатора от 1 января 1849 года. *Центральний державний історичний архів, м. Київ*. Ф. 442. Оп. 82. Спр. 648. Арк. 3.
202. Об открытии в городе телеграфной станции. *Чернигову 1300 лет : сб. документов и материалов*. Київ : Наукова думка, 1990. С. 75.
203. Об упразднении существующего ныне ремесленного сословия. 1896 г. *Державний архів Харківської області*. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 2221. 27 арк.
204. Об учебных заведениях Харьковской губернии за 1904 год. *Обзор Харьковской губернии за 1904*. Харьков : Типография губернского правления, 1905.
205. Об учреждении Санитарного Бюро. *Державний архів Харківської області*. Ф. 45. Оп. № 1. Спр. 2854. Арк. 21.
206. Обеспечение врачебной помощью рабочих промышленных заведений. *Врачебная хроника Харьковской губернии*. 1905. № 5. С. 187–211.
207. Обзор Полтавской губернии за 1909 год. Полтава : Типография губернского правления, 1910. 71 с.
208. Обзор узаконений и распоряжений правительства по вопросам общественного призрения и благотворительности в 1897 году. *Трудовая помощь*. 1897–1898. 1. С. 5–7.
209. Обзор экономического состояния Чернигова (1861 год). *Чернигову 1300 лет : сб. документов и материалов*. Київ : Наукова думка, 1990. С. 79.
210. Общедоступный драматический театр Грикке. *Утро*. 1910. 5 января. С. 1.
211. Общественное и частное призрение в России. Санкт-Петербург : Тип. Имп. Акад. наук, 1907. 296 с.

212. Объявление купца Дмитрия Ковалева о закупке у него фашинника Харьковской городской думой (1809 год). *Державний архів Харківської області*. Ф. 44. Оп. 2. Справа 26. Опис 2. Арк. 68.

213. Объявления. *Полтавские губернские ведомости*. 1887. 10 декабря. С. 1.

214. Объяснительная записка к плану всеобщего обучения в городе Харькове. *Известия Харьковской городской думы*. 1911. № 8. С. 73–77.

215. Обязательные постановления для жителей г. Харькова о продаже мяса в гор. Харькове от 1892 года. *Известия Харьковской городской думы*. 1915. № 10. С. 15–16.

216. Обязательные постановления о дезинфекции одежды и белья. *Полтавские губернские ведомости*. 1886. 1 марта. С. 1.

217. Обязательные правила составленные санитарной комиссией. *Полтавские губернские ведомости*. 1885. 30 октября. № 94. С. 1.

218. Освещение. *Известия Харьковской городской думы*. 1915. № 3. С. 176.

219. Осмотр 8 июня 1881 р. экспертами думы и строителями водопровода водоразборных будок. *Державний архів Харківської області*. Ф. 45. Оп. 18. Спр. 90. Арк. 58.

220. Основные положения к составлению проекта новой электрической станции и сети. *Известия Харьковской городской думы*. 1911. № 4. С. 5–7.

221. От действительного статского советника, Слободско-Украинского генерал губернатора Харьковской городской думе предложение о замощении от Харьковского моста до гимназии (1807 год). *Державний архів Харківської області*. Ф. 44. Оп. 2. Спр. 23. Арк. 527–529.

222. От Харьковского полицмейстера сообщение Харьковской городской думе о неисправности фонарей (1809 год). *Державний архів Харківської області*. Ф. 44. Спр. 26. Оп. 2. Арк. 772.

223. Отголоски. *Южный край*. 1895. 27 февраля. С. 3.

224. Отдел справочный. *Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1892 год*. Полтава : Типография Л. Фришберг, 1892. С. 1–131.
225. Отдел библиографический. *Харьковский календарь на 1894 год*. Харьков : Типография Губ. Правления, 1893. С. 538–540.
226. Отдел III. Педагогический. *Харьковский календарь на 1903 год*. Харьков : Типография Гессен, Молдчадского и Варшавчик, 1903. С. 163–183.
227. Отдел медицинский. *Памятная книжка и Адрес-календарь Полтавской губернии на 1891 год*. Полтава : Типография Л. Фришберга, 1891. С. 1–61.
228. Отдел почтово-телеграфный. *Харьковский календарь на 1901 г.* Харьков : Типография Губ. Правления, 1900. С. 11–184.
229. Отдел справочный. *Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1895 год*. Полтава : Типогр. Л. Фришберга, 1895. С. 1–229.
230. Отдел справочный. *Памятная книга и Адрес-календарь Полтавской губернии на 1891 год*. Полтава : Типография Л. Фришберга, 1891. С. 1–247.
231. Отдел статистический. *Памятная книга и Адрес-календарь Полтавской губернии на 1888*. Полтава : Типография Л. Фрешберга, 1887. С. 145–192.
232. Отдел статистический, местный. *Харьковский календарь на 1901 год*. Харьков, 1901. С.1–87.
233. Открытие железнодорожного клуба. *Утро*. 1913. 28 октября. С. 3.
234. Отчет о городских училищах за 1899 год. *Державний архів Харківської області*. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 2556. Арк. 5–6.
235. Отчет о деятельности комиссии по замощению города за 1912 год. *Известия Харьковской городской думы*. 1914. № 9–11. С. 251.
236. Отчет о деятельности Народного дома в течении 1909 года. *Известия Харьковской городской думы*. 1910. № 1 С. 118.

237. Отчет о деятельности санитарного отделения за январь, февраль, март и апрель 1910 года. *Известия Харьковской городской думы*. 1910. №3–4. С. 9–11.
238. Отчет о деятельности Черниговского городского общественного управления за 1898 г. Чернигов, 1900. 215 с.
239. Отчет о доходах Харьковской городской думы на 1856 год. *Державний архів Харківської області*. Ф. 44. Оп. 1. Справа № 136а. Арк. 38.
240. Отчет о мировом развитии – 1994 : инфраструктура и развитие. Вашингтон : Всемирный банк, 1994. 161 с.
241. Отчет о состоянии и деятельности Черниговской городской пожарной команды за 1915 год. *Чернігівській губернії – 210 років : зб. документів і матеріалів*. Чернігів : Десна Поліграф, 2012. С. 301–303.
242. Отчет трамвайной комиссии за 1913 год. *Известия Харьковской городской думы*. 1913. № 12. С. 110.
243. Отчет Тротуарной комиссии за 1909 год. *Известия Харьковской городской думы*. 1910. № 8. С. 58.
244. Памятная книга Полтавской губернии за 1865 год. Полтава, 1866. 466 с.
245. Памятная книга Полтавской губернии на 1901 год. Полтава: Типо-Литография Губернского правления. 600 с.
246. Памятная книга Полтавской губернии на 1912 год. Полтава : Электрич. тип. Д. Н. Подземского. 388 с.
247. Памятная книга Черниговской губернии на 1862 года. Чернигов : Типография Губернского и Ильинского монастыря, 1862. 576 с.
248. Памятная книжка и Адрес-календарь Полтавской губернии на 1888 год. Полтава : Типография Л. Фрешберга, 1887. С. 434 с.
249. Памятная книжка Полтавской губернии на 1910 год. Полтава : Типо-Литография Губернского Правления, 1910. 508 с.
250. Памятная книжка Полтавской губернии на 1912 год. Полтава : Типография Д. Н. Подземского, 1912. 450 с.

251. Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 год. Харьков : Университетская типография, 1866. 500 с.
252. Памятная книжка Черниговской губернии на 1878 год. Чернигов : Губернская типография, 1878. 180 с.
253. Петропавловский Н. И. Городской утилизационный завод. *Южный край*. 1911. 11(24) июня. С. 4.
254. План г. Харькова / сост. Ю. Кулжинским. Харьков : Типо-Литография И. М. Варшавчика, 1887.
255. План города Харькова с обозначением телефонной сети и показанием городских почтово-телеграфных учреждений и почтовых ящиков. *Карты и планы города Харькова XVIII – XX вв.* Харьков : Фолио, 2020. С. 48.
256. План города Чернигова составленный в 1908 году. *Державний архів Чернігівської області*. Ф. 678. Оп. 1. Спр. 126. URL : <https://cn.archives.gov.ua/expos/temat/historymaps/23.html> (дата звернення 04. 04. 2021)
257. План губернского города Полтава в 1909 г. URL : <http://histpol.pl.ua/ru/poltava-istoricheskie-ocherki/ulitsy-i-istoricheskie-raiony/ukazatel-ulits#0000> (дата обращения 04. 04.2021).
258. План Полтавы 1841 г. URL : <http://poltavaobl.ru/index.php?file=karta> (дата обращения 26.07.2021).
259. План Харькова 1895 г. URL : http://old-kharkov.at.ua/photo/starye_karty_kharkova/26 (дата обращения 12.04.2019).
260. План Харькова 1914 года. URL : <https://forum.violity.com/viewtopic.php?t=68222&sid=5460d4d2490d75737f3f5a15f28b6fb1> (Дата обращения 27.07.2021).
261. План Чернигова 1871 г. *Подробный атлас Российской империи с планами главных городов* / сост. А. А. Ильин. Санкт-Петербург, 1876. С. 102.

262. По вопросу о том, на чьей обязанности лежит первоначальное устройство тротуаров в городах. *Известия Харьковской городской думы*. 1914. № 6–8. С. 4.

263. По вопросу устройства в Чернигове Берлинского общественного трамвая на казенном шоссе. *Центральный державный історичний архів, м. Київ*. Ф. 692. Оп. № 11 (1898). Спр. 42. Арк. 8.

264. По ходатайству К. Г. Шиманского о разрешении движения автобуса и об издании постановлений о припряжении лошадей цугом. *Державний архів Харківської області*. Ф. 45. Оп.7. Спр. 125. Арк. 11.

265. Погорелко А. К. Доклад по возбуждению ходатайства о передаче телефонного дела в Харькове в ведение городского управления. Харьков, 1910. 19 с.

266. Погорелко А. К. Доклад по вопросу об удалении из города отбросов, обезвреживания и уничтожения их. Харьков : Печатное дело 1902. 113 с.

267. Подання Медичної колегії в Придворну канцелярію про виділення матеріальної допомоги лікарю І. Тішевському в 1803 році. *Полтаві 800 років (1174–1974) : зб. документів та матеріалів*. Київ : Наукова думка, 1974. С. 47.

268. Пожарный комитет. *Южный край*. 1895. 30 октября. С. 3.

269. Покраска апельсин фуксином. *Полтавские губернские ведомости*. 1896. 6 апреля. С. 1.

270. Полежаев Т. Историческое и топографическое описание первопрестольного града Москва. Москва : Типография Селиванского и товарища, 1796. 106 с.

271. Положение о горнозаводских людях городов. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2-е. Т. 36 (1861), ч. 1. Санкт-Петербург, 1863. С. 439–449.

272. Положение о присутствиях по делам страхованиям рабочих. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 3-е. Т. 32 (1912), ч1. Санкт-Петербург, 1915. С. 847–850.

273. Положение о приходских попечительствах при православных церквах (высочайше утверждено 2 августа 1864 г.). Томск : Тип. Дома трудолюбия, 1910. 16 с.

274. Положение о частных учебных заведениях 1868 года. *Свод законов Российской империи*. Т. 11, ч. 1, гл. 2. Санкт-Петербург, 1912. С. 325–329.

275. Положение об артелях трудовых. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 3-е. Т. 22 (1902), ч. I. Санкт-Петербург, 1904. С. 416–418.

276. Полтава. Адрес-календарь. *Памятная книга и Адрес-календарь Полтавской губернии на 1892 год*. Полтава : Типография Л. Фришберга, 1892. С. 3–166.

277. Полтавская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. Санкт-Петербург, 1907. С. 1–23.

278. Полтавский календарь на 1871 год. Полтава, 1872. 474 с.

279. Полтавский календарь на 1909 год. Полтава : Типо-литография Губернского Правления, 1909. 533 с.

280. Попечительство о домах трудолюбия и работных домах (1895–1897 гг.). *Трудовая помощь*. 1897–1898. № 1. С. 8–23.

281. Пояснительная записка к проекту крытого рынка в городе Харькове. *Известия Харьковской городской думы*. 1912. № 2. С.253–255.

282. Правила для водоснабжения частных усадеб, казенных и общественных зданий, фабрик и заводов и городского водопровода. *З історії Чернігівського водопроводу*. URL : https://water.cn.ua/news/z-istorii-chernigivskogo-vodoprovodu_241 (дата звернення 03.06.2019).

283. Правила о вознаграждении потерпевших вследствие несчастных случаев рабочих и служащих. *Полное собрание законов*

Российской империи. Собрание 3-е. Т. 23 (1903). Санкт-Петербург, 1905. С. 600–606.

284. Правила пользования городской телефонной сетью. *Полтавские губернские ведомости*. 1894. 9 декабря. С. 2.

285. Правление военного губернатора города Харькова и Харьковского гражданского губернатора. Строительная и дорожная комиссия к Харьковской городской думе. 26 июня 1856 года. *Державний архів Харківської області*. Ф. № 44. Оп. 1. Спр. 136а. Арк. 36.

286. Предложения санитарного попечителя М. А. Яковлева о контроле за съестными припасами, торговля мясом и в гостиницах. *Полтавские губернские ведомости*. 1884. 22 ноября. С. 3.

287. Предписание комитета об устройстве губернского города Харькова от 17 октября 1840 года. *Державний архів Харківської області*. Ф. 44. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 365.

288. Приговор Харьковского купеческого общества о необходимости водопровода 1846 года. *Державний архів Харківської області*. Ф. 44. Оп. 1. Спр. № 136а. Арк. 1.

289. Приговор Харьковского мещанского цехового общества о внесении пожертвований на водопровод. *Державний архів Харківської області*. Ф. 44. Оп. 1. Спр. 136а. Арк. 21.

290. Приложение к постановлению о городских и сельских хозяйствах. *Свод уставов государственного устройства*. Ч. 4–5. Санкт-Петербург : Типография Второго отделения канцелярии его величества, 1842. С. 469–508.

291. Примерное положение для учреждения больниц. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 1-е. Т. 20 (1775–1780). Санкт-Петербург, 1830. С. 276.

292. Примерные основные положения об организации и порядке деятельности участковых санитарных попечительств. *Известия Харьковской городской думы*. 1911. № 9. С. 10–14.

293. Программа ближайшей деятельности санитарной организации Харьковской губернии. *Врачебная хроника Харьковской губернии*. 1905. № 1–2. С. 32.

294. Проект устава Харьковского Взаимного Общества канализации. Харьков : Печатное дело, 1909. 15 с.

295. Проект Устава Харьковского Епархиального Церковно-Археологического Общества и Музея при нем. Харьков : Типография «Мирный труд», 1912. 8 с.

296. Проза жизни. *Южный край*. 1896. 2 июня. С. 2.

297. Протопопов Д. Д. Городские предприятия. *Городское дело*. 1915. № 15–16. С. 853.

298. Разъяснения Главного инженера Городской железной дороги на замечания профессора Н. А. Артемьева. *Известия Харьковской городской думы*. 1913. № 2. С. 53.

299. Рапорт гласного Василия Беспалого о починке фонарей. *Державний архів Харківської області*. Ф. 44. Оп. 2. Справа 65. Арк. 177.

300. Рапорт о строительстве и ремонте мостовой по улице Московской в городе Харькове. *Державний архів Харківської області*. Ф. 6. Оп.1. Спр. 166. Арк. 7.

301. Рапорт полтавського городничего П. Шаховського в Малоросійське губернське правління з проханням затвердити складений ним кошторис на ремонт мосту та впорядкування вулиць у Полтаві. *Полтаві 800 років (1174 – 1974) : зб. документів та матеріалів*. Київ : Наукова думка, 1974. С. 46.

302. Рапорт Слободско-Украинского обер-форшмейстера надворного советника и кавалера Бринкмана. *Харків : зб. архівних документів і матеріалів* / гол. ред. С. І. Посохов; упоряд. : Л. М. Момот, О. С. Гнезділо, Л. П. Добреля. Харків : Вид-во Нац. у-нту внутр. справ, 2004. С. 21.

303. Рапорт Харьковского полицмейстера о ремонте двух поперечных мостов. *Державний архів Харківської області*. Ф. 44. Оп. 2. Спр. 65. Арк. 166.

304. Рапорт Харьковской городской думе о разрешении о сооружении плота на реке Лопань для мытья белья напротив дома профессора Громова (1832 год). *Державний архів Харківської області*. Ф. 44. Оп. 2. Спр. 65. Арк. 1709.
305. Расписание отправки и приема почты по Черниговской губернии. *Черниговские губернские ведомости*. 1850. № 22. С. 220–223.
306. Распоряжение губернского правления городской думе об улучшении санитарного состояния Чернигова. *Чернигову 1300 лет : сб. документов и материалов*. Київ : Наукова думка, 1990. С. 69–70.
307. Регламент главного магистрата. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 1. Т. 6 (1720–1722). Санкт-Петербург, 1830. С. 291–310.
308. Результаты работы химического отделения городской санитарной лаборатории. *Известия Харьковской городской думы*. 1916. № 13–14. С. 207.
309. Рейнгардт Ф. О. г. Харьков 20-х и 30-х годов. *Харьковский сборник*. Вып. 1. Харьков, 1887. С. 1–29.
310. Роспись расходов и доходов думы на 1862 год. *Державний архів Харківської області*. Ф. 44. Оп. 2. Спр. 464а. Арк. 155.
311. Русов А. А. Описание Черниговской губернии. Т. 2. Чернигов, 1899. 327 с.
312. Русова С. Мої спомини, 1879–1915. *За сто літ : матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ ст.* Кн. 3. Київ, 1928. С. 147–205.
313. Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова, составленных Харьковской городской думой 1872–1902 гг. Харьков : Печатное дело, 1902. 112 с.
314. Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова, составленных Харьковской городской думой 1909–1914 гг. Харьков : Печатное дело, 1915. 32 с.

315. Сборник распоряжений по Главному управлению почт и телеграфов за 1886 г. Санкт-Петербург, 1887. 850 с.
316. Сведения о городских заведениях общественного призрения (25 декабря 1869 год). *Чернигову 1300 лет : сб. документов и материалов*. Київ : Наукова думка, 1990. С. 82.
317. Сведения о заседаниях городских комиссий, состоящих при Харьковской городской Думе за февраль 1912. *Известия Харьковской городской думы*. 1912. № 2. С. 288.
318. Сведения о присоединении к канализации. *Известия Харьковской городской думы*. 1915. № 12. С. 549.
319. Сведения о присоединении к канализации. *Известия Харьковской городской думы*. 1915. № 12. С. 549.
320. Сведения о присоединении к канализации. *Известия Харьковской городской думы*. 1916 . № 3–4. С. 455.
321. Семененко И. В. К вопросу о клубном азарте. *Утро*. 1911. 18 сентября. С. 7.
322. Силуэты местной жизни. Бесконечная поэма. *Южный край*. 1895. 8 октября. С. 2.
323. Со съезда по призрению бедных. *Городское дело*. 1910. № 7. С. 475.
324. Современное хозяйство города Харькова (1910 – 1913). Вып.1 Харьков : Просвещение, 1914. 303 с.
325. Современное хозяйство города Харькова. (1910 – 1913). Вып.2. Харьков : Просвещение, 1914. 199 с.
326. Соколовский Г. Из муниципальной жизни Чернигова (письмо из провинции). *Городское дело*. 1909. № 5. С. 202–208.
327. Сообщение из мест. Полтава. *Городское дело*. 1913. № 13–14. С. 945–973.

328. Сообщение Харьковской городской думе от полицмейстера о неисправности фонарей (1809). *Державний архів Харківської області*. Ф. 44. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 932.

329. Сопоставительная таблица моторных вагонов Харьковского, Московского, Петербургского и Киевского трамваев. *Известия Харьковской городской думы*. 1911. № 1. С. 10–11.

330. Сосновский М. Очерк эволюции одного города. Полтава. *Городское дело*. 1910. № 3. С. 135–142.

331. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел по сведениям 1859 г. Т. 24. Московская губерния. Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1862. 240 с.

332. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел по сведениям 1859 г. Т. 33. Полтавская губерния. Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1862. 262 с.

333. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел по сведениям 1859 г. Т. 40. Смоленская губерния. Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1868. 512 с.

334. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел по сведениям 1859 г. Т. 48. Черниговская губерния. Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1866. 229 с.

335. Список должностных лиц Черниговской губернии. *Памятная книжка Черниговской губернии*. Чернигов : Типография губернская, 1862. С. 10–57.

336. Спорт. *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*. Т. 31. Санкт-Петербург : Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1900. С. 298.

337. Спорт. Велосипедные гонки. *Утро*. 1914. 29 мая. С. 6.
338. Спорт. Футбол. *Утро*. 1912. 23 марта. С. 4.
339. Справочная книжка по Полтавской губернии на 1907 год. Полтава : Типо-литография Губернского правления, 1907. 454 с.
340. Справочные сведения. *Памятная книжка Полтавской губернии на 1914 год*. Полтава : Типо-Литография Губернского Правления, 1914. С. 3–126.
341. Справочный отдел. *Памятная книжка и Адрес-календарь Полтавской губернии на 1888 год*. Полтава : Типо-литография Л. Фришберга, 1887. С. 1–202.
342. Справочный отдел. *Адрес-календарь и Справочная книжка на 1898 год*. Полтава : Типо-литография Губернского Правления, 1898. С. 2–97.
343. Справочный отдел. *Адрес-календарь и Справочная книжка на 1899 год*. Полтава : Типо-литография Губернского Правления, 1899. С. 1–129.
344. Статистические материалы по городским школам за 1902 год. *Державний архів Харківської області*. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 2858. Арк. 33–148.
345. Статистическое описание Полтавы 1858 года. *Полтавские губернские ведомости*. 1893. 23 июня. С. 1–2.
346. Статистичний опис Полтави за 1806 рік. *Полтаві 800 років (1174–1974) : зб. документів та матеріалів*. Київ : Наукова думка, 1974. С. 52–54.
347. Статистичні відомості про м. Харків, 1839 р. *Харків. Збірник архівних документів і матеріалів* / гол. ред. С. І. Посохов; упоряд.: Л. М. Момот, О. С. Гнезділо, Л. П. Добреля. Харків : Вид-во Нац. у-нту внутр. справ, 2004. С. 30.
348. Сукачев Г. В. Из практики санитарного надзора г. Харькова. *Известия Харьковской городской думы*. 1916. № 11–12. С. 337–346.
349. Супруги-лилипуты в музее-паноптикуме Шульце-Беньковского. *Южный край*. 1895. 23 апреля. С. 3.

350. Схематический план канализации г. Харькова (1913 г.). *Вечерний Харьков*. 2010. 6 апреля. URL : <https://vecherniy.kharkov.ua/news/38454/> (дата обращения 04.04.2021)
351. Тарасов А. Топографическое описание Чернигова 1783 года. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии, 1900–1902*. Чернигов : Типография Губернского правления, 1902. С. 151–162.
352. Театр-колизей Муссури. *Утро*. 19 января. 1910. С. 1.
353. Телефонная связь в Харькове. *Южный край*. 1884. 24 июля. С. 4.
354. Томашевский М. Результаты однодневной переписи обитателей ночлежных приютов г. Харькова, произведенной 7-го февраля 1879 года. *Записки Императорского Харьковского университета 1879 года*. Т. 2. Харьков : Университетская типография, 1881. С. 63–64.
355. Топографическое описание Харьковского наместничества 1785 года. *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.* Київ : Наукова думка, 1991. С. 58–119.
356. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 років. *Описи Лівобережної України / упоряд. Т. Б. Ананьева*. Київ : Наукова думка, 1997. С. 24–128.
357. Требование жителей Холодной горы изменить маршрут трамвая с Кладбищенской улицы на Токовую. *Известия Харьковской городской думы*. 1910. № 11. С. 361.
358. Требование жителей Холодной горы изменить маршрут трамвая с Кладбищенской улицы на Токовую. Продолжение. *Известия Харьковской городской думы*. 1910. № 12. С. 380.
359. Тутышкин. П. Об автономии врачебно-санитарных учреждений. *Врачебная хроника Харьковской губернии*. 1905. № 11–12 С. 628–635.
360. Указ генерал-губернатора о предоставлении харьковской полиции лопат, топоров и тачек для исправления городских работ (1809 год). *Державний архів Харківської області*. Ф. 44. Оп. 2. Справа № 13. Арк. 59.

361. Указатель (торгово-промышленный, технический, юридический и медицинский) / сост. Г. П. Радовильский. Харьков : Печатник, 1912. 152 с.
362. Устав Благочиния или Полицейский устав. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 3-е. Т. 21 (1781–1783). Санкт-Петербург, 1830. С. 462–488.
363. Устав гимнастического общества «Сокол». Полтава : Электр. тип. И. Л. Фришберга, 1911. 22 с.
364. Устав заводской Товарищества М. Гельферих-Саде добровольной пожарной дружины. Харьков : Типография В. Д. Цукермана, 1909. 32 с.
365. Устав общества «Клуб трудящихся г. Полтавы». Полтава : Электрич. тип. Д. Н. Подземского, 1912. 12 с.
366. Устав пожарный. *Свод законов Российской империи*. Т. 12 (1832), кн. 3. Санкт-Петербург : Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1832. С. 307–328.
367. Устав пожарный. *Свод законов Российской империи*. Т. 12 (1857), ч. 1. Санкт-Петербург : Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. С. 1–30.
368. Устав почтовый. *Свод законов Российской империи*. Т. 12 (1857), ч. 2. Санкт-Петербург : Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. С. 1–88.
369. Устав Полтавского общества взаимного страхования от огня имущества. Полтава : Электрическая типо-литография «Дохран», 1909. 20 с.
370. Устав ремесленный. *Свод законов Российской империи*. Т. 11 (1857), ч. 2. Санкт-Петербург : Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. С. 1–75.
371. Устав санатории, учрежденной Евгенией Аристарховной Николаевой на Славянских Минеральных водах (Харьковская губерния). Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1902. 10 с.
372. Устав спортивного общества «Феникс». Харьков : Типография В. Бенгис, 1911. 7 с.

373. Устав Харьковского Купеческого Собрания. Харьков : Типография Зильберга, 1892. 25 с.

374. Устав Харьковского общества взаимного страхования имущества от огня. Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1872. 33 с.

375. Устав Харьковского общества распространения в народе грамотности. Харьков : Университетская типография, 1869. 6 с.

376. Устав Харьковского практического технологического института. До історії відкриття першого в Україні вищого технічного навчального закладу – Харківського практичного технологічного інституту (1885) / упоряд. І. Федосова. *Історико-педагогічний альманах*. 2009. № 2. С. 85–84.

377. Устав Харьковского публичного аквария. Харьков : Типография М. Ф. Зильберга, 1890. 8 с.

378. Устав Харьковской артели посыльных утвержденных Министером внутренних дел в 1894 году. Харьков : Типография И. М. Варшавчика, 1895. 16 с.

379. Устав частной лечебницы врача М. Шляпошникова. Харьков : Типография «Южного края», 1903. 13 с.

380. Устав частной психиатрической лечебницы приват-доцента Б. Грейденберга. Харьков : Типография М. Зильберга, 1904. 10 с.

381. Устав Частной Хирургической лечебницы учрежденной доктором Б. Б. Бранзбургом в г. Харькова. Харьков : Типография. М. Зильберберга, 1911. 7 с.

382. Устинов И. А. Описание г. Харькова. Репр. издание. Харьков : Издательство САГА, 2007. 362 с.

383. Утвердительная грамота Харьковского Императорского Университета. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2-е. Т. 28 (1804–1805). Санкт-Петербург, 1830. С.650–656.

384. Учреждение для управления губерний Всероссийской Империей. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2-е. Т. 20 (1775–1780). С. 229–287.

385. Фавр В. В. Городская народная баня в г. Харькове. *Известия Харьковской городской думы*. 1916. № 5. С. 507.
386. Фесенко И. *Значение для города промышленно-технического музея*. Южный край. 12 февраля. 1881. С.1–2.
387. Фрейберг Н. Г. *Врачебно-санитарное законодательство в России*. 3-е издание. Санкт-Петербург : Практическая медицина, 1913. 1071 с.
388. Футбол. Развитие футбола в России. Всероссийский футбольный союз. *Российский спорт*. 1912. 2 сентября. № 36. С. 10.
389. Хавкина-Гамбургер Л. Б. Народные библиотеки. *Труды созванного Харьковским обществом грамотности 7-12 июня 1915 г. в г. Харькове Съезда по вопросам организации разумных развлечений для населения Харьковской губ.* Харьков, 1915. С. 249.
390. Харків у 1854 р. *Харків. Збірник архівних документів і матеріалів* / гол. ред. С. І. Посохов; упоряд. : Л. М. Момот, О. С. Гнезділо, Л. П. Добреля. Харків : Вид-во Нац. у-нту внутр. справ, 2004. С.49–50.
391. Харьков : путеводитель для туристов и экскурсантов / Харьковское общество любителей природы. 3-е изд. Харьков : Типография И. М. Аничкина, 1915 . 179 с.
392. Харьков в середине XIX ст. *Альбом старинных планов г. Харькова, снимков его видов и портретов его деятелей* : Прил. ко 2-му тому «Истории города Харькова». *Репр.издание* / сост. проф. Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. Харьков, 2004. С. 12.
393. Харьковская городская дума, Статистический отдел. *Материалы для истории Харьковской городской думы и городского хозяйства Харькова за 25 лет с 1871 по 1896 год*. Харьков : Типография Губернского Правления, 1896. 122 с.
394. Харьковская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. Санкт-Петербург, 1907. С. 1–26.
395. Харьковская памятная книга на 1869 год. Харьков : Губернская типография, 1868. 440 с.

396. Харьковские аптеки. *Южный край*. 1882. 21 февраля. С. 3.
397. Харьковский календарь на 1874 год. Харьков : Печатня К. П. Счасни, 1874. 175 с.
398. Харьковский календарь на 1885 г. Харьков : Типография Губернского Правления, 1884. 894 с.
399. Харьковский календарь на 1890 год. Харьков : Типография Губернского правления, 1890. 672 с.
400. Харьковский календарь на 1894 г. Харьков : Губернская типография, 1894. 970 с.
401. Харьковский календарь на 1901 г. Харьков, 1900. 362 с.
402. Харьковский календарь на 1908 г. Харьков : Типография Губернского правления, 1908. 408 с.
403. Харьковский календарь на 1909 г. Харьков : Типография Губернского правления, 1909. 408 с.
404. Харьковский полицмейстер Харьковской городской думе о фураже для пожарных лошадей. *Державний архів Харківської області*. Ф. 44. Оп. 2. Спр. 62. Арк. 10.
405. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля. Петроград : Огни, 1916. 251 с.
406. Хижняков В. М. Об устройстве водопровода в Чернигове. *Чернігівська старовина*. Чернігів : Десна Поліграф. С. 134–176.
407. Ходатайство Шиманского о разрешении движения автобуса. *Известия Харьковской городской думы*. 1911. № 11. С. 145.
408. Хранение, упаковка и перевозка мебели. *Южный край*. 1914. 9 мая. С. 1.
409. Хроника городской жизни в России. *Городское дело*. 1910. № 2. С. 9–10.
410. Хроника городской жизни. Полтава. *Городское дело*. 1911. № 15–16. С. 1173.

411. Черкес Д. Отчет о деятельности Инженерного отдела Харьковской городской управы. *Известия Харьковской городской думы*. 1910. № 8. С. 52.
412. Черкес Д. С. Доклад о разработке проекта второй очереди канализации г. Харькова в районе бассейнов Старо-Московского, Петинского и Главного коллекторов. *Известия Харьковской городской думы*. 1916. № 1. С. 157.
413. Черкес Д. С. Об организации городского обоза для вывозки сухого мусора из частных и общественных владений в г. Харькове. Харьков : Просвещение, 1913. 56 с.
414. Чернигов. Разгром городского самоуправления. *Городское дело*. 1913. № 13–15. С. 1042.
415. Черниговская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. Санкт-Петербург, 1907. С. 1–18.
416. Чертов А. Городская медицина в Европейской России. Москва : Общество русских врачей в память Н. И. Пирогова, 1903. 272 с.
417. Чибрарио де Годен Ж. Вся кинематография : настольная адресная и справочная книга. Москва, 1916. 356 с.
418. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание 1786 г. Київ : Университетская Типография, 1851. 697 с.
419. Шереметев А. Д. Краткий статистический обзор пожарных команд Российской империи. Санкт-Петербург : Типография Р. Голике, 1892. 254 с.
420. Шимков А. П. Во что обходится городу Харькову его неблагоустройство. Харків : Типография М. Ф. Зильберберга, 1881. 22 с.
421. Ширяев О. И. Городской бюджет в опасности. *Южный край*. 1915. 30 октября (12 ноября). № 3013. С. 6.
422. Шишков А. Железно-конная дорога в Харькове. *Южный край*. 1881. 3 марта 1881. С. 2.

423. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 годах. Ч. 2. Санкт-Петербург : Типография К. Вульфа, 1863. 904 с.

424. Grand Hotel. Меню. *Южный край*. 1895. 28 января. С. 1.

425. Hotel de Paris. *Полтавские губернские ведомости*. 1884. 5 июня. С. 2.

426. 100 лет Главному управлению государственного здравоохранения России.

URL : <https://www.historymed.ru/specproject/100years/history/> (Дата обращения 1.07.2021).

427. Абрамович И. А. Канализация города Харькова (1912–1980 гг.). Харьков : Основа, 1912. 240 с.

428. Авдеева Т. В. Медичне обслуговування у Полтаві наприкінці XIX – першому десятилітті XX століття. URL : http://www.battle-poltava.org/ukr/pavlovsky_2013/ (дата звернення 02.03.2020).

429. Авсеенко В. 200 лет Санкт-Петербурга. Санкт-Петербург, 1903. 296 с.

430. Айзенштадт Ш. Осьовий час у світовій історії. *Культурні цінності Європи*. Київ : Дух і літера, 2014. С. 37–66.

431. Альков В. А. Трансформація харківського клубного дозвілля в умовах модернізаційних перетворень другої половини XIX–початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2013. № 17. С. 30–38.

432. Альков В. А. У боротьбі за відвідувача: становлення прийомів комерційної діяльності в закладах дозвілля м. Харкова наприкінці XIX – на початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені*

В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2011. № 14. С. 101–108.

433. Альков В. А. Харків наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття: дозвілля міських мешканців в умовах модернізації: дис ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 330 с.

434. Альков В. А. Харківський комерційний клуб у контексті модернізації суспільства другої половини ХІХ–початку ХХ ст. *Історичні регіони: минуле та сучасність : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Харків, 28-29 листопада 2013 р.* Харків : ХНАДУ, 2013. С. 177–178.

435. Антонов А. Л., Маслійчук В. Л., Парамонов А. Ф. История Харьковского городского самоуправления, 1654–1917. Харьков : Регион-Информ, 2004. 200 с.

436. Антонюк В. С., Буликеева А. Ж. Социальная инфраструктура в системе региональной инфраструктуры. *Вестник Тюменского государственного университета. Экономика.* 2013. № 11. С. 31–39.

437. Анциферов Н. П. Пути изучения города, как социального организма. Ленинград : Сеятель Е. В. Высоцкого, 1925. 151 с.

438. Арандаренко Н. И. Записки о Полтавской губернии. Ч.3. Полтава, 1852. 500 с.

439. Аскерова Л. С. Безпритульність та жебрацтво у Чернігові у ХІХ – на початку ХХ ст. *Література та культура Полісся.* 2009. № 48. С. 184–190.

440. Аскерова Л. С. Чернігів у ХІХ – початку ХХ ст.: формування міського середовища : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернігів : ЧНПУ імені Т. Н. Шевченко, 2012. 289 с.

441. Багалея Д. И. Заселение Харьковского края и общий ход его культурного развития до открытия университета. Харьков : Типография Зильберберга, 43 с.

442. Багале́й Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905-й год) : в 2 т. Т. 1. Харьков : Паровая Типография и Литография М. Зилберга и Сыновья, 1905. 568 с.

443. Багале́й Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655 по 1905-й год): в 2-х т. Т. 2. Харьков : Паровая Типография и Литография М. Зилберга и Сыновья, 1905. 569 с.

444. Багале́й Д. И. Опыт истории Харьковского университета : по неизданным материалам : в 2 т. Т. 1. Харьков : Паровая Типография и Литография Зильберберг 1898. 1204 с.

445. Бандурка О. М., Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Поліція в Україні: історико-правове дослідження (початок XVIII ст. – 1917 р.). Харків : Золота миля, 2012. 616 с.

446. Бемерт К. В. Университетское образование женщины. Санкт-Петербург : Тип. П. П. Меркульева, 1873. 40 с.

447. Березкина Е. Жил-был Чернигов век назад. Путеводитель по Чернигову для туриста начала XX ст. URL : <https://www.gorod.cn.ua/city/knigi-o-chernigove/585-sbornik-istoricheskikh-statei-o-chernigove.html> (дата обращения 08.06.2020).

448. Берк П. Историческая антропология и новая культурная история. URL: <https://magazines.gorky.media/nlo/2005/5/istoricheskaya-antropologiya-i-novaya-kulturnaya-istoriya.html> (дата обращения 27.05. 2021)

449. Бетлій О. Міська історія : окреслення дослідницького поля. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2018. №26. С. 9–17.

450. Биюшкина Н. И. Особенности организации и законодательной регламентации сферы образования в Российской империи в XIX – начале XX вв. *Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России*. 2019. № 4 (84). С. 10–17.

451. Білівненко С. Правове регулювання ринку алкоголю на українських землях Російської імперії XIX ст. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 22. 2011. 74–82.

452. Білоус Г. П., Войналович В. А., Єрмак О. П. Полтава : історичний нарис. Полтава : Полтавський літератор, 2008. 280 с.

453. Благотворительность. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Т. 4: Битбург-Босха. Санкт-Петербург : Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1891. С. 55–58.

454. Бодрийяр Ж. Система вещей / пер. с фр. С. Зенкина. Москва : Рудомино, 1995. 168 с.

455. Бодянский П. И. Достопримечательности Полтавы. Полтава : Тип. Губ. Правл., 1850. 13 с.

456. Боженко А. О. Формування міського способу життя у другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах м. Харкова) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2018. 253 с.

457. Бондаренко С. В поисках исторического образа Харьковской губернской публичной библиотеки. *Збірник наукових праць ХДНБ імені В. Г. Короленка*. 2016. № 6. С. 4–50.

458. Бондарь А. С. История развития и традиции спорта на Слобожанщине. *Слобожанський науково-спортивний вісник*. 2012. № 5(2). С. 156–159.

459. Бороденко О. А. Шинкарство у Гетьманщині XVIII століття : вплив на поведінкові стратегії українського соціуму. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 51. С. 279–284.

460. Бронзино Л. Ю. Герберт Маркузе и Жан Бодрийяр : теоретико-методологический анализ концепта общества потребления. *Russian Journal of Education and Psychology*. 2011. Вып. 4. С. 62–76.

461. Булава Л. М., Мащенко О. М. Загальноосвітні навчальні заклади Полтавщини напередодні Української революції. *Постметодика*. 2015. Вип. 3(122). С. 33.
462. Булыгина Т. А. Город и его пространство : попытка исторического измерения. *Новое прошлое*. Вып. 3. 2017. С. 82–95.
463. Бурдые П. Физическое и социальное пространство : проникновение и присвоение. URL : <http://bourdieu.name/content/fizicheskoe-i-socialnoe-prostranstva-proniknovenie-i-prisvoenie> (дата обращения 8. 02. 2021)
464. Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ея памятниках. Полтава : Типо-литография Губернского правления, 1902. 449 с.
465. Бучневич В. Е. Полтава и ее историческое прошлое. Полтава : Типография И. А. Дохмана, 1898. 52 с.
466. Бушин В. С. Південноукраїнське повітове місто кінця XVIII – початку XX століття: формування міського середовища Павлограда : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ: ДНУ імені О. Гончара, 2010. 237 с.
467. Быков А. А., Жукова А. В. Генезис понятия «благотворительность» в Российской традиции : нормативно-правовое обеспечение и формы реализации. *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология*. 2014. Вып. 1 (25). С. 19–30.
468. Важенин С. Г. Социальная инфраструктура народнохозяйственного комплекса. Москва : Наука, 1980. 170 с.
469. Варадинов Н. В. История Министерства внутренних дел. Ч. 2, кн. 2. Санкт-Петербург : Типография Министерства внутренних дел. 1862. 604 с.
470. Вахштайн В. Возвращение материального. «Пространства», «сети», «потoki» в акторно-сетевой теории. *Социологическое обозрение*. 2005. Т. 4, № 1. С. 94–115.

471. Вересоцька В. Чернігівська обласна бібліотека для дітей: 120 років у житті Чернігівщини. *Сіверянський літопис*. 2018. Вип. 1–2. С. 356–360.
472. Верзилов А. Краткий очерк истории черниговского городского водопровода. Чернигов, 1899. 13 с.
473. Верхратський С. А. Історія медицини. Київ : Здоров'я, 2011. 352 с.
474. Вільшанська О. Л. Мода у повсякденному житті міського населення України кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ–початку ХХ ст.* 2008. Вип. 14. С. 309–322.
475. Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кін. ХІХ – поч. ХХ ст. : Європейські впливи та українські національні особливості. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. 172 с.
476. Вітченко В. І., Іващенко В. Ю. У русі, долаючи час (До 100-річчя Харківського трамваю). Харків : КП «Друкарня № 13», 2006. 180 с.
477. Внуков В. Чемпионаты России и СССР. 1912–1935. Чебоксары : Издатель А. Гриценко, 1999. 76 с.
478. Водотика Т. С. Міграційні та модернізаційні процеси в містах Наддніпрянської України. *Український історичний журнал*. 2013. Вип. 5. С. 124–142.
479. Водотика Т. Урбаністичне середовище та підприємництво : парадигми співіснування та взаємодії в підросійській Україні в добу імперських модернізаційних перетворень. *Регіональна історія України*. 2018. Вип. 12. С. 141–156.
480. Вологодцев И. К. Особенности развития городов Украины. Київ : Господарство України, 1930. 205 с.
481. Волошин Ю. Козаки і посполиті : міська спільнота Полтави другої половини ХVІІІ ст. Київ : К.І.С., 2016. 356 с.

482. Галич В. 100-летие харьковского футбола: первые официальные матчи в Харькове. URL: <https://vecherniy.kharkov.ua/news/18919/> (дата обращения 17.06.2020).
483. Галь Б. О. Організація окремої поліції в містах Лівобережних губерній (1858–1863). *Сіверщина в історії України*. 2017. Вип. 10. С. 255–263.
484. Галь Б. Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії середини 30-х ХІХ ст. (за рапортами генерал-губернатора В. В. Левашова). *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. 2008. № 9–10. С. 177–207.
485. Галь О. Б. Пожежні команди в містах Лівобережних губерній наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. *Сіверщина в історії України*. 2019. Вип. 12. С. 191–197.
486. Гач О. Б. Правовая основа формирования негосударственного образования в дореволюционной России. *Вестник ТГПУ*. 2010. Вып. 9 (99). С. 156–161.
487. Герасимов И. В. Новая имперская история Северной Евразии. Гл. 10. ХХ век . Империя в эпоху массового общества. *Ab Imperio*. 2016. Вып. 1. С. 279–282.
488. Гессен В. М. Вопросы местного самоуправления. Санкт-Петербург : Правор, 1904. 244 с.
489. Гидденс Э. Устройство общества : Очерк теории структуризации. Москва : Академический Проект, 2005. 528 с.
490. Гнезділо О. С. Харківська реклама другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. : (за матеріалами «Харківських календарів»). *Краєзнавство*. 2005. Вип. 1–4. С. 84–85.
491. Говард Э. Города будущего. Санкт-Петербург : Типография товарищества «Обществ. Польза», 1911. 177 с.
492. Год Б., Єрмак О. Вода для Полтави: до 100-ччя міського водоканалу. *Краєзнавство*. 2000. Вып. 1–2. С. 181–187.

493. Головка А. Н., Ярмыш А. Н. Сделал, что мог... Харьковский голова Погорелко Александр Константинович : монография. Харьков : Основа, 1996. 129 с.
494. Горох М. З історії телефонізації Черніговської губернії (1894-1917 роки). *Скарбниця української культури : збірник наукових праць*. 2012. Вип. 4. С. 162–173.
495. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни. Москва : КАНОН-пресс-Ц, 2000. 304 с.
496. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні : з кінця XVIII ст. до 1861 р. . Київ : Видавництво АН УРСР, 1962. 205 с.
497. Данилевский Г. П. Украинская старина : материалы для истории украинской литературы и народного образования. Харьков : Изд. Заленского и Любарского, 1866. 403 с.
498. Данилов Ф. А. Водопроводы русских городов. Москва, 1911. 213 с.
499. Двирник В. А. Харьковское товарищество потребителей. *У истоков зарождения кооперации Украины*. Харьков : Кроссруд, 2011. С. 48–70.
500. Дворкін В. І. Просвітницька діяльність музеїв Харкова у другій половині XIX – на початку XX ст. *«Луньовські читання» : матеріали науково-практичних семінарів (2010–2014 рр.)*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. С. 18–23.
501. Дворкін І. В. Музейництво в українських землях Російської імперії у XIX – на початку XX ст. *Вісник Нац. техн. ун-ту «ХПІ» : зб. наук. пр. темат. вип. : Актуальні проблеми історії України*. Харків : НТУ «ХПІ». 2012. № 24. С. 20–25.
502. Демиденко Ю. Б. Рестораны, трактиры, чайные. Из истории общественного питания в Петербурге XVIII – начала XX века. URL : https://statehistory.ru/books/YUliya-Demidenko_Restorany--traktiry--chaynye----

Iz-istorii-obshchestvennogo-pitaniya-v-Peterburge-XVIII---nachala-XX-veka/
(дата обращения 08.12. 2019).

503. Диканский М. Г. Постройка городов, их план и красота. Петроград : Н. П. Карбасников, 1915. 308 с.

504. Диса К. Образ модерного міста у путівниках по Києву межі ХІХ-ХХ ст. *Живучі в модерному місті: Київ кінця ХІХ – середини ХХ ст.* Київ : Дух і літера, 2016. С. 82–95.

505. Дитятин И. И. Устройство и управление городов России : в 2 т. Санкт-Петербург : Типография П. П. Меркульева, 1875–1877.

506. Долинська М. Львів : простір на тлі мешканців (ХІІІ – ХІХ ст.). Львів : Видавництво УКУ, 2014. 168 с.

507. Доманова Г. Діяльність чернігівського магістрату в сфері благоустрою міста. *Сіверянський літопис.* 2010. Вип. 1. С. 9–15.

508. Донік О. М. Впровадження мереж централізованого водопостачання й водовідведення як важливий чинник модернізації міського господарства України (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2017. Вип. 26. С. 81–112.

509. Донік О. М. Купецтво як стан в Україні. *Український історичний журнал.* 2006. Вип. 3. С. 16–41.

510. Донік О.М. Благодійність в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.). *Український історичний журнал.* 2005. Вип. 4. С. 159–177.

511. Драч О. О. Велика реформа як чинник прагнень жіночої молоді Російської імперії до вищої освіти. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2011. Вип. 8. С. 227–228.

512. Драч О. О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Черкаси : Вертикаль, 2011. 532 с.

513. Драч О. О. Вища жіноча освіта в Харкові (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : макро- і мікроаналіз проблеми. *Сумська старовина.* 2009. Вип. 28–29. С. 126–135.

514. Драч О. О. Реалізація ідеї вищої жіночої освіти в Російській імперії в умовах суспільства перехідного періоду. *Ученые записки ТНУ имени В. И. Вернадского*. 2008. Т. 21(60), Вип. 3. С. 132–138.

515. Духовна скарбниця краю : Від громадської – до універсальної бібліотеки (історичний нарис). Вип. 1 / упоряд. Л. В. Студьонова. Чернігів, 2002. 55 с.

516. Евтушенко А. В. К истории первой Харьковской типографии (XVIII век). *Краєзнавство*. 2002. Вип. 1–4. С. 28–30.

517. Екскурсійний довідник по Полтаві та Полтавській окрузі. Полтава : Полтава-Поліграф, 1927. 68 с.

518. Ермолов В. А. Особенности системы образования в национальных школах Российской империи : мусульманские и еврейские школы. *Общество. Среда. Развитие (Terra Humana)*. 2009. Вип. 4. С. 107–108.

519. Ерофеева М. Акторно-сетевая теория : объектно-ориентированная социология без объектов. *Логос*. 2017. Т. 27, вип. 3. С. 83–112.

520. Ефременко Д. В., Мелешкина Е. Ю. Теория модернизации о путях социально-экономического развития. *Социологические исследования*. 2014. Вип. 6. С. 3–12.

521. Євстратов В. Розбудова та соціально-економічний розвиток Чернігова у XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2007. Вип. 4. С. 24–28.

522. Жамин В. А. Инфраструктура при социализме. *Вопросы экономики*. 1977. Вып. 2. С. 14–23.

523. Жук В. Н. Де навчався І. П. Котляревський та хто був у числі його учителів? *Наш рідний край (З історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період)*. 1991. Вип. 12. С. 24–35.

524. Журавльова Т. Марк Кранц та його книгарня : (за спогадами М. М. Могилянського). *Євреї Лівобережної України : матеріали XII*

Міжнародного наукового семінару (6 квітня 2017 р., м. Чернігів). Чернігів : Видавець Лозовий В. Москва, 2017. С. 118–126.

525. Загряцков М. Д. Социальная деятельность городского самоуправления на Западе. Вып. 1. Проблемы муниципализации. Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1906. 68 с.

526. Заєць О. Базарна та стаціонарна торгівля на Чернігівщині у II половині XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2006. № 1. С. 41–46.

527. Закревский Н. Описание Киева. Т. 1. Москва : Типография В. Грачева, 1868. 455 с.

528. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь. *Логос*. 2002. Вып. 3(34). С. 1–12.

529. Зозуля О. А. Устав артели как форма правового регулирования традиционного производства в России в начале XX в. *Вестник РУДН. Серия «Юридические науки»*. 2012. Вып. 4. С. 24–30.

530. Зрелища. *Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Эфрона*. Т. 12а. Санкт-Петербург : Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1894. С. 693.

531. Зуев Н. В. Нормативно-правовые акты в регуляции управления отечественное сферой физической культуры и спорта. URL: <http://sportlib.info/Press/ТРФК/2002N7/p51-61.htm> (дата обращения 10.06.2020).

532. Иванов А. Е. Высшая школа Российской империи начала XX века. *Вестник Российской академии наук*. 1997. Т. 67, вып. 3. С. 265–274.

533. Ивченко А. Ф. История Харьковского конного трамвая. Харьков, 2007. 50 с.

534. Игнатов К. М. Канализация города Харькова. Харьков : Типография Н. В. Петрова, 1912. 87 с.

535. Исаев А. П., Питулько Г. Н. К вопросу о современных подходах в изучении проблемы государственного регулирования благотворительности и

меценатства в Санкт-Петербурге XVIII–XIX вв. *Управленческое консультирование*. 2016. Вып. 10. С. 195–201.

536. Исаченко Т. Е., Исаченко Г. А. Роль рекреации в освоении пространства. *Современные проблемы сервиса и туризма*. 2012. Вып. 1. С. 32–41.

537. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869–1909. Москва : Типография Товарищества И. Д. Сытина, 1911. 264 с.

538. История курорта «Миргород». URL : <http://mirgorodkurort.ua/ru/content/история-курорта> (дата обращения 20. 06. 2020).

539. История Российской государственной статистика : 1811–2011. Москва : Статистика России, 2013. 143 с.

540. Іволгін В. Старий Харків : нариси. Харків, 1929. 31 с.

541. Ігнаткін І. О., Вайнгорт Л. С. Полтава : історико-архітектурний нарис. Київ : Будівельник, 1966. 103 с.

542. Историчний та географічний опис Київського намісництва в 1787 р. *Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.* / упоряд. Г. В. Болотова, К. А. Вислобоков, І. Б. Гирич, Т. Ю. Гирич та ін. Київ : Наукова думка, 1989. С. 175–238.

543. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. Київ : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967. 352 с.

544. Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. Київ : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1966. 1086 с.

545. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. Київ : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. 816 с.

546. Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. Харків : Фоліо, 2004. 686 с.

547. Історія цирку в Харкові. URL : // <https://old-circus.com/історія-цирку-в-харкові/> (Дата звернення: 20.11. 2020)

548. Казакевич О. Цензура й український театр у Російській імперії (друга половина XIX ст.). *Текст і образ : актуальні проблеми історії мистецтва*. 2017. Вып. 2 (4). С. 56–57.

549. Камочкин Г. А. Торговые пространства в русской архитектурной традиции. *Ярославский педагогический вестник*. 2015. Вып. 1. С. 122–127.

550. Качулина Н. Н. Сокольское движение как часть воспитательной системы Российской империи в конце XIX – первой четверти XX ст. *Символ науки*. 2016. Вып. 2–4. С. 115–119.

551. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. История театра в Харькове (1841). *Зібрання творів : у 7 т. Т. 7. Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи*. Київ : Наукова думка, 1981. С. 90–103.

552. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Народные воспоминания, когда и для чего поставлены пушки в Харькове близ дома дворянского собрания. *Зібрання творів : у 7 т. Т.7. Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи*. Київ : Наукова думка, 1981. С. 104–110.

553. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. О Харькове и уездных городах Харьковской губернии (1838). *Зібрання творів : у 7 т. Т.7. Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи*. Київ : Наукова думка, 1981. С. 52–84.

554. Келлер А. Терминология российского городского ремесла XVIII – XIX вв. Ч. 2. Ремесленная мастерская, мануфактура или фабрика? *Россия XXI*. 2017. Вып. 4. С. 126–137.

555. Киселева Ю. А. Ценности университетской культуры сквозь призму чувств (по воспоминаниям воспитанников и профессоров Императорского Харьковского университета). *Диалог со временем*. 2017. Вып. 60. С. 111–127.

556. Кісельова Ю. А. Емоційний вимір автобіографії М. І. Костомарова. *Харківський історіографічний збірник*. 2017. Вип. 16. С. 101–121.

557. Кісельова Ю. А. Монументальні місця пам'яті Харкова: сучасні медійні практики репрезентації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2020. Вип. 57. С. 247–280.
558. Климова О. Г., Гончаров Ю. М. Организационно-правовые формы предпринимательства в Сибири во второй половине XIX – начала XX ст. *Известия АлтГУ*. 2017. Вып. 2 (94). С. 103–108.
559. Книжная культура Томска / под. ред. В. А. Есиповой, Т. Л. Воробьевой. Томск : Из-во Том. ун-та, 2014.
560. Коваленко О. Просторовий та демографічний розвиток міста Полтави XVII – початку XIX ст. *Краєзнавство*. 2009. № 3–4. С. 62–73.
561. Коваленко О. Ремісничі цехи м. Полтави XVIII ст. *Краєзнавство*. 2010. № 1–2. С. 130–135.
562. Ковалинский В. Аптекарский устав. *Фармацевтическая отрасль*. № 3 (10). 2010. С. 102–103.
563. Ковалова А., Семенов В. Кино, цензура и власть в Петербурге-Петрограде 1890-1910-х годов. *Apparatus. Film, Media and Digital Cultures in Central and Eastern Europe*. 2017. Вып. 4. С. 1–23.
564. Колосова Н. А. Пространство ресторана в культуре русского города. URL : <https://www.sgu.ru/archive/old.sgu.ru/files/nodes/9732/14.pdf> (дата обращения 11.12.2019).
565. Комбо И. История Парижа. Москва : Весь Мир, 2002. 176 с.
566. Конкуентоспроможність морської транспортної інфраструктури України в умовах євроінтеграції. URL : http://www.dnu.dp.ua/docs/ndc/konkurs_stud/ES/3_3.pdf (дата звернення 03.02.2021)
567. Коновалов И. А., Шиманис Б. Б. Организация городской полиции по «Уставу Благочиния и полицейскому». *Правоприменение*. 2017. Вып. 2. С. 31–37.

568. Константінова В. Урбанізація : південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя : АА. Тандем, 2010. 596 с.
569. Коротеева Н. Н. Аптечное дело в России в XVIII – начале XX вв. *Вопросы истории*. 2008. Вып. 2. С. 125–129.
570. Костюк І. В. Державне регулювання розвитку соціальної інфраструктури : дис. ... канд. економ. наук : 08.00.03. Львів : ЛНУ імені І. Франка, 2015. С. 24–27.
571. Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия. Москва : РОССПЭН, 2004.
572. Кравченко В. В. Харьков/Харків : столица Пограничья. Вильнюс : Европейский гуманитарный университет, 2010. 358 с.
573. Кравченко О. В. Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII - на початку XX ст. : монографія. Харків : ФОП Панов А. М., 2019. 430 с.
574. Криклій В. А. Етапи становлення системи пенсійного забезпечення в Україні. *Інвестиції практика та досвід*. 2010. Вып. 5. С. 47–48.
575. Круглова Т. А. Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII в. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1989. 175 с.
576. Лазарева С. И. Особенности становления системы благотворительности в России (XIX – начало XX ст.). Россия и АТР. 2008. Вып. 3. С. 43–52.
577. Ланцов А. Е. Инфраструктура : понятие, виды и значение. *Статистика и экономика*. 2013. № 3. С. 47–52.
578. Латур. Б. Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию. Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. 384 с.
579. Левицкий В. С. Возможности и границы стратегии самообоснования модерна в дискурсе модерна. *Вестник ВГУ. Серия «Философия»*. 2020. Вып. 3. С. 31–39.
580. Лейбфрейд А. Ю. Старый пассаж. URL : <https://ngeorgij.livejournal.com/31292.html> (дата обращения 08.12.2019).

581. Лейбфрейд А. Ю. Харьков. От крепости до столицы : Заметки о старом городе. Харьков : Фолио, 1998. 335 с.
582. Лепти Б. Общество как единое целое. URL : <http://krotov.info/history/20/tarabuk/lept1996.html> (дата обращения 27.05.2021).
583. Лиман С. И. Паломничества не с посохом, а с копьём : история крестовых походов в оценках В. К. Надлера (1840–1894). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2019. Вип. 55. С. 11–20.
584. Лиман С. И. Международные отношения средневековой Европы в творчестве Д. И. Каченовского (1827–1872). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2019. Вип. 56. С. 67–77.
585. Линч К. Образ города. Москва : Стройиздат, 1982. 328 с.
586. Линюк Л. П. Чернігівська губернська вчена архівна комісія: архів, музей, бібліотека. Сіверянський історичний архів : збірник наукових праць. Вип. 2. Чернігів, 2013. С. 9–15.
587. Лисенко І. В. Розвиток гімназійної освіти на Чернігівщині (перша половина ХІХ століття). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки*. 2013. Вип. 110. С. 63–66
588. Литвиненко А. Гастрольно-концертне життя Полтави рубежу ХІХ–ХХ століть : хроніка мистецьких подій. *Студії мистецтвознавчі*. Київ : ІМФЕ НАН України, 2007. Вып. 4(20). С. 14–22.
589. Литовченко О. Становлення й розвиток фото- та кіносправи в Чернігові у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Історичні науки»*. 2015. № 134. С. 71–77.
590. Личный состав попечительств. *Известия Харьковской городской думы*. 1916. Вып. 1. С. 101–104.
591. Логвин Г. Н. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль : очерк. Москва : Искусство, 1980. 285 с.

592. Луговая А. В. Становление массовой культуры в российской провинции в конце XIX – начале XX в. : финансово-правовые аспекты. *Ярославский педагогический вестник*. 2012. Вып. 4. С. 291–296.

593. Людтке А. История повседневности в Германии. Новые подходы к изучению труда, войны и власти. Москва : РОССПЭН; Герман. Ист. Ин-т в Москве, 2010. 272 с.

594. Максимов Е. Д. Общественная помощь нуждающимся в историческом развитии в России. *Благотворительность в России*. Т. 1. Санкт-Петербург, 1907. С. 41–45.

595. Максимов Е. Очерк частной благотворительности в России. Ч. 1. *Трудовая помощь*. 1897–1898. Вып. 1. С. 57–65.

596. Максимов Е. Очерки частной благотворительности в России. Ч. 2. Действующее законодательство о частной благотворительности. *Трудовая помощь*. 1897–1898. Вып. 2. С. 148–149.

597. Максимов Е. Очерки частной благотворительности в России. *Трудовая помощь*. 1898. Вып. 4. С. 346–357.

598. Малинова-Тзиафета О. Из города на дачу: социокультурные факторы освоение дачного пространства вокруг Петербурга (1860-1914). Санкт-Петербург : Из-во Европ. ун-та в Санкт-Петербурге, 2013. 336 с.

599. Малышкина Е. А. Эволюционный путь развития индустрии общественного питания в дореволюционной России. *Социально-экономические явления и процессы*. 2014. Вып. 2 (060). С. 72–78.

600. Маслійчук В. Здобутки та ілюзії: освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII – початку XIX ст. Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2018. 544 с.

601. Матвеев М. Публичные и народные библиотеки в Российской империи в 1850-1860-х гг. *Вестник СПбГУКИ*. 2012. Вып. 4. С. 114–121.

602. Маштакова В. О. Діяльність благодійних та просвітницьких закладів як центрів соціального виховання на Харківщині XIX – поч. XX ст.

С. 2. URL : <https://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2009-03/09mvaevs.pdf> (дата звернення 19.04.2020).

603. Милютин Н. А. Соцгород : Проблема строительства социалистических городов. Основные вопросы рациональной планировки и строительства населенных мест СССР. Москва : Государственное издательство, 1930. 81 с.

604. Миронов Б. Н. Внутренний рынок России во второй половине XVIII – первой половине XIX вв. URL: https://statehistory.ru/books/B--N--Mironov_Vnutrenniy-rynok-Rossii-vo-vtoroy-polovine-XVIII--pervoy-polovine-XIX-v/6 (дата обращения: 1. 12. 2019).

605. Миронов Б. Н. Модернизация имперская и советская. *Вестник Санкт-Петербургского университета. История*. 2018. Т. 63, Вып. 1. С. 54–82.

606. Миронов Б. Н. Русский город во второй половине XVIII – первой половине XIX века. Типологический анализ. *История СССР*. 1988. Вып. 5. С. 150–168.

607. Миронов Б. Н. Русский город в 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. Ленинград : Наука, 1990. 271 с.

608. Миронова И. С. Развитие почтовых отношений в Украине в период правления Екатерины II *Prace Naukowe Akademii im. Jana Dlugosza*. 2010. Z. XI. P. 390–402.

609. Миронова І. С. Поштово-телеграфна реформа 1884 р. і Україна. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія Історичні науки. 2009. Вип. 87. С. 24–28.

610. Миславський В. Альфред Федецький поет фотографії. Харків : Фактор, 2010. 216 с.

611. Миславський В. Історія українського кіно 1896–1930 : факти і документи. Т. 1. Харків : Дім Реклами, 2018. 680 с.

612. Миславський В. Історія українського кіно 1896–1930: факти і документи. Т. 2. Харків: Дім Реклами, 2018. 528 с.
613. Мокляк В. О., Пустовіт Т. П., Супруненко О. Б. Будинок Українського клубу в Полтаві : пам'ятка історії доби національного відродження та Української революції. Полтава : ТОВ «Асмі». 48 с.
614. Морова А. З історії Чернігівського сирітського будинку. *Сіверянський літопис*. 2008. Вып. 1. С. 47–53.
615. Москва. Краткие очерки городского благоустройства. Москва : Типография Е. А. Благушиной, 1897. 123 с.
616. Муллов П. А. Историческое обозрение правительственных мер по устройству городского общественного управления. Санкт-Петербург : Типография Министерства внутренних дел, 1864. 197 с.
617. Нардова В. А. Городское самоуправление в России в 60 – начале 90-х гг. XIX в. Правительственная политика. Москва : Наука, 1984. 260 с.
618. Нариси з історії Харківського національного економічного університету / під. заг. ред. В. С. Пономаренка. Харків : Видавничий Дім «Інжек», 2005. 326 с.
619. Народные библиотеки. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Доп. Т. 2 : Кошбух – Прусик*. Санкт-Петербург : Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1906. С. 244–245.
620. Народные библиотеки и читальни. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 20а : Наказный атаман – Неясыти*. Санкт-Петербург: Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1897. С. 592–594.
621. Невский С. А. Профессиональная подготовка чинов полиции в Российской империи. *Труды Академии управления МВД России*. 2018. Вып. 4 (48). С. 43–51.
622. Недобросовестная тяжба. *Южный край*. 1910. 20 августа. С. 3.
623. Нестеренко В. О. Акторно-мережева теорія : сутність та інструментарій для дослідження історії великого міста Російської імперії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія*

«Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2015. № 20. С. 107–111.

624. Нижнікова С. Єпархіальні жіночі училища в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). Харків : Майдан, 2018. С. 29–31.

625. Нижнікова С., Посохова Л. Традиції та новації в системі управління духовними навчальними закладами Російської імперії (XVIII–початок XX століття). *Res Historica*. 2018. № 44. Р. 89–100.

626. Никитин П. История города Смоленска. Москва : Типография С. Селивановского, 1848. 403 с.

627. Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. : історичний аспект самоврядування. Суми : Білий птах. 2016. 324 с.

628. Ніколаєва Т. М. Вплив підприємців на розвиток інфраструктури міських центрів України в останній третині XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* 2004. Вип. 8. С. 186–202.

629. Обертрайс Ю, Малинова-Тзиафета О. История городов и водные инфраструктуры в Российской империи и СССР. *Новейшая история России*. 2019. Вып. 9 (1). С. 173–201.

630. Огієнко І. Історія українського друкарства. URL: <http://litopys.org.ua/ohdruk/ohd.htm> (дата звернення: 17. 09. 2020).

631. Оглоблина М. Е. Совершенствование городской инфраструктуры как база создания международного финансового центра. *ЭТАП: экономическая теория, анализ, практика*. 2010. Вып. 5. С. 87–93.

632. Острячко А., Аскерова Л. Чернигов в XIX – начале XX ст.: формирование городской среды. *Краєзнавство*. 2012. Вып. 3. С. 5–19.

633. Очерк истории города Чернигова 907–1907 годах. Чернигов : Типография губернского земства, 1908. 72 с.

634. Павловский И. Ф. Полтава в начале XIX столетии (Очерки по архивным данным, с рисунками). Киевская старина. Т. 75. 1902. С. 111–164.

635. Павловский И. Ф. Полтава в XIX ст. *Киевская старина*. 1905. Т. 91. С. 228–342.
636. Паин Э. Особенности российской модернизации и их историческая природа. *Российская модернизация : размышляя о самобытности*. Москва : Три квадрата, 2008. С. 37–54.
637. Парамонов А. Соколы Харькова. URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/sokoly-harkova> (дата обращения 15.04.2021).
638. Парк Р. Город как социальная лаборатория. *Социологическое обозрение*. 2002. Вып. 2. С. 3–13.
639. Парсонс Т. Система современных обществ. Москва : Аспект Пресс, 1998. 270 с.
640. Перова М. В. Цеховая организация ремесленного населения России середины XIX века : функции, общественное значение и направление деятельности. *Омский научный вестник*. 2009. Вып. 1 (75). С. 13–17.
641. Петров П. Н. История Санкт-Петербурга с основания города (1703–1782). Санкт-Петербург : Типография Глазунова, 1885. 246 с.
642. Петрова З. П. Женский медицинский институт Харьковского медицинского общества. *Международный медицинский журнал*. 2006. Т. 12, вып. 4. С. 139–146.
643. Пиріг П., Любич О. Інтеграція міського населення Чернігівщини в соціально-політичну структуру Російської імперії у першій половині XIX століття. *Сіверянський літопис*. 2008. Вип. 4. С. 71–80.
644. Писарев А., Астахов С., Гавриленко С. Акторно-сетевая теория : незавершения сборки. *Логос*. 2017. Т. 27, Вып. 1. С. 1–40.
645. Пігуль Н. Г. Соціальна інфраструктура: функціональне призначення та особливості розвитку. *Економічний аналіз*. 2014. Вип. 1. С. 117–122.
646. Плошинский Л. О. Городское или среднее состояние русского народа в его историческом развитии от начала Руси до новейших времен. Санкт-Петербург : Типография Э. Веймара, 1852. 314 с.

647. Пляшко Л. А. Подорож до міста XVIII століття. Київ : Наукова думка, 1980. 152 с.
648. Половець В. М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.). Київ : Глобус, 2001. 266 с.
649. Полтавщина: енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. Київ : УЕ, 1992. 1024 с
650. Полякова Ю. Ю. С. Ф. Сарматов и зарождение эстрады в Харькове. *Культурна спадщина Слобожанщини. Культура і мистецтво : збірка науково-популярних статей*. Вип. 5. Харків : Курсор, 2005. С. 48–58.
651. Портнова Т. В. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX – початку XX ст. Дніпропетровськ : Інновація, 2008. 104 с.
652. Посохов С. І. Початок формування «харківського пантеону» (на матеріалах путівників другої половини XIX – початку XX ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2020. Вип. 57. С. 74–87.
653. Посохов С. І. ТОП-особи харківського локусу, або про роль імен у конструюванні образів міста. *Українська біографістика*. 2020. Вип. 20. С. 190–210.
654. Посохов С. Проблеми теорії та практики історичної імагології: український вимір. *Ideology And Politics Journal*. 2020. Вип. 2(16). С. 7–29.
655. Посохов С. Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX ст.). Харьков : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. 364 с.
656. Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох : православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 400 с.
657. Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIXст.). Харків : Бізнес Інформ, 1999. 168 с.

658. Призрение общественное. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 25. Пряга–Просрочка отпуска.* Санкт-Петербург : Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1898. С. 165–177.

659. Приклонский С. А. Очерки самоуправления земского, городского и сельського. Санкт-Петербург : Изд. Ф. Павленкова, 1886. 382 с.

660. Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Рівне : ПП ДМ, 2010. 287 с.

661. Рабинович М. Г. Очерки этнографии русского феодального города : горожане, их общественный и домашний быт. Москва : Наука, 1978. 328 с.

662. Раздорский А. Торговля Чернигова в ХVІІІ в. (по топографическому описанию Черниговского наместничества А. Ф. Шафонського). *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи.* Чернігів : Деснянська правда. С. 597–600.

663. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913). Москва : Госстатиздат, 1956. 350 с.

664. Репина Л. Между локальным и глобальным: поиски интегральных подходов. *Регіональна історія України : збірник наукових статей.* 2011. Вип. 5. С. 9–28.

665. Репина Л. П. Историческая наука на рубеже ХХ–ХХІ вв. : социальные теории и историографическая практика. Москва : Круг, 2011. 560 с.

666. Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок ХVІІІ ст. – 1916 р.). Харків : ХДМУ, 2007. 346 с.

667. Руденок В. З історії чернігівського кіно. URL: <https://www.gorod.cn.ua/city/knigi-o-chernigove/619-sbornik-istoricheskikh-statei-o-chernigove.html> (дата звернення 01. 12. 2020).

668. Руденок В. Я. З історії народної освіти у Чернігові. Де, чому та як навчалися юні чернігівці на рубежі ХІХ - початку ХХ ст. *Чернігів: історія*

міста в історіях людей / за ред. І. В. Кондратьєва. Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2017. С. 53–68.

669. Руденок В. Я. Чернігів – подорож на 100 років назад. Чернігів : Ахалар, 2009. 84 с.

670. Русакова О. Ф. Методологические стратегии в современных исторических исследованиях: школа «Анналов» и «новая интеллектуальная история». С. 34. URL: <http://e.imach.uran.ru/files/publ/eshegodnik/2001/2.pdf> (дата обращения 27.05. 2021).

671. Рыздзюнский П. Г. Городское гражданство дореформенной России. Москва : Издательство Академии Наук СССР, 1958. 559 с.

672. Рябченко О. Л. Студентські будівельні зағони : до питання про витоки руху. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. 2018. Вип. 26–27. С. 43–56.

673. Рябченко О. Л., Тріпутіна Н. П., Гончарова О. С. Старого міста подих молодий : головний архітектор Харкова Олександр Михайлович Касьянов. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : історичні науки*. 2021. Т. 32. С. 221–235.

674. Рябченко О. Міжнародні зв'язки та комунікативні стратегії науково-педагогічного складу Харківського університету в реорганізаційний період. *Обличчям до світу. Історія міжнародних зв'язків Каразінського університету* : колективна монографія. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С.73–95.

675. Сабсович Л. М. Города будущего и организация социалистического быта. Москва : Гос. тех. изд-во, 1929. 64 с.

676. Самохіна Н. Благодійна діяльність у Чернігові в кінці ХІХ – на початку ХХ століть (за матеріалами «Черниговских губернских ведомостей»). *Скарбниця української культури: зб. наук. пр.* 2007. Вип. 8. С. 216–231.

677. Самуэльсон П. Экономика: в 2 т. Т.1. Москва : Алгон, 1992. 335 с.

678. Сапон В. Вулиці старого Чернігова. Чернігів : Деснянська правда. 128 с.
679. Сапрыкин Д. Л. Образовательный потенциал Российской империи. Москва : ИИЕТ, 2009. 176 с.
680. Сберегательные кассы. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Т. 24 (1900) . Сахар-Семь мудрецов. Санкт-Петербург : Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1900. С. 39–55.
681. Семенов Д. Д. Городское самоуправление (очерки и опыты). Санкт-Петербург : Электро-тип. Н. Я. Стойковой, 1901. 387 с.
682. Семенов-Тянь-Шанский. В. П. Россия : полное географическое описание нашего отечества. Т. 7. Малороссия. Санкт-Петербург : Издание А. Ф. Девриена. 1903. 540 с.
683. Сергеев И. А. Врачебные управы в системе разделения полномочий управления губернским здравоохранением XVIII-XIX ст. *Вестник Московского университета МВД России*. 2013. № 12. С. 5–8.
684. Серто М. По городу пешком. *Социологическое обозрение*. 2008. Т. 7, Вып. 2. С. 24–38.
685. Сидоренко Т. М. Дослідження розвитку підприємств побутового обслуговування України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 13. С. 66–69.
686. Скиданова А. В. Розвиток крамничної мережі Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2007. Вип. 10. С.150–161.
687. Скиданова А. В. Розвиток стаціонарної торгівлі у Харківській губернії (друга половина XIX – початок XIX ст.): дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Харків, 2010. 261 с.
688. Скиданова А. В. Становлення та розвиток Благовіщенського ринку м. Харкова (30-ті роки XIX – початок XX ст.). *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. Вип. 39. 2007. С. 64–76.

689. Скиданова. А. В. Магазинна торгівля в Харкова (30-ті – 50-ті рр. XIX ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2006. Вип. 8. С. 203–213.
690. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Москва : Прогресс, 1962. 684 с.
691. Смоляр Л. Історія середньої професійної освіти жінок Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. № 4. С. 16–22.
692. Соколов В. Передплатники публічних бібліотек в Україні у середині XIX – на початку XX ст. *Бібліотечний вісник*. 2018. Вип. 6. С. 15–25.
693. Соколов В. Розвиток громадянського книгодрукування з природничих наук в Україні у XVIII столітті. *Вісник Книжкової палати*. 2011. Вип. 8. С. 1-3.
694. Соколов В. Ю. Бібліотеки та читальні комітетів піклування про народну тверезість в Україні наприкінці XIX – на початку XX століття. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2016. Вип. 2. С. 21–37.
695. Соколовська О. Зміст та особливості поняття «житлово-комунальне господарство». *Адміністративне право*. 2009. № 10. С. 175–178.
696. Соколовська Ю. В. Допомога дітям у Харкові в другій половині XIX – на початку XX ст. у межах Ельберфельдської системи. *Збірник наукових праць «Гілея : науковий вісник»*. 2012. Вип. 60. С. 40–43.
697. Соколовська Ю. В. Ольгинський притулок у Харкові в кінці XIX – на початку XX століть. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2011. Вип. 14. С. 123–128.
698. Соколовська Ю. В., Хаустова О. В. Допомога бідним у Харкові в другій половині XIX – на початку XX ст. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки»*. 2019. Вип. 4. С. 87–92.

699. Соціальний захист. *Велика українська енциклопедія*. URL : https://vue.gov.ua/Соціальний_захист (дата звернення 15. 08. 2021).

700. Стороха Є. Полтавський український музично-драматичний гурток і культурно-мистецьке життя міста поч. XX ст. URL : <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/ukazatel-po-nazvaniyam?id=8100> (дата звернення 1.10. 2020).

701. Сточик А. М., Затравкин С. Н., Сточик А. А. Становление государственной медицины (вторая половина XVIII — первая половина XIX века). Сообщение 5. Основные результаты внедрения концепции медицинской полиции. *Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины*. 2013. Вып. 5. С. 51–56.

702. Тарасенко О. До історії Чернігівського відділення Російського біблійного товариства (1819–1822). *Сіверянський літопис*. 2011. Вип. 5. С. 54–56.

703. Терещенко Д. А. Профессиональное медицинское образование в городских поселениях России в конце XIX – начале XX века. *Ученые записки : электронный научный журнал Курского государственного университета*. 2014. Вып. 1 (29). С. 44–50.

704. Титаренко Л. Г. Российская модернизация – капиталистический проект цивилизационного развития. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2020. Вып. 5. С. 141–163.

705. Торговые депутации. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Т. 33. Санкт-Петербург : Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1901. С. 618.

706. Тощенко Ж. Т. Социальная инфраструктура : сущность и пути ее развития. Москва : Мысль, 1980. 206 с.

707. Удовенко Л. О. Діяльність харківських клубів: спогади сучасників (1890–1914). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2017. Вип. 25. С. 27–33.

708. Указатель города Вильны. Вильна : Типография А. К.Киркора, 1864. 156 с.
709. Урри Д. Мобильности. Москва: Праксис, 2012. 576 с.
710. Устюгова В. В. «Бель эпок» по-провинциальному : модернизационные процессы в российском городе рубежа XIX – XX вв. *Вестник Томского государственного университета*. 2017. Вып. 422. С. 172–180.
711. Устюгова В. В. «Новый Парадиз» : институциональные аспекты деятельности кинематографических театров российской провинции начала XX в. *Новейшая история России*. 2016. Вып. 2 (16). С. 217–235.
712. Устюгова В. В. Массовая развлекательная культура накануне «восстания масс» (Пермь начала XX в.). *Уральский исторический вестник*. 2017. Вып. 3(56). С. 6–13.
713. Федотова В. Г. Введение. Оказался ли «проект модерна» незавершенным? *Социально-философский анализ модернизации : теории, модели, опыт*. Москва : ИФРАН, 2013. С. 3–15.
714. Фергюсон Н. Площі та вежі. Київ : Наш формат, 2018. 552 с.
715. Фруменкова Т. Г. Императрица Александра Федоровна (1798–1860) как покровительница благотворительных и воспитательных учреждений. *Universum : вестник Герценовского университета*. 2013. Вып. 1. С. 160–164.
716. Футбол в юго-западной части Российской империи. URL : <http://www.koranyi-myach.info/index.aspx?page=history01> (дата звернення 20.06.2020).
717. Харківська громадська бібліотека. Історія бібліотеки хроніка подій : 1883–1916. URL : <https://korolenko.kharkov.com/istorija-bibloiteki/hronika-osnovnyh-podij.html> (дата звернення 17.09. 2020).
718. Хаустова О. В. Харківські благодійні товариства для іноземців наприкінці XIX – на початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2007. Вып. 39. С. 76–89.

719. Хижняков В. М. Черниговская старина (1765-1810 гг.): по архивным бумагам Городской Думы. Чернигов : Тип. губ. земства, 1900. 42 с.

720. Хмельницкая И. Б. Спортивные общества и досуг в столичном городе начале XX века. *Культура и образование*. 2011. Вып. 2. С. 52–55.

721. Ховтура А. «Гарбологічна місія» Харківського міського самоврядування наприкінці XIX – на початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2020. Вып. 58. С. 72–90.

722. Ховтура А. С. «Гарбологічна місія» харківського міського самоврядування наприкінці XIX – на початку XX ст. *72-га Міжнародна конференція «Каразінські читання (історичні науки)»*, 27 квітня 2019 р. : тези доп. Харків, 2019. С. 132–133.

723. Ховтура А. Діяльність органів міського самоврядування з розвитку комунального господарства губернських центрів Лівобережної України (XIX – поч. XX ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2019. Вып. 22. С. 112–118.

724. Ховтура А. Життя маленького городянина у великому місті: соціальна інфраструктура для дітей в Харкові в другій половині XIX – на початку XX ст. *70-та Міжнародна конференція «Каразінські читання (історичні науки)»*, 28 квітня 2017 р. : тези доп. Харків, 2017. С. 148–149.

725. Ховтура А. С. Розвиток інфраструктури та зміни соціального простору Харкова на межі XIX – XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2020. Вып. 57. С. 190–211.

726. Ховтура А. Секрети привабливості Харкова: розвиток міської інфраструктури в другій половині XIX – на початку XX ст. *68-ма Міжнародна конференція «Каразінські читання (історичні науки)»*, 24 квітня 2015 р. : тези доп. Харків, 2015. С. 165–166.

727. Ховтура А. Соціальна інфраструктура губернських міст Лівобережної України (кін. XVIII – поч. XX ст.) : етапи розвитку. XXXIVІ-та

Міжнародна краєзнавча конференція молодих вчених, присвячена 50-річчю Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, 9 грудня 2016 р. : тези доп. Харків, 2017. С. 86–88.

728. Ховтура А. Формування структур комунального господарства в установах міського самоврядування губернських міст Лівобережної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *13-та Міжнародна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка «Дні науки-2019» (секція «Історія»), 16–18 травня 2019 р. : тези доп. Київ, 2019. С. 92–94.*

729. Ховтура А. Формування сфери побутового обслуговування губернських міст Лівобережної України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. 2020. Т. ХVІІ, № 4. S. 167–178.

730. Ховтура А. Харківська «індустрія краси» (сер. ХІХ – поч. ХХ ст.). *69-та Міжнародна конференція «Каразінські читання (історичні науки)», 29 квітня 2016 р. : тези доп. Харків, 2016. С. 162–163.*

731. Ховтура А. Харківський «зеленбуд» у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *71-ша Міжнародна конференція «Каразінські читання (історичні науки)», 27 квітня 2018 р. : тези доп. Харків, 2017. С. 141–142.*

732. Хомбергер Э. Нью-Йорк : развитие города. Москва : Эксмо, 2008. 421 с.

733. Хорошев О. М. Організаційна структура добровільних пожежних команд Харкова на прикладі дружини Заводського товариства Гельферих-Саде. *Гілея. Історичні науки*. Вип. 141. С. 163–167.

734. Цензура. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 2 : Пруссия – Россия*. Санкт-Петербург : Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1907. С. 854–856.

735. Цензура. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 37а. Ходский – Цензура*. Санкт-Петербург : Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1903. С. 948–962.

736. Центральное отопление и вентиляция инженера Г. Барлаха. *Южный край*. 1909. 19 апреля. С. 3.
737. Цивьян Ю. Г. Историческая рецепция кино. Кинематограф в России 1896–1930. Рига : Зинатне, 1991. 492 с.
738. Чарнолуский В. И., Фальброк Г. А. Народное образование в России. Санкт-Петербург : Изд. О. Н. Поповой, 1905. 264 с.
739. Черный Д. Н. Городское население Украины в начале XX века. *Вопросы истории*. 2000. № 11–12. С. 145–151.
740. Черных В. В. Становление и развитие правового регулирования общественных отношений в сфере взаимного противопожарного страхования в Российской империи (1786–1917 гг.). *Сибирский юридический вестник*. Вып. 3(38). 2007. С. 13–20.
741. Черняев Н. И. Харьковский иллюстрированный театральный альманах : материалы для истории Харьковской сцены. Харьков : Типография «Южного края», 1900. 107 с.
742. Чорний Д. М. Велике місто в роки Першої світової війни : повсякденне життя Харкова і харків'ян. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Українознавство»*. 2015. Вип. 20. С. 54–59.
743. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. 301 с.
744. Чорний Д. М. Ремісники Харкова і Чернігова на початку XX ст.: порівняльна характеристика суспільної верстви. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2009. Вип. 12. С. 18–22.
745. Чорний Д. М. Соціально-економічний розвиток міста Суми на початку XX ст. *Сумська старовина*. 2005. Вып. 16–17. С. 119–125.
746. Чорний Д. М. Торгівля в Харкові на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2005. Вып. 5. С. 53–59.

747. Чорний Д. М. Харків початку ХХ століття: історія міста, долі людей. Харків, 1995. 114 с.

748. Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 344 с.

749. Шандра І. Заходи боротьби з холерною епідемією на промислових підприємствах українських земель (90-і рр. ХІХ ст.). *Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія»*. 2021. Вып. 6/48. С. 130–140.

750. Шандра І. О. Торгово-промислові музеї як засіб збільшення товарообігу : світовий та вітчизняний досвід (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2020. Вып. 58. С. 104–123.

751. Шандра І. Торгово-промислова статистика представницьких організацій підприємців українських губерній (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Український історичний журнал*. 2020. Вып. 3. С. 134–144.

752. Шара Л. Комунальне господарство Чернігова : з історії розвитку (електрифікація міста, упорядкування вуличної мережі). *Сіверянський літопис*. 2008. Вып. 2. С. 45–54.

753. Шара Л. Комунальне господарство Чернігова : з історії розвитку. *Сіверянський літопис*. 2008. Вып. 1. С. 39–47.

754. Шара Л. М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині ХІХ ст. : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернігів : ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2002. 245 с.

755. Шара Л. Медичне обслуговування населення Чернігова (70 – 90-і роки ХХ ст.). *Сіверянський літопис*. 2010. Вып. 4–5. С. 171–179.

756. Шара Л. Соціальний склад виборців і гласних Чернігівської думи в руслі реформування законодавство про міське самоврядування (остання третина ХІХ ст.). *Сіверянський літопис*. 2007. Вып. 4. С. 90–98.

757. Шара Л. Чернігівське міське самоврядування : соціально-побутова діяльність (остання третина XIX ст.). *Сіверянський літопис*. 2007. Вип. 1. С. 55–60.

758. Швидько А. К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI – XVII ст. Днепропетровск, 1979. 99 с.

759. Шенк Ф. Б. Поезд в современность. Мобильность и социальное пространство России в век железных дорог. Москва : Новое литературное обозрение, 2016. 584 с.

760. Шмид Е. К. История средних учебных заведений в России. Санкт-Петербург, 1878. 684 с.

761. Шумакова С. М. Генезис циркового мистецтва: фактографія становлення «Харківського періоду». *Вісник КНУКіМ. Серія «Мистецтвознавство»*. 2013. Вип. 29. С. 180–182.

762. Эмеритальные кассы военно-сухопутного и морского ведомств. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 40. Электровозбудительная сила-Эрготин*. Санкт-Петербург : Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1904. С. 726–727.

763. Ящук В. І. Теоретико-методологічні підходи до планування та управління рекреаційним простором міст. *Економіка та суспільство*. 2019. Вип. 20. С. 496–503.

764. Arnout A. Streets of Splendor: Shopping Culture and Spaces in a European Capital City (Brussels, 1830-1914). London : Routledge, 2018. 306 p.

765. Aschauer D. A. Is Public Expenditure Productive? *Journal of Monetary Economics*. 1989. № 23. P. 177–200.

766. Baietti A., Shlyakhtenko A., la Rocca R., Patel U. Green Infrastructure Finance leading Initiatives and Research. Washington : The World Bank, 2012. 264 p.

767. Bater J. H. St. Petersburg : Industrialization and Change. London: E. Arnold, 1976. 469 p.

768. Besant W. *The History of London*. London : Longmans, Green and Co, 1894. 256 p.
769. Blondheim M. *News over the Wires : The Telegraph and the Flow of Public Information in America, 1844–1897*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1994. 318 p.
770. Briggs A. *Historians and the Study of Cities*. Sydney, 1960. 24 p.
771. Canning D., Pedroni, P. The effect of infrastructure on long run economic growth. *The Manchester School*. 2008. №76. P. 504–527.
772. Dalakoglou D., Kallianos, Y. Infrastructural Flows, Interruptions and Stasis in Athens of the Crisis In City. *Analysis of Urban Trends, Culture, Theory, Policy, Action*. 2014. № 18 (4–5). P. 526–532;
773. Douglas S. J. *Inventing American Broadcasting, 1899–1922*. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1987. 363 p.
774. Edwards P. *Infrastructure and Modernity : Force, Time, and Social Organization in the History of Sociotechnical System*. *Technology and Modernity : The Empirical Turn*. Cambridge. Massachusetts : MIT Press, 2002. P. 2–34.
775. *Empowering Lives Through Knowledge and Imagination : EU Financing Policy in the Social Infrastructure Sectors*. Milan : European Investment Bank, 2017. 194 p.
776. Evans P., Karras G. Is government capital productive? Evidence from a panel of seven countries. *Journal of Macroeconomics*. 1994. №16. P. 271-279.
777. Farias I., Bender T. *Urban Assemblages: How Actor-Network Theory Changes Urban Studies*. London: Routledge, 2010. 352 p.
778. Friedlander A. *Power and Light: Electricity in the U.S. Energy Infrastructure, 1870-1940*. Reston : Corporation for National Research Initiatives, 1996. 102 p.
779. Gunning T. *The Cinema of Attraction: Early Film, Its Spectator and the Avant-Garde*. *Early cinema: space-frame-narrative*. London : BFI Publishing. P. 63–70.

780. Hansen N. M. Unbalanced Growth and Regional Development. *Western Economic Journal*. 1965. Vol. 4. P. 3-14.
781. Infrastructure. *Etymology dictionary*. URL : <https://www.etymonline.com/word/infrastructure> (дата звернення 02.02.2021)
782. Jochimsen R. Theorie der Infrastruktur: Grundlagen der marktwirtschaftlichen Entwicklung. Tübingen: J.C.B. Mohr, 1966; Buhr W. What is infrastructure. *Volkswirtschaftliche Diskussionsbeiträge*. 2003. No. 107. P. 1-15.
783. Khovtura A. Kharkiv as Historical Platform for “Small Citizen” Social Infrastructure Formation. *Young Researchers in the Global World : Vistas and Challenges : Book of Papers of the IVth Forum for Young Researchers, Kharkiv, April 20, 2018 yr.* / O. M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv, Canadian College of English Language (Canada). Kharkiv : O. M. Beketov NUUE in Kharkiv, 2018. P. 17–18.
784. Lewis S. The Etymology of Infrastructure and the Infrastructure of the Internet. URL: <https://hakupaksak.wordpress.com/2008/09/22/the-etymology-of-infrastructure-and-the-infrastructure-of-the-internet/> (дата звернення 12.05.2021).
785. Lyman S. I., Bogdan N. M., Segeda I. V., Abramov V. V., Boniak V. O. From the history of professional internships: travels of Ukraine’s university lecturers to France in the third quarter of the XIX century. *Analele Universităţii din Craiova. Istorie*. 2020. Anul XXV, Nr. 2(38). P. 19–29 (Scopus). URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85100792692&origin=AuthorNamesList&txGid=a84b62b7322241af870e1659dde7aebd>
786. Marvin C. When Old Technologies Were New : Thinking about Electric Communication in the Late Nineteenth Century. New York : Oxford University Press, 1988. 269 p.
787. Mumford L. The City in History : Its Origins, Its Transformations, and Its Prospect. New York: Harcourt, Brace & World, 1961.
788. Nurkse R. Problems of capital formation in undeveloped countries. Oxford : University Press, 1953. P. 45–97.

789. Obertreis J. *Imperial Desert Dreams: Cotton Growing and Irrigation in Central Asia, 1860–1991*. Göttingen : V&R Unipress, 2017. 538 p.
790. Paving the Way: Maximizing the Value of Private Finance in Infrastructure. World Economic Forum. URL: <https://www.weforum.org/reports/paving-way-maximizing-value-private-finance-infrastructure> (Дата звернення 03.02.2021)
791. Prud'homme R. *Infrastructure and development*. Washington : The Worldbank. 2004. 354 p.
792. Rosenstein-Rodan P. N. Problems of Industrialization of Eastern and Southeastern Europe. *The Economic Journal*. 1943. Vol. 53. № 210. P. 202-211.
793. Rostow W. W. *The Stages of Economic Growth*. London: Cambridge University Press, 1962.
794. Ryabchenko O. Young People Mobilizing for Participation in Communistic Transformations in rural areas during the years of the collectivization and Holodomor. *Український історичний журнал*. 2019. №3. С.74–92.
795. Social Infrastructure. *The Draft London Plan*. London, 2019. P. 63-66.
796. Soppelsa P. S. *The Fragility of Modernity : Infrastructure and Everyday Life in Paris, 1870-1914*. Michigan: The University of Michigan, 2009. 258 p.
797. Sturm J.-E., Jacobs J., Groote P. *Productivity Impacts of Infrastructure Investment in the Netherlands 1853–1913*. University of Groningen. Research Institute SOM (Systems, Organisations and Management) Research Report 95D3. URL : <https://ideas.repec.org/p/gro/rugsom/95d30.html> (дата звернення 16.08.2021).
798. Van Laak D. *Alles im Fluss. Die Lebensadern unserer Gesellschaft – Geschichte und Zukunft der Infrastruktur*. Frankfurt, 2018. 368 s.

ДОДАТКИ
ДОДАТОК А
СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

*– Публікації у періодичних наукових виданнях держав, які входять до
Організації економічного співробітництва та розвитку та Європейського
Союзу:*

1. Ховтура А. Формування сфери побутового обслуговування губернських міст Лівобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.). *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. 2020. Т. XVII, № 4. S. 167–178. **(Республіка Польща)**.

DOI : 10.36121/akhovtura.17.2020.4.167

URL : [http://wrh.edu.pl/wp-](http://wrh.edu.pl/wp-content/uploads/2020/12/169_WRH_17_4_wrh_2020_no4_Chowtura.pdf)

[content/uploads/2020/12/169_WRH_17_4_wrh_2020_no4_Chowtura.pdf](http://wrh.edu.pl/wp-content/uploads/2020/12/169_WRH_17_4_wrh_2020_no4_Chowtura.pdf)

*– Публікації у виданнях, включених до переліку фахових видань України з
присвоєнням категорії «Б»:*

2. Ховтура А. С. Діяльність органів міського самоврядування з розвитку комунального господарства губернських центрів Лівобережної України (XIX – поч. XX ст.) *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2019. Вип. 22. С. 112–118.

URL : <https://periodicals.karazin.ua/apvvi/article/view/15887>

3. Ховтура А. С. Розвиток інфраструктури та зміни соціального простору Харкова на межі XIX – XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2020. Вип. 57. С. 190–211.

DOI : <https://doi.org/10.26565/2220-7929-2020-57-11>

URL: <https://periodicals.karazin.ua/history/article/view/16306>

4. Ховтура А. С. «Гарбологічна місія» Харківського міського самоврядування наприкінці XIX – на початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2020. Вип. 58. С. 72–90.

DOI : <https://doi.org/10.26565/2220-7929-2020-58-05>

URL : <https://periodicals.karazin.ua/history/article/view/17353>

– *Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:*

5. Ховтура А. Секрети привабливості Харкова: розвиток міської інфраструктури в другій половині XIX – на початку XX ст. *68-ма Міжнародна конференція «Каразінські читання (історичні науки)», 24 квітня 2015 р. : тези доп. Харків, 2015. С. 165–166.*

URL : <http://history.karazin.ua/themes/history/resources/238314f5814edd867e4a548c022eab48.pdf>

6. Ховтура А. Харківська «індустрія краси» (сер. XIX – поч. XX ст.). *69-та Міжнародна конференція «Каразінські читання (історичні науки)», 29 квітня 2016 р. : тези доп. Харків, 2016. С. 162–163.*

URL : <http://history.karazin.ua/themes/history/resources/2d16e5b36c13c9a4700e26c1326a328d.pdf>

7. Ховтура А. Соціальна інфраструктура губернських міст Лівобережної України (кін. XVIII – поч. XX ст.): етапи розвитку. *XXXIV-та Міжнародна краєзнавча конференція молодих вчених, присвячена 50-річчю Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, 9 грудня 2016 р. : тези доп. Харків, 2017. С. 86–88.*

URL : <http://tronkocentr.karazin.ua/wp-content/img/2017/05/Tezisyi-34-Mezhdunarodnoy-kraevedcheskoj-konferentsii-molodyih-uchyonyih.pdf>

8. Ховтура А. Життя маленького городянина у великому місті: соціальна інфраструктура для дітей в Харкові в другій половині XIX – на початку XX ст. *70-та Міжнародна конференція «Каразінські читання (історичні науки)», 28 квітня 2017 р. : тези доп. Харків, 2017. С. 148–149.*

URL : <http://history.karazin.ua/themes/history/resources/830f35c9a58471d1cb1c2e33aba1be1b.pdf>

9. Ховтура А. Харківський «зеленбуд» у другій половині XIX – на початку XX ст. *71-ша Міжнародна конференція «Каразінські читання (історичні науки)», 27 квітня 2018 р. : тези доп. Харків, 2018. С. 141–142.*

URL : <http://history.karazin.ua/themes/history/resources/167dce3b5903c08258a7d0bfb142aec5.pdf>

10. Khovtura A. Kharkiv as Historical Platform for “Small Citizen” Social Infrastructure Formation. *IVth Forum for Young Researchers in the Global World : Vistas and Challenges*, April 20, 2018 yr. : abstract. Kharkiv, 2018. P. 17–18.

URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/159124174.pdf>

11. Ховтура А. «Гарбологічна місія» харківського міського самоврядування наприкінці XIX – на початку XX ст. *72-га Міжнародна конференція «Каразінські читання (історичні науки)»*, 27 квітня 2019 р. : тези доп. Харків, 2019. С. 132–133.

URL : <http://history.karazin.ua/themes/history/resources/57aefaf90865a2f2e3642a9f0ef7fba7.pdf>

12. Ховтура А. Формування структур комунального господарства в установах міського самоврядування губернських міст Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. *13-та Міжнародна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка «Дні науки-2019» (секція «Історія»)*, 16–18 травня 2019 р. : тези доп. Київ, 2019. С. 92–94.

URL : https://www.academia.edu/41725691/%D0%94%D0%BD%D1%96_%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B8_%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0_Conference_Book_The_Days_of_Science_?auto=download

ДОДАТОК Б

Таблиця 1

Започаткування вуличного освітлення в європейських містах¹

Місто	Рік введення
Париж	1667
Берлін	1682
Вена	1687
Лондон	1690
Санкт-Петербург	1723
Москва	1732
Страсбург	1779
Харків	1792

¹ Складено за: Багалеї Д. І. Історія міста Харків за 250 років його існування (з 1655 по 1905-й рік) : в 2 т. Т. 1. Харків : Парова Типографія і Літографія М. Зилберга і Сьновья, 1905. С. 346; Семенович Г. Л. Уличне освітлення міста Санкт-Петербурга : огляд розвитку освітлення столиці з її заснування по 1914 рік. Петроград : Гор. тип., 1914. С. 56–58.

ДОДАТОК В

Таблиця 2

**Районування централізованого водогону в Харкові та наявність
сантехнічного обладнання в помешканнях (1892 рік)¹**

Поліцейська частина (історична назва району або основна вулиця)	Централізований водогін:		Зручності:	
	вуличний кран (відсоток домоволодінь)	підведено до кімнат (відсоток домоволодінь)	клозети (відсоток наявності в квартирах)	ванна (відсоток наявності в квартирах)
I (Кінний базар, Урал)	3,2%	11,9%	3,6%	0,8%
II (Москалівка, Заїківка)	1,6%	1,5%	1,1%	0,4%
III (Нагірний, Журавльовка)	29,5%	67,2%	15,2%	5,6%
IV (Нагірний)	23,8%	57,7%	14,2%	3,4%
V (Катеринославська вулиця, Лиса та Холодна гори)	3,3%	6,4%	1,3%	0,5%
VI (Гончарівка, Карповський сад)	20,8%	32,9%	5,5%	1,6%

¹ Складено за: Харьковский календарь на 1894 г. Харьков : Губернская типография, 1894. С. 464.

Полицейський поділ м. Харькова в 1887 році¹

Мапа 1

¹ План г. Харькова / Сост. Ю. Кулжинским. Харьков : Типо-Литография И. М. Варшавчика. 1887.

ДОДАТОК Г

Таблиця 3

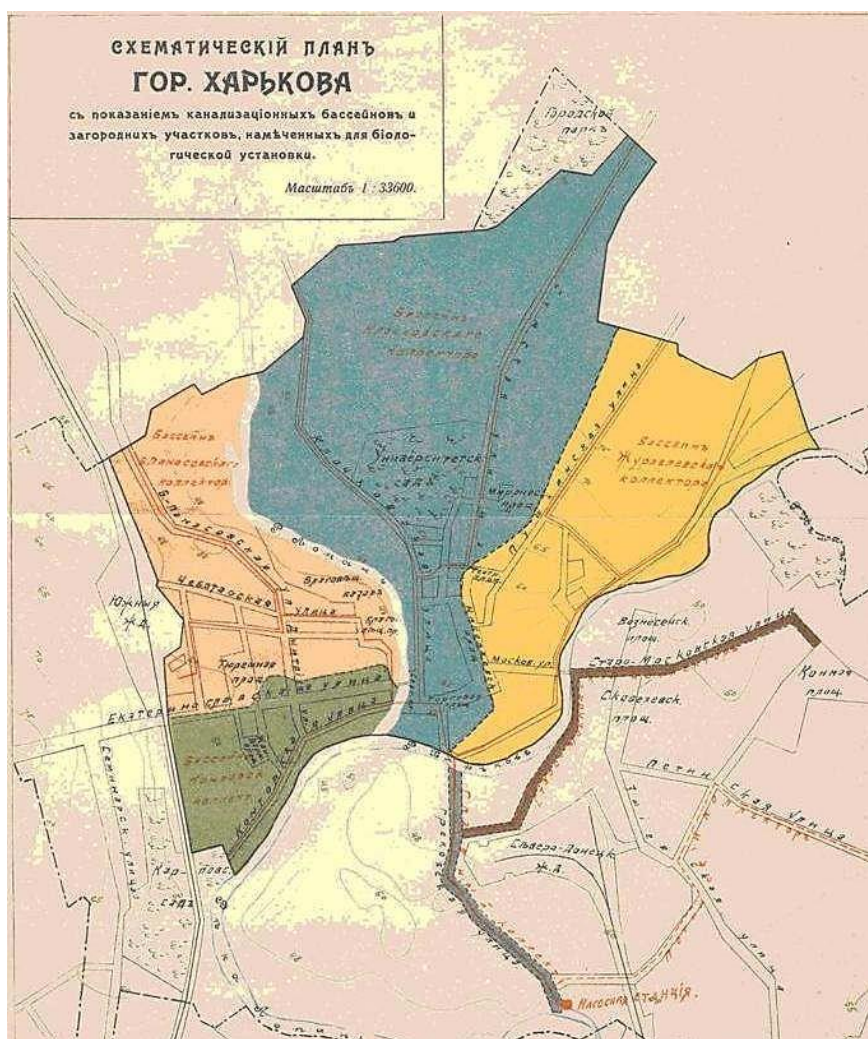
**Наявність водогонів та каналізації у містах Російської імперії
у 1910 році¹**

Загальна кількість міст (від 10 тис. осіб)	Водогони		Каналізація	
	Кількість міст з водогонами	Кількість міст з водогонами, які мають дворові підключення	Кількість міст з централізованою каналізацією	Кількість міст з роздільною каналізацією
1063	204	152	11	23

¹ Складено за : Водоснабжение и способы удаления нечистот в городах России. *Городское дело*. № 4. С. 254–256.

ДОДАТОК Д

Мана 2

Проектний план каналізації Харкова 1913 року¹

- перша черга каналізації (введена в експлуатацію в 1914 році);
- друга черга каналізації (розробка проєкту з 1915 року, не було завершено до 1917 р.);
- третя черга каналізації (не введено в експлуатацію до 1917 року);
- четверта черга каналізації (не введено в експлуатацію до 1917 року).

¹ Проектний план каналізації Харкова (1913 р.). URL : <https://vecherniy.kharkov.ua/news/38454/> (дата звернення 20.07.2019)

ДОДАТОК Е

Число ремісників у губернських містах Лівобережної України наприкінці XVIII ст.¹

Таблиця 4

Спеціальність кількість	Харків	Полтава	Чернігів
Кравці	87	46	49
Шапкарі	35	46	
Шкіряники			
Шаповали	16	37	
Ткачі	27	34	12
Кушніри	41		
Свитники	25		
Чоботарі	173	197	26
Гончари	30	11	10
Пічник		11	
Котлярі	5	4	2
Різники	13		
Коцарі	3		
Ковалі	55	22	8-10
Колісники			1
Стельмахи	5		
Римарі		3	
Олов'яники		4	

¹ Складено за: Ведомость в губернский Черниговский магистрат. *Центральний державний історичний архів*, м. Київ. Ф. 1537. Оп. 2. Спр. 273. Арк. 295; Топографическое описание Малороссийской губернии 1798–1800. *Описи Лівобережної України*. С. 154; Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования. Т. 1. С. 234.

Бляхарі	1		
Пильщики	5		
Майстри із виготовлення дзвонів		1	
Годинникарі	1	1	
Палітурники	1		34
Столяри	3	8	2
Теслі	13	25	
Бондарі	11	20	
Слюсар	1	5	3
Механік	1		
Мулярі	1	5	
Склярі	11	3	
Свічники	2		
М'ясники	51	25	20
Калачник		20	34
Трактирники			45
Іконописці	3	4	4
Срібляники		4	
Ювеліри	3		
Шмуклери	1		
Музиканти	5	13	5
Фельдшери (фершали)		5	2
Коновал		1	
Мірошники	2		
Цирульник	2		
ВСЬОГО:	633	509	249

ДОДАТОК Ж

Число ремісників у губернських містах Лівобережної України в 1860–1870-х роках¹

Таблиця 5

Галузь	Спеціальність	Полтава			Чернігів			Харків
		Майстри (кіл-ть осіб)	Підмайстри (кіл-ть осіб)	Учні (кіл-ть осіб)	Майстри (кіл-ть осіб)	Підмайстри (кіл-ть осіб)	Учні (кіл-ть осіб)	Майстри ² (кіл-ть осіб)
Ремонт, пошив та обробка виробів із тканини, шкіри, хутра та шерсті	Кравці	95	160	181	43	58	85	144
	Модистки	8	15	17	2	6	5	37
	Ткачі	15	12	9				4
	Картузники	29	30	14				
	Шаповали	6	7	10				
	Капелюшники				13	5	11	4
	Фарбувальники	6	8	2	9	11	11	-
	Чоботарі	114	290	221	31	37	52	164
	Черевичники	38	72	85				105
	Рукавичники	2	2	4	51	6		4
	Шмуклери	3	7	4				
Всього:	310	603	547	149	123	164	462	
Ремонт, обробка та виробництво металевого інструментарію	Ковалі				8	14	22	62
	Мідники	12	22	23	11	6	11	26
	Слюсарі	7	6		1	1	3	
	Лудильники	18	16	10				
	Всього:	37	44	33	20	21	36	88

¹ Складено за: Полтавський календарь на 1871 год. Полтава, 1872. С. 434–439; Памятная книга Черниговской губернии на 1862 года. Чернигов : Типография Губернского и Ильинского монастыря, 1861. С. 154; Экономическое состояние городских поселений европейской России в 1861–1862 гг. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1863. С. 684.

² У 1861 році в Харкові відповідно до статистичного опису «Экономическое состояние городских поселений европейской России в 1861-1862 гг. Ч. 2.» працювало 3015 підмайстрів та 1510 учнів.

Продовження таблиці 5

Ремонт та виробництво транспортних засобів пересування	Каретники	4	78	11	5	19	11	15
	Римарі	2	5	2	1	-	-	9
	Всього	6	83	13	6	19	11	24
Виготовлення бакалійних товарів	Хлібники	6	12		3	6	2	116
	Пекарі	9	17	4	13	19	3	
	Кондитери	2	6	4	5	4		15
	М'ясники	70	83		9	12		23
	Тютюнники	8	15					
	Рибалки				5	4		
	Всього:	95	133	8	35	45	5	154
Ремонт, оздоблення, виготовлення меблів та предметів побуту	Столяри	21	89	60	10	31	44	51
	Теслярі	28	239	20				
	Різьбярі	1	1					
	Живописці	3	5	1	4	3	7	
	Бондарі	21	47	24				42
	Склярі	4	6	2				16
	Всього:	78	387	107	14	34	51	109
Ремонт та виготовлення механізмів	Годинникарі	10	12	14	8	4	6	13
	Майстри-налаштувальники фортепіано	3						3
	Всього:	13	12	14	8	4	6	16
Ремонт та виготовлення товарів галантереї	Палітурники	7	12	6	16		1	14
	Свічарі	8	6					
	Ювеліри				6	6	8	12
	Всього:	15	18	6	22	6	9	26
Будівельні послуги та	Шпалерники	3	3					
	Пічники	31	80	16	14	23	28	28
	Муляри							

матеріали	Кахельники	1	2					
	Всього:	35	85	16	14	23	28	28
Парикмахерськ і послуги	Цирульники	6	13	10				16
	Всього:	6	13	10				16
	Коновали	2		1	4		2	9
	Сажотруси							6
	Музиканти	10	8	4				
	ВСЬОГО:	607	1378	759	272	275	312	938

ДОДАТОК 3

Таблиця 6

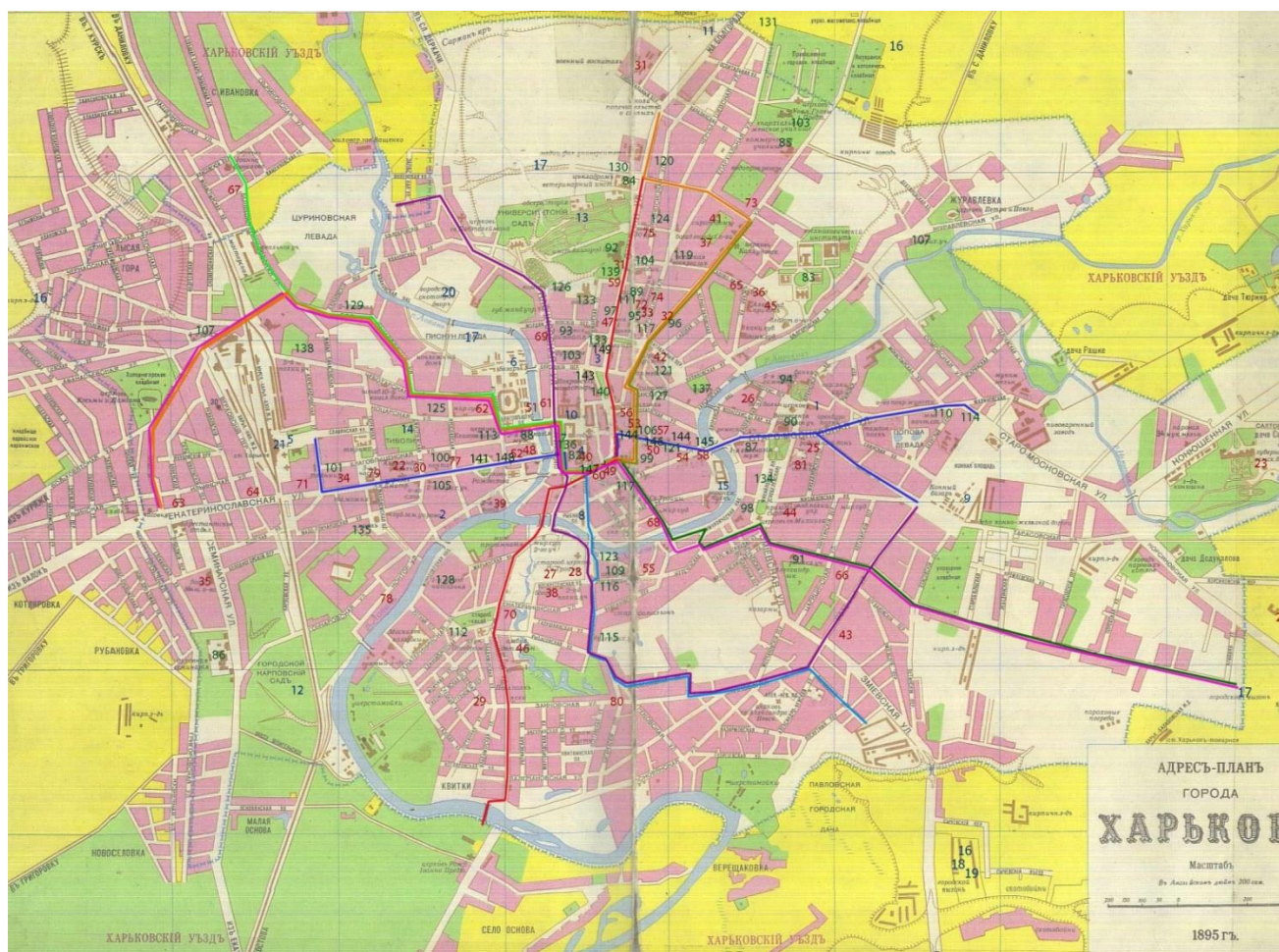
**Стан житлово-комунального господарства Харкова, Чернігова та
Полтави та деяких інших міст (середина XIX – початок XX ст.)¹**

	Харків	Полтава	Чернігів	Москва	Санкт-Петербург	Лондон	Париж	Нью-Йорк
Централізоване водопостачання, рік	1881 ²	1900	1898	1804	1866	Сер. XIX ст.	1853	1842
Централізована каналізація, рік	після 1914	-	-	1898	1770	1865	Сер. XIX ст.	1850
Телефоний зв'язок, рік	1888	1893	1894	1882	1882	1876	1879	1879
Телеграф, рік	1857	1859	1859	1852	1852	1837	1842	1846
Кінний трамвай, рік	1882	-	-	1872	1860	1861	1855	1832-1914
Електричний трамвай, рік	1906	-	-	1899	1907	1882	1881	90-х р. XIX ст.
Залізничне сполучення, рік	1869	1870	1894	1851	1851	1836	1836	1851

¹ Складено за: Верзилов А. Краткий очерк истории черниговского городского водопровода. Чернигов, 1899. С. 1–13; Города России в 1904 году. Т. 1 / Центр. стат. ком. МВД. Санкт-Петербург, 1906. С. 145-146;; Енакиев Е. Ф. Задачи преобразования Санкт-Петербурга. СПб., 1912. С. 5–82; Комбо И. История Париж. Москва : Весь Мир, 2002, С. 57; Москва. Краткие очерки городского благоустройства. Москва : Типография Е. А. Благушиной, 1897. С. 45; Об открытии в городе телеграфной станции. *Чернигову 1300 лет : сб. документов и материалов*. Київ : Наукова думка, 1990. С. 75; Телефонная связь в Харькове. *Южный край*. 1884. 24 июля. С. 4; Полтава. Историчний нарис. Полтава : Полтавський літератор, 2008. С. 268; Хомбергер Э. Нью-Йорк: развитие города. Москва : Эксмо, 2008. С. 176; Besant W. The History of London. London: Longmans, Green and Co, 1894. P. 134.

² Зазначено роки введення в експлуатацію елементів житлово-комунального господарства.

ДОДАТОК К

Мапа 3¹Соціальна інфраструктура Харкова наприкінці XIX – на початку XX ст.²

¹ План Харькова 1895 г. URL : http://old-kharkov.at.ua/photo/starye_karty_kharkova/26 (дата обращения 12.04.2019).

² Складено за: Харьковский календарь на 1894 год. Харькова : Типография Губ. Правления, 1894. С. 319–245; Адрес-календарь. Харьковский календарь на 1901 г. Харьков, 1900. С. 11–184; Отдел почтово-телеграфный. Харьковский календарь на 1901 г. Харьков, 1900. С. 11–184.

Соціально-побутове обслуговування

- 1-ий маршрут кінного трамваю (а).
 - 1-ий маршрут кінного трамваю (б).
 - 2-ий маршрут кінного трамваю.
 - 1-ий маршрут електричного трамваю.
 - 2-ий маршрут електричного трамваю.
 - 3-ій маршрут електричного трамваю.
 - 4-ий маршрут електричного трамваю.
 - 5-ий маршрут електричного трамваю.
 - 6-ий маршрут електричного трамваю.
1. Центральна поштово-телеграфна контора.
 2. Перша поштово-телеграфна контора.
 3. Друга поштово-телеграфна контора та телефона станція.
 4. Третя поштово-телеграфна контора.
 5. Четверта поштово-телеграфна контора.
 6. Благовіщенський базар.
 7. Сергіївські ряди.
 8. Рибний базар.
 9. Кінний базар.
 10. Пасаж В. І. Пашенко-Тряпкіна.
 11. Міський парк.
 12. Карповський сад.
 13. Університетський сад.
 14. Сад «Тиволі».
 15. Електрична станція.
 16. Міські звалища для всіх типів сміття.
 17. Міські звалища для твердих відходів.
 18. Муниципальний сміттєвий обоз.
 19. Утилізаційний завод.
 20. Міські бійні.
 21. Залізничний вокзал.

Заклади охорони та відновлення здоров'я городян

22. Олександрівська лікарня.
23. Губернська Земська лікарня.
24. Миколаївська лікарня.
25. Пологовий будинок та гінекологічне відділення.
26. Міська дитяча лікарня.
27. Стационарна лікарня Товариства Червоного Хреста.
28. Амбулаторія Харківського Товариства сестер милосердя.
29. Міська дитяча та гінекологічна амбулаторія.
30. Товариство нічних чергувань м. Харкова.
31. Військовий шпиталь.
32. Амбулаторна лікарня Харківського медичного товариства .
33. Акушерська клініка та Хірургічна клініка Харківського університету.
34. Богадільня Ремісничого товариства.
35. Богадільня Міщанського товариства.
36. Богадільня Благодійного товариства.
37. Богадільня Євангельського товариства.
38. Богадільня для літніх жінок.
39. Міська богадільня.

40. Терапевтична клініка Харківського університету.
41. Сирітський будинок.
42. Дитячий притулок.
43. Ольгінський дитячий притулок.
44. Товариство призріння малолітніх сиріт.
45. Олександрівський дитячий притулок.
46. Амбулаторна дитяча лікарня.
47. Аптека Давиденко.
48. Аптека Єгорова.
49. Аптека Кирилова.
50. Аптека Коха.
51. Аптека Летцера.
52. Аптека Савченко.
53. Аптека Сартісона.
54. Аптека Соловейчика.
55. Аптека Тутаєва.
56. Аптекарський магазин Груздева.
57. Харківське відділення Російського товариства торгівлі аптекарським матеріалами.
58. Аптекарський магазин Середницького.
59. Аптека Дамрофа.
60. Аптека Лапіна.
61. Аптека Фолькмана.
62. Аптека Чудновського.
63. Аптека Рікмана.
64. Аптека Плотчера.
65. Аптека Кулавського.
66. Аптека Спаського.
67. Аптекарський магазин Богуславського.
68. Аптекарський магазин Бураса.
69. Аптекарський магазин Глобуса.
70. Аптекарський магазин Зільберштейна.
71. Аптекарський магазин Гольденброта.
72. Водолікарня Е. Е. Дрінкмана.
73. Санаторій та водолікарня Д. Х. Хажинського.
74. Клініка М. П. Трінкліра.
75. Клініка внутрішніх та нервових захворювань М. І. Светухіна.
76. Жіноча клініка В. Я. Данілевського.
77. Жіноча клініка Амчиславського.
78. Станція швидкої допомоги.
79. Залопанська пожежна частина.
80. Заїківська пожежна частина.
81. Михайлівська пожежна частина.

Заклади освіти та культури

82. Харківський імператорський університет.
83. Харківський технологічний інститут.
84. Харківський ветеринарний інститут.
85. Харківське комерційне училище.
86. Духовна семінарія.
87. Перша чоловіча гімназія.
88. Друга чоловіча гімназія.
89. Третя чоловіча гімназія.
90. Реальне училище.
91. Ремісниче училище.

92. Інститут шляхетних дівчат.
93. Маріїнська жіноча гімназія.
94. Друга жіноча гімназія.
95. Вознесенська жіноча гімназія.
96. Жіноча гімназія Д. Д. Оболенської (до 1897 р. знаходилась за адресою: вул. Конторська, 1).
97. Жіноча гімназія О. М. Драшковської.
98. Жіноча гімназія Н. Я. Грегорцевич.
99. Жіноча прогімназія Л. М. Черняковської.
100. Музичне училище Харківського відділення Російського музичного товариства.
101. Харківське технічне залізничне училище.
102. Духовне училище.
103. Спархіяльне жіноче училище.
104. Харківське повітове училище та Перше парафіяльне училище.
105. Друге парафіяльне училище.
106. Третє парафіяльне училище.
107. Четверте парафіяльне училище.
108. П'яте парафіяльне училище.
109. Воскресенська церковно-парафіяльна школа.
110. Церковно-парафіяльна школа.
111. Жіноча недільна школа К. Д. Алчевської.
112. Елементарна школа Товариства грамотності.
113. Жіноча реміснича школа .
114. Клеменовське початкове народне училище.
115. Шосте парафіяльне училище.
116. Початкова школа Спиридович.
117. Школа живопису та малювання .
118. Студія малювання Г. Шредера.
119. Жіноча недільна школа Товариства грамотності.
120. Фельдшерська школа.
121. Фортепіанна школа А. Ф. Бенша.
122. Земське повивальне училище.
123. Дитячий сад та підготовча школа О. А. Радіонової.
124. Дитячий сад О. П. Дружкової.
125. Дитяча школа М. А. Хохлової.
126. Комерційний клуб.
127. Харківська громадська бібліотека (за даною адресою з 1901 р.).
128. Перша народна читальня.
129. Друга народна читальня.
130. Велосипедний циклодром.
131. Іподром.
132. Драматичний театр.
133. Оперний театр.
134. Цирк Е. Чинизеллі.
135. Цирк братів Нікітіних.
136. Харківський художньо-промисловий музей.
137. Сад розваг «Баварія».
138. Сад розваг «Акваріум».
139. Купецьке зібрання з садом.
140. Дворянське зібрання.
141. Кінотеатр «1-й біо-театр» (з 1906 р.).
142. Кінотеатр «Біоскоп» (з 1906 р.).
143. Кінотеатр «Мішель» (з 1906 р.).
144. Кінотеатр «Аполло» (з 1907 р.).
145. Кінотеатр «Увесь світ» (з 1907 р.).
146. Кінотеатр «Модерн» (з 1907 р.).
147. Кінотеатр «Чари» (з 1907 р.).
148. Кінотеатр «Боммер» (з 1908 р.).
149. Кінотеатр «Ампір» (з 1913 р.).

ДОДАТОК Л

Таблиця 7

**Чисельність мешканців міст, торгових крамниць
та закладів громадського харчування
в губернських містах
Російської імперії (кінець XVIII – початок XIX ст.)¹**

	Харків	Полтава	Чернігів	Київ	Москва	Смоленськ
Чисельність мешканців	10 885	7527	3873	30 000	188 654	11 578
Кількість торгових крамниць	123	132	76	604	10 378	55
Кількість закладів громадського харчування	66	67	70	156	613	44

¹ Складено за: Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905-й год) у 2 т. Т. 1. Харьков : Паровая Типография и Литография М. Зилберга и Сыновья, 1905. С. 406; Відповіді полтавського міського голови на запитання урядової комісії про економічне, географічне, політичне і культурне становище м. Полтави, 1770 рік. *Полтаві 800 років (1174 – 1974) : зб. документів та матеріалів.* Київ : Наукова думка, 1974. С. 37–44; Закревский Н. Описание Киева. Т. 1. Москва : Типография В. Грачева, 1868. С. 14; Историчний та географічний опис Київського намісництва в 1787 р. *Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.* Київ : Наукова думка, 1989. С. 175–238; Москва. Краткие очерки благоустройства. Москва : Типография Е. А. Благушиной, 1897. С. 13; Никитин П. История города Смоленска. Москва : Типография С. Селивановского, 1848. С. 8; Полежаев Т. Историческое и топографическое описание первопрестольного града Москва. Москва : Типография Селиванского и товарища, 1796. С.9; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание 1786 года с кратким географическим и историческим описанием. Київ : Университетская Типография, 1851. С. 285–287.

ДОДАТОК М

Таблиця 8

Чисельність мешканців в губернських містах Російської імперії та кількість закладів торгівлі, громадського харчування, гостинності у другій половині XIX ст.¹

	Харків	Полтава	Чернігів	Новгород	Смоленськ	Вільно	Київ	Москва
Чисельність мешканців, осіб	50 301	19 238	12 908	17 725	21 141	60 493	70 590	368 800
Кількість закладів торгівлі	678	130	91	175	301	708	1057	3160
Кількість закладів громадського харчування	69	42	11	23	7	104	61	613
Кількість закладів гостинності	90	22	9	9	10	49	59	

¹ Складено за : Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655 по 1905-й год). Т.2. Харьков, 1905. С. 488–514; Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 годах. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1863. С. 682–684; Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел по сведениям 1859 г. Т. 24. Московская губерния. Санкт-Петербург, 1862. С. 143; Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел по сведениям 1859 г. Полтавская губерния. Т. 33. Санкт-Петербург, 1862. С. 104; Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел по сведениям 1859 г. Т. 40. Смоленская губерния. Санкт-Петербург, 1868. С. 123; Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел по сведениям 1859 г. Т. 48. Черниговская губерния. Санкт-Петербург, 1866. С. 78; Харків у 1854 р. *Харків. Збірник архівних документів і матеріалів* / гол. ред. С. І. Посохов; упоряд. : Л. М. Момот, О. С. Гнезділо, Л. П. Добреля. Харків : Вид-во Нац. у-нту внутр. справ, 2004. С.49–50; Указатель города Вильны. Вильна, 1864. С. 47.

ДОДАТОК Н

Таблиця 3

**Основні показники соціально-побутової інфраструктури губернських міст
Російської імперії у 1904 році¹**

	Харків	Полтава	Чернігів	Москва	Новгород	Смоленськ	Київ	Вільно
Кількість електричних ліхтарів	456	24	43	201	6	46	414	194
Наявність централізованого водопостачання	+ ²	+	+	+	-	+	+	+
Наявність централізованої каналізації	-	-	-	+	-	-	+	-
Наявність міського транспорту:								
а)кінний трамвай	+	-	-	+	-	-	-	+
б)електричний трамвай	+	-	-	+	-	-	+	-
Кількість телефонних абонентів	1567	138	75	2303	60	73	336	54
Кількість готелів	57	2	18	258	18	20	121	38
Кількість постійних дворів	4	14	5	318	-	-	31	37
Кількість закладів громадського харчування	124	63	36	688	47	15	165	132

¹ Складено за: Города России в 1904 году. Т. 1 / Центр. стат. ком. МВД. Санкт-Петербург, 1906. С. 155–410.

² +\/- позначено наявність(+) або відсутність (-) складової соціальної інфраструктури в даний період.

ДОДАТОК П

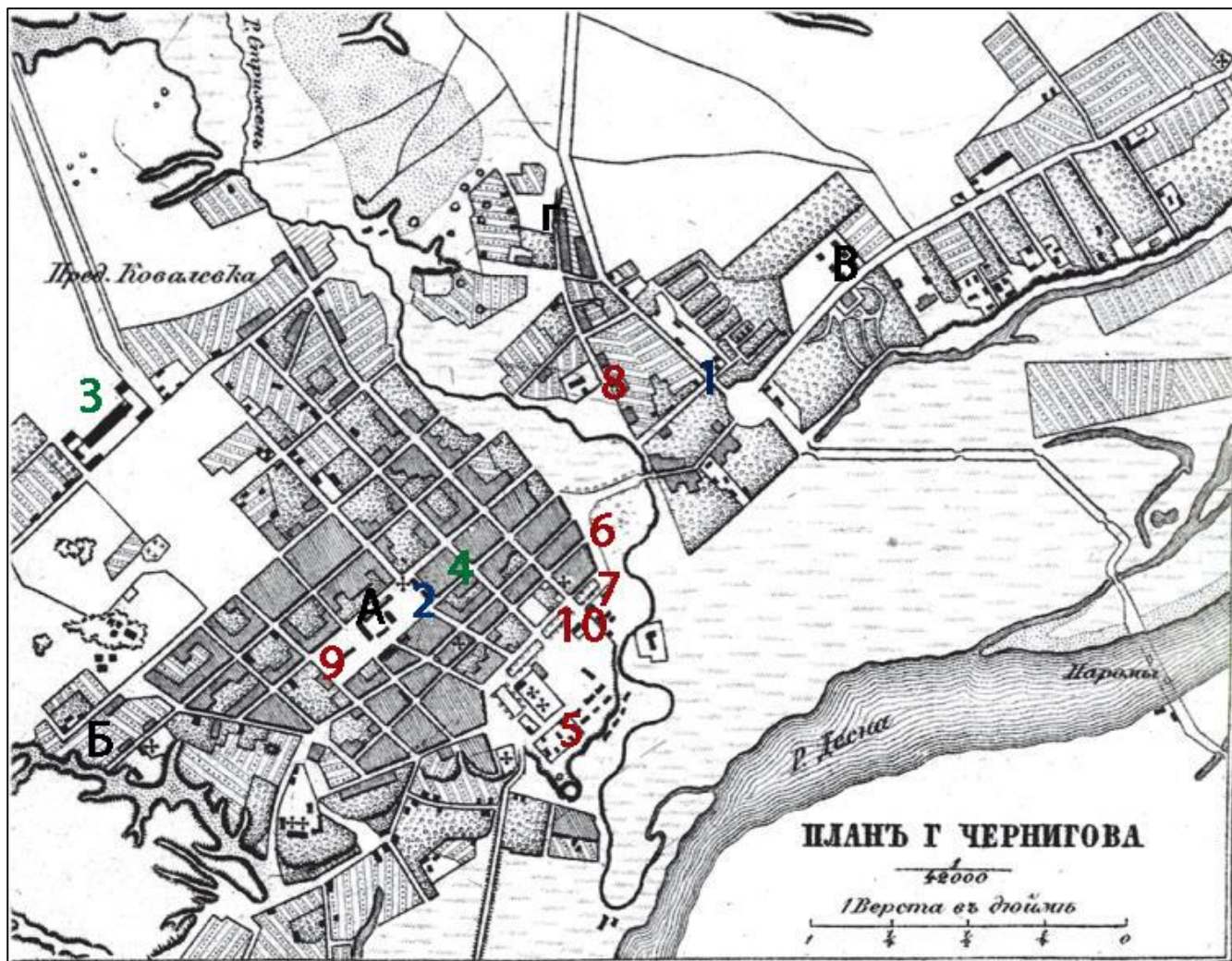
Таблиця 10

Поява перших медичних закладів у містах Російської імперії¹

	Харків	Чернігів	Полтава	Київ	Москва	Смоленськ	Санкт-Петербург
Заснування першої громадської лікарні, рік	1797	1785	1797	1755	1654	1786	1779
Заснування першої громадської аптеки, рік	1778	1782	сер. XVIII	1770	1672	1799	1709

¹ Складено за: Багалеї Д. І. Історія міста Харків за 250 років його існування (с 1655 по 1905-й рік) у 2 т. Т.І. С. 436; Доповідна записка полтавського поліцеймейстера в Міністерство фінансів про економічне становище міста в 1810 році. *Полтаві 800 років (1174–1974): зб. документів та матеріалів*. С. 55; Закревський Н. Описание Киева. Т. 1. Москва : Типография В. Грачева, 1868. С. 176; Никитин П. История города Смоленска. М.: Типография С.Селивановского, 1848. С. 158; Острянюк А. Чернигов в XIX – начале XX ст.: формирование городской среды. *Красзнавство*. 2012. № 3. С. 5–19; Петров П. Н. История Санкт-Петербурга с основания города (1703-1782). Санкт-Петербург: Типография Глазунова, 1885. С. 56; Подання Медичної колегії в Придворну канцелярію про виділення матеріальної допомоги лікарю І. Тішевському в 1803 році. *Полтаві 800 років (1174 – 1974) : зб. документів та матеріалів*. Київ : Наукова думка, 1974. С. 47; Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание 1786 г. Київ : Университетская Типография, 1851. С. 78.

ДОДАТОК Р

Соціальна інфраструктура Чернігова в другій половині XIX ст.¹Мапа 4²

- А. Красна площа.
- Б. Історичний район Лесковиця.
- В. Історичний район Кордовка.
- Г. Історичний район Березки.

Соціально-побутова інфраструктура

- 1. Поштово-телеграфна контора.
- 2. Торгівельні ряди.

Заклади охорони та відновлення здоров'я городян

- 3. Лікарняний комплекс.
- 4. Перша аптека міста.

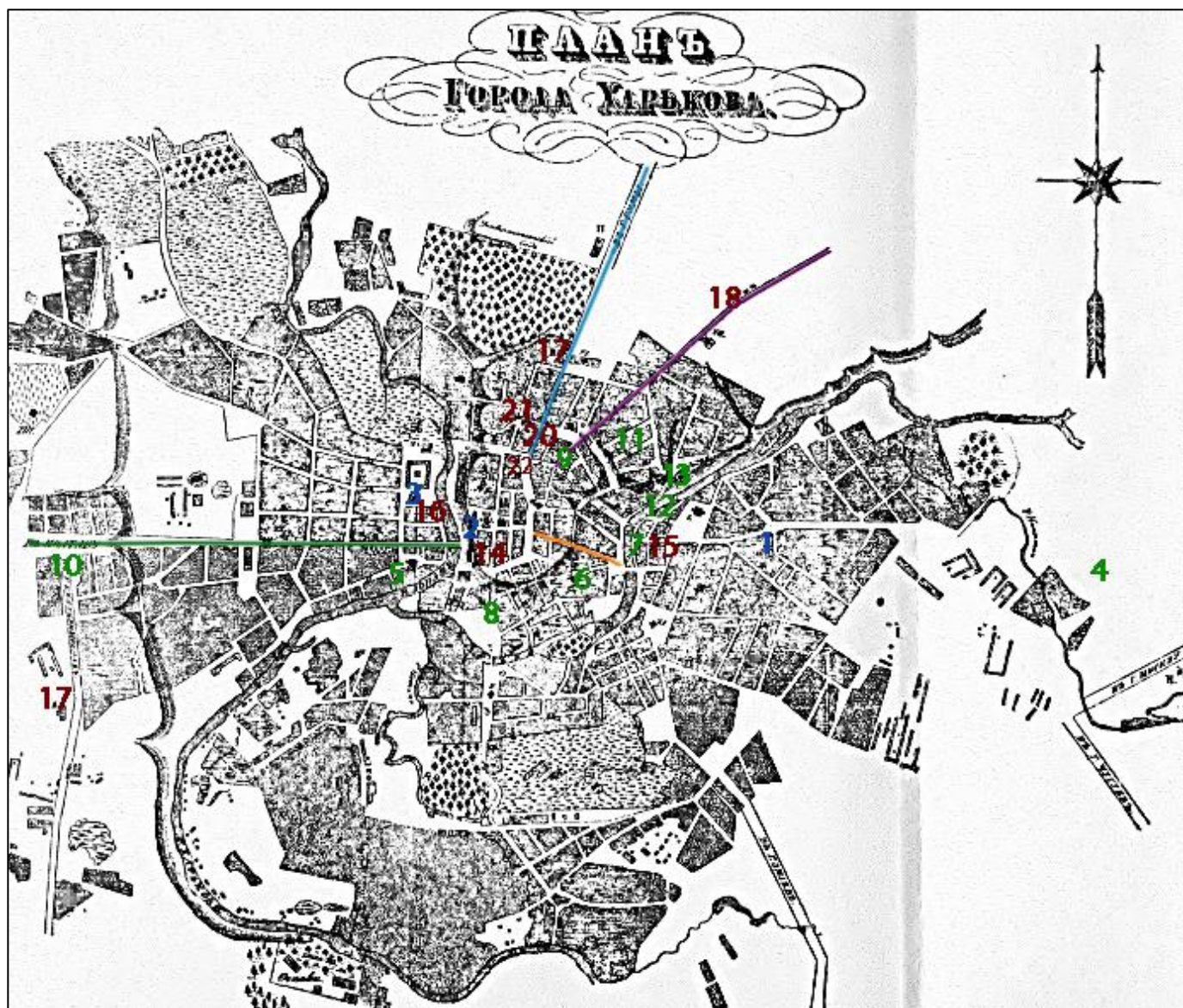
Заклади освіти та культури

- 5. Чоловіча гімназія.
- 6. Жіноча парафіяльна школа.
- 7. Чоловіча парафіяльна школа.
- 8. Духовна семінарія.
- 9. Театр.
- 10. Дворянське зібрання.

¹ План Чернігова 1871 г. *Подробный атлас Российской империи с планами главных городов* / сост. А. А. Ильин. СПб., 1876. С. 102.

² Складено за: Памятная книжка Черниговской губернии на 1878 год. Чернигов : Губернская типография, 1878. С. 3–31.

ДОДАТОК С

Мапа 5¹Соціальна інфраструктура Харкова в середині XIX ст.²

¹ Харків в середині XIX ст. Альбом старинних планів г. Харькова, снимков его видов и портретов его деятелей: прил. ко 2-му тому «Истории города Харькова» / сост. проф. Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. Харьков, 2004. С. 12.

² Складено за: Памятная книга Харьковской губернии 1866. Харьков : Университетская Типография, 1866. С. 1–93.

- Катеринославська вулиця.
- Сумська вулиця.
- Німецька вулиця.
- початок Старомосковської вулиці.

Соціально-побутова інфраструктура

1. Поштово-телеграфна контора.
2. Торгівельні ряди
3. Торгівельні ряди.

Заклади охорони та відновлення здоров'я городян

4. Сабурова дача. Лікарняний комплекс.
5. Аптека О. К. Фрейдліга.
6. Аптека Коха.
7. Аптека Дамрова.
8. Аптека Лапіна.
9. Аптека Нейбейсера.
10. В'язниця та в'язнична лікарня.
11. Дитячий притулок.
12. Притулок для дівчат.
13. Богадільня Харківського благодійного товариства.

Заклади освіти та культури

14. Харківський імператорський університет.
15. Перша чоловіча гімназія.
16. Друга чоловіча гімназія.
17. Інститут шляхетних дівчат.
18. Єпархіальне жіноче училище.
19. Духовна семінарія (знаходилась у новому приміщенні з 1851 року).
- Установи дозвілля*
20. Театр.
21. Комерційний клуб.
22. Будинок дворянського зібрання та публічна бібліотека.

ДОДАТОК Т

Мапа 6¹Соціальна інфраструктура Полтави в середині XIX ст.²

¹ План Полтавы 1841 г. URL : <http://poltava-obl.ru/index.php?file=karta> (дата обращения 26.07.2021).

² Складено за: Павловский И. Ф. Полтава в XIX ст. *Киевская старина*. 1905. Т. 91. С. 228–342.

А. Олександрівська площа (Кругла площа).

Соціально-побутова інфраструктура

— Дворянська вулиця.

— Олександрівська вулиця.

1. Поштово-телеграфна контора.
2. Торгівельні ряди.
3. Торгівельні ряди.

Заклади охорони та відновлення здоров'я городян

4. Лікарняний комплекс.

Заклади освіти та культури

5. Перша чоловіча гімназія.
6. Петровський кадетський корпус.
7. Інститут шляхетних дівчат.
8. Повітове училище.
9. Маріїнська жіноча гімназія.
10. Театр.
11. Будинок дворянського зібрання та публічної бібліотеки.

ДОДАТОК Ц

Таблиця 11

**Основні показники сфери відновлення та збереження фізичного здоров'я
в губернських містах Російської імперії у 1904 році¹**

	Кількість лікарень	Кількість лікарняних місць	Кількість аптек	Кількість аптечних магазинів
Харків	32	540 ²	24	32
Полтава	9 ³	470	12	17
Чернігів	9	657	3	7
Москва	113	7940	53	148
Новгород	7	200	3	3
Смоленськ	13	833	4	8
Київ	44	2018	26	67
Вільно	5	500	8	9
Рига	4	1233	32	46

¹ Складено за: Авдеева Т. В. Медичне обслуговування у Полтаві наприкінці XIX – першому десятилітті XX століття. URL: http://www.battle-poltava.org/ukr/pavlovsky_2013/ (дата звернення 02.04.2017); Города России в 1904 году. Т. 1. С. 396; Лашенков П. М. Санитарные нужды г. Харькова и меры к их удовлетворению. Южный край. 1903. 4 июня. С. 4.

² Не враховуючі приватні заклади.

³ Враховуючі приватні заклади.

ДОДАТОК Ш

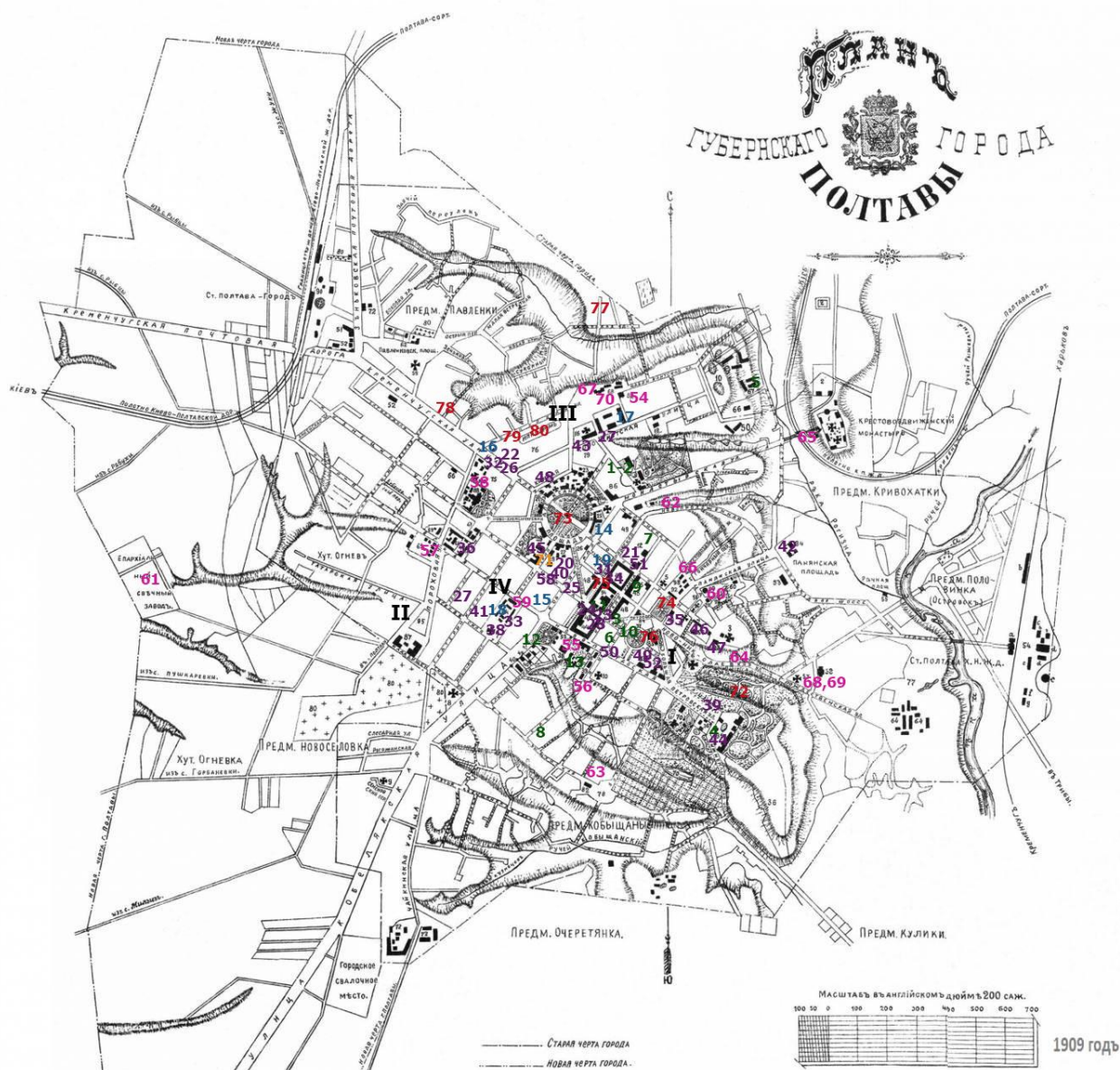
Таблиця 12

**Динаміка кількості закладів медичної сфери в губерньських містах
Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.)¹**

	1850 рік		1860 рік		1870 рік		1880 рік		1890 рік		1900 рік		1910 рік	
	Кількість лікарень	Кількість аптек	Кількість лікарень	Кількість аптек	Кількість лікарень	Кількість аптек	Кількість лікарень	Кількість аптек	Кількість лікарень	Кількість аптек	Кількість лікарень	Кількість аптек	Кількість лікарень	Кількість аптек
Харків	3	5	4	5	6	8	9	9	14	10	30	19	49	22
Полтава	3	3	3	3	4	4	4	5	5	6	9	12	11	12
Чернігів	2	2	3	3	3	3	3	3	4	3	9	3	10	3

¹ Складено за: Авдеева Т. В. Медичне обслуговування у Полтаві наприкінці XIX – першому десятилітті XX століття. URL: http://www.battle-poltava.org/ukr/pavlovsky_2013/ (дата звернення 02.04.2017); Багалеї Д. І. Історія міста Харькова за 250 лет его существования (1655 – 1905) : историческая монография. В 2-х т. Т. 2. С. 450; Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1899 год. Полтава, 1899. С. 245; Города России в 1904 году. Т. 1. С. 345; Календарь Черниговской губернии на 1911 год. Чернигов, 1910. С. 254; Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 год. С. 234; Харьковские аптеки. *Южный край*. 1882. 21 февраля. С. 3; Шара Л. Медичне обслуговування населення Чернігова (70 – 90-і роки XX ст.). *Сіверянський літопис*. 2010. № 4–5. С. 171–179.

ДОДАТОК У

Мапа 7¹Заклади охорони та відновлення здоров'я Полтави на початку ХХ ст.²

¹ План Полтавы 1909 года. URL : <https://poltava-litopys.at.ua/photo/1> (дата звернення 27.07.2021).

² Складено за: Губернские и уездные учреждения Полтавской губернии. *Адрес-календарь и Справочная книга Полтавской губернии*. С. 42–96; Полтавская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–23; Полтава. *Историчний нарис*. С. 268–272.

Лікарні

1. Амбулаторія Громади сестер милосердя Червоного Хреста.
2. Хірургічна лікарня Громади Червоного хреста.
3. Міська амбулаторія для бідних дітей.
4. Приватна по хірургічним і жіночим хворобам лікарня Л. Ю. Ейнора.
5. Приватна по хірургічним і жіночим хворобам лікарня лікаря Н. Ф. Кузнецова.
6. Лікарня лікаря А. І. Гофмана (хвороби вуха, носа, горла).
7. Водо-світло-електро-лікарня і санаторій «Маруся» доктора В. П. Товстолужського.
8. Інститут фізичного способу лікування і санаторій доктора І. Г. Харчеко.
9. Лікарня фахівців.
10. Амбулаторія для легеневих хворих Полтавського товариства боротьби з туберкульозом.
11. Діагностичний і хіміко-бактеріологічний кабінет А. І. Могилевської.
12. Єврейська лікарня.
13. Полтавська губернська лікарня.

Аптеки

14. «Олександрівська».
15. Міська аптека.
16. «Куракінская» аптека Т. Є. Грінбаума.
17. Дасевич А. В.
18. «Червона» аптека А. І. Ейзлера.
19. Аптека Фіна С. Г.

Аптекарські магазини

20. Аптекмана Л. М.
21. Барського Я. М.
22. Богорада Д. М.
23. Бора Д. Я.
24. Бродського А. І.
25. Вульфова І. М.
26. Герінштейна Л. М.
27. Голдіна Б. С.
28. Гольденталя С. І
29. Заславського А. Я.
30. Заславського В. Леонт.
31. Заславського В. Лейбовича
32. Каржаготського З. І.
33. Карлінського Л. Б.
34. Крафта Ю. Ю.
35. Крічіна Д. Г.
36. Купинського Я. М.
37. Ліпскаря П. В.
38. Медем А. М.
39. Непомнящего О. І.
40. Оболонського Р. І.
41. Ольшанського О. М.

42. Пухерта З. О.
43. Розенберга М. Г.
44. Рубінштейна О. Ш.
45. Рудневича П. М.
46. Соболева Р. і Т.
47. Цігельницькім Я. І.
48. Чеканович Е. С.
49. Чернявського Т. М.
50. Шатеркіна М. Т.
51. Шиндлера Ф. Ф.
52. Евентаве І. Д.
53. Янклевича І. П.

Установи соціального захисту

54. Олександринський дитячий притулок .
55. Губернська земська богадільня.
56. Нічліжний притулок та денні ясла.
57. Будинок призріння Дамського благодійного товариства.
58. Училище для незрячих дівчат.
59. Дешева чайна та їдальня лікаря Іоніна.
60. Будинок працелюбства.
61. Свято-Володимирівський притулок для вдів та сиріт духовного звання.
62. Дитячий притулок «Ясла»
Подмонастирсько-Колонійського дільничого опікунства.
63. Кобищанський денний притулок «Ясла»
Кобищанського дільничого опікунства.
64. Денний притулок «Ясла».
65. Бюро взаємодопомоги працюючих жінок.
66. Міська богадільня імені Анікіних.
67. Жіноча богадільня імені Льва та Анастасії Колеснікових.
68. Російська богадільня імені Молдавського.
69. Єврейська імені Молдавського.
70. Нічліжний будинок та годувальний пункт.

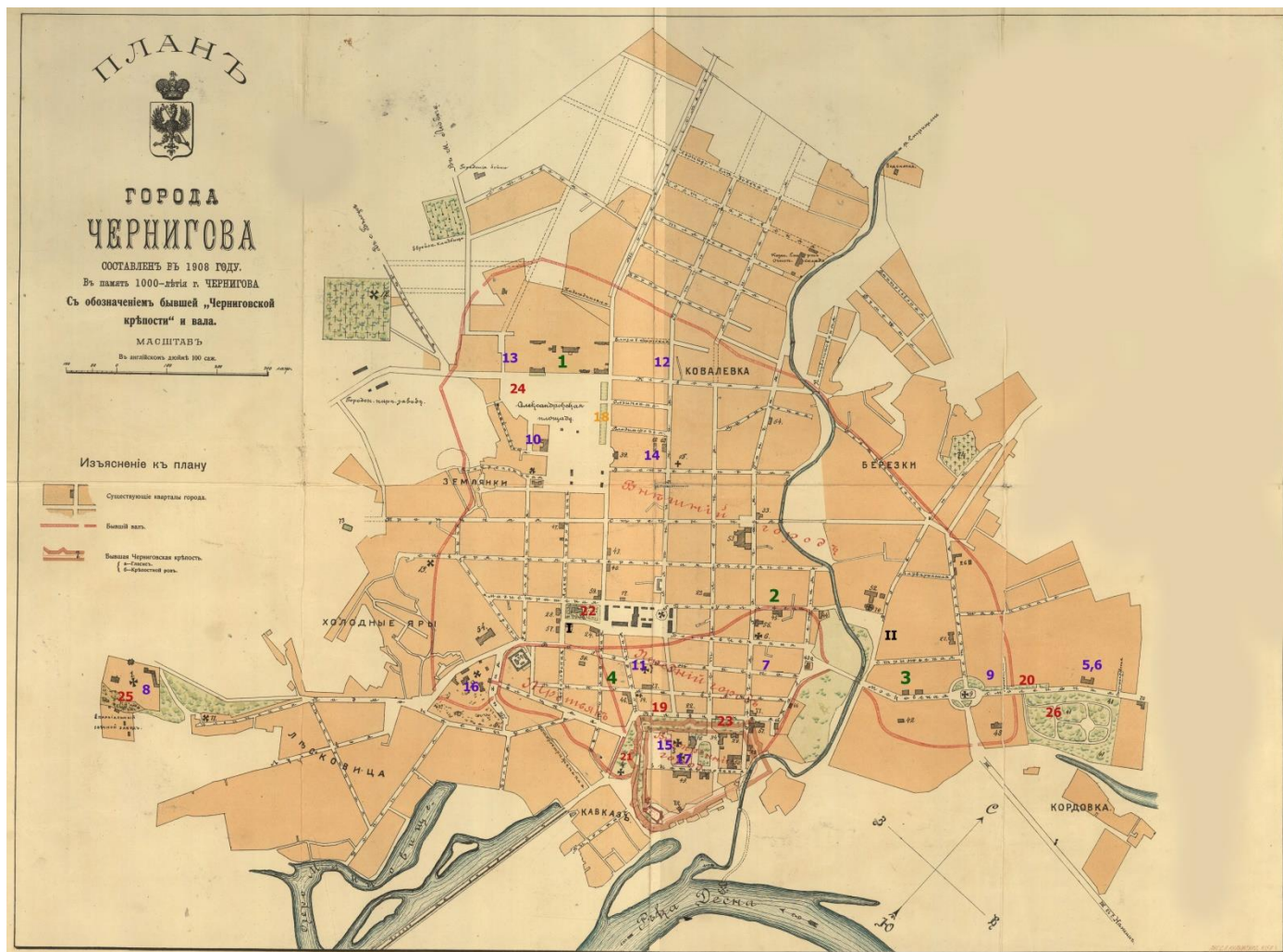
Охорона правопорядку та пожежна справа

- I, II, III, IV** – поліцейські частини.
71 – Приміщення пожежної команди.

Рекреаційні комплекси

72. Міський парк.
73. Корпусний сад.
74. Петровський парк.
75. Бульвар Котляревського.
76. Сквер М. Белухі-Кохановського.
77. Парк школи садівництва.
78. Каштанова алея.
79. Романовський парк.
80. Іподром.

ДОДАТОК Ф

Мапа 8¹Заклади охорони та відновлення здоров'я Чернігова на початку ХХ ст.²

¹ План города Чернигова составленный в 1908 году. *Державний архів Чернігівської області*. Ф. 678. Оп. 1. Спр. 126. URL: <https://cn.archives.gov.ua/expos/temat/historymaps/23.html> (дата звернення 04. 04. 2021).

² Складено за: Адрес-календарь. *Календарь Черниговской губернии на 1911 г.* С. 1–64; Черниговская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–18; Очерк истории города Чернигова 907–1907 годах. С. 34.

Медичні інституції

1. Губернська земська лікарня.
2. Міська амбулаторна лікарня.
3. Чернігівська лікарня Червоного Хреста.
4. Аптека громади сестер милосердя імені святого Феодосія.

Установи соціального захисту

5. Чернігівський дитячий притулок.
6. Богадільня імені І. В. Боброва.
7. Училище для незрячих.
8. Будинок для бідних.
9. Училище-притулок для глухонімих хлопчиків
10. Будинок працелюбства.
11. Єпархіальна богадільня.
12. Єврейська богадільня.
13. Жіноча богадільня Чернігівського благодійного товариства.

14. Міський нічліжний притулок.
15. Нічліжний притулок з чайною Чернігівського кафедрального собору.
16. Будинок для прочан при Єлецькому монастирі.
17. Літній нічліжний барак при кафедральному соборі.

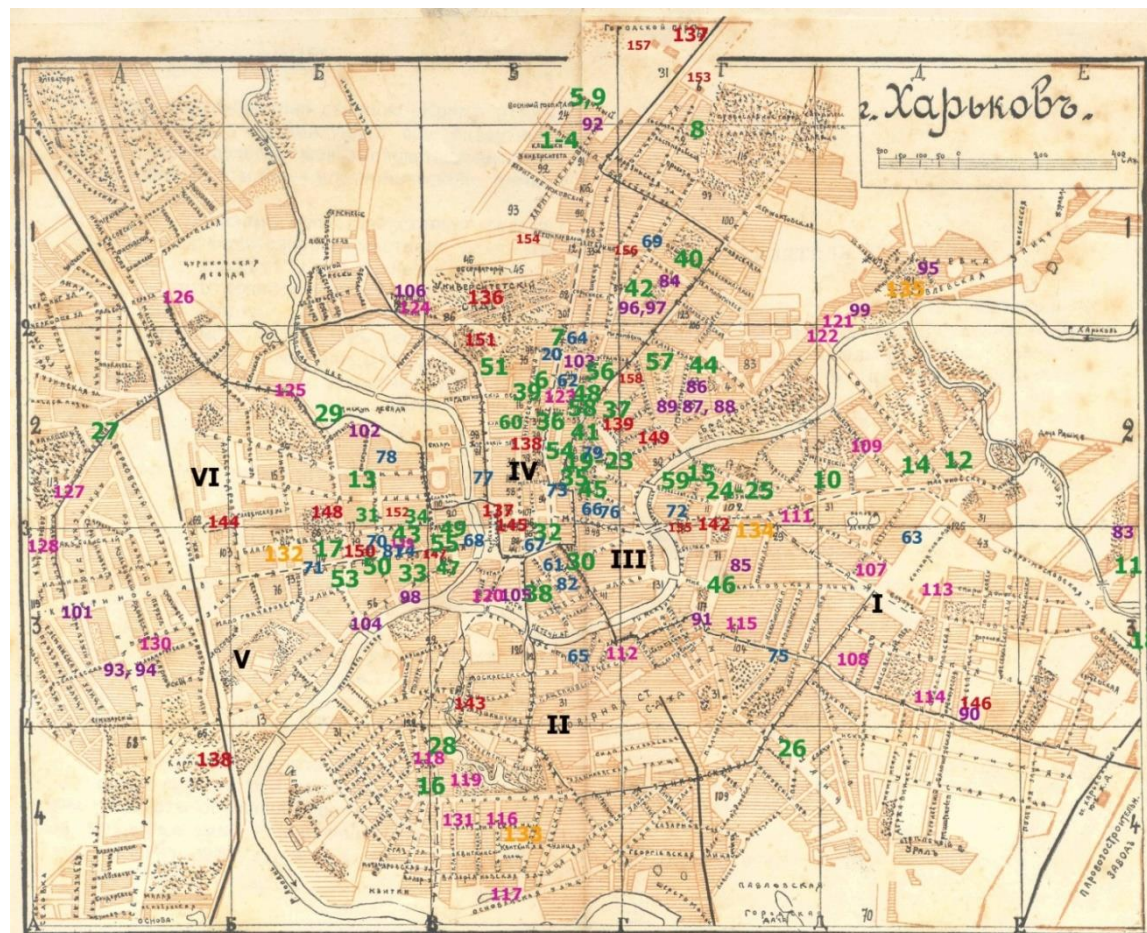
Охорона правопорядку та пожежна служба

- I, II – поліцейські частини.
18. Будівля Вільного пожежного товариства.

Рекреаційні комплекси

19. Преображенський бульвар.
20. Смоленський бульвар.
21. Костянтинівський парк (Чернігівський Вал).
22. Театральний сквер.
23. Сквер на Гімназичному майдані.
24. Олександрівській сквер.
25. Сквер на Болдиній горі.
26. Міський сад.

ДОДАТОК Х

Мапа 9¹Заклади охорони та відновлення здоров'я Харкова на початку XX ст.²

¹ План Харькова 1914 года. URL : <<https://forum.violity.com/viewtopic.php?t=68222&sid=5460d4d2490d75737f3f5a15f28b6fb1>> (Дата обращения 27.07.2021)

² Складено за: Указатель торгово-промышленный, технический, юридический и медицинский. Харьков, 1912. С. 52–55; Личный состав попечительств. *Известия Харьковской городской думы*. 1916. № 1. С. 101–104; Харьковская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–26; Полтавская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–23; Устинов И. А. Описание г. Харькова. С. 43.

Лікарні

1. Акушерсько-гінекологічна клініка Харківського імператорського університету.
2. Терапевтична факультетська клініка.
3. Офтальмологічна факультетська клініка.
4. Хірургічна факультетська клініка.
5. Дерматологічна клініка.
6. Поліклініка нервових хвороб і електротерапевтичний кабінет імені Манько.
7. Поліклініка дитячих хвороб.
8. Пропедвтична терапевтична і хірургічна клініка.
9. Військовий госпіталь.
10. Міська очна лікарня імені проф. Л. Л. Гіршмана.
11. Губернська земська лікарня.
12. Родопомічний заклад з гінекологічним відділенням при повивальному училище Харківського губернського земства.
13. Родопомічний заклад.
14. Лікарня Товариства піклування про хворих дітей.
15. Міська дитяча лікарня імені князя Кропоткіна.
16. Міська амбулаторна дитяча і гінекологічна лікарня.
17. Олександрівська міська лікарня.
18. Миколаївська міська лікарня з відділенням Гельферіх-Саде.

Установи Харківського медичного товариства (19-23):

19. Лікарня для хворих, що приходять.
20. Лікарня імені Д. А. Донець-Захаржевського.
21. Бактеріологічна станція з Пастерівським інститутом для приготування антидифтерійної сироватки.
22. Притулок для приміщення укушених сказаними тваринами.
23. Хіміко-мікроскопічний кабінет.

Установи Товариства Червоного Хреста (24-25):

24. Амбулаторна лікарня і аптека.
25. Стаціонарна лікарня.
26. Амбулаторія 1-гої міської медичної ділянки.
27. Амбулаторія 2-гої міської медичної ділянки.
28. Амбулаторія 3-гої міської медичної ділянки.
29. Амбулаторія 4-гої міської медичної ділянки.
30. Безкоштовна амбулаторна лікарня Товариства допомоги бідним євреям Харкова.
31. Товариство «Швидка допомога».
32. Товариство нічних чергувань лікарів.
33. Союз для боротьби з дитячою смертністю в Росії «Крапля молока».
34. Лікарня для хворих легкими А. І. Авдакова.
35. Жіноча лікарня з пологовим відділенням О. С. Аріє.

36. Дитяча лікарня Я. С. Аркавіна.
37. Лікарня з хвороб: горла, вуха, носа С. М. Бурака.
38. Лікарня по внутрішнім і нервових хвороб І. С. Бреслава.
39. Очна лікарня Е. П. Браунштейна.
40. Санаторій і водолікарня Я. І. Гольдштейна.
41. Лікарня жіночих хвороб Н. А. Голубніченко.
42. Лікарня для нервових і душевних хворих Б. С. Грейденберга.
43. Лікарня і водолікарня Давидович.
44. Лікарня для нервових і душевних хворих «Зелений берег».
45. Лікарня жіночих хвороб З. Д. Клейф.
46. Хірургічна лікарня Н. М. Лівшиця.
47. Хірургічна лікарня Д. В. Лихоноса та Г. І. Авербаха.
48. Лікарня і водолікарня С. В. Мангубі.
49. Лікарня жіночих хвороб Л. Г. Маргуліса.
50. Очна лікарня Д. М. Натансона.
51. Хірургічна лікарня Пржевальського.
52. Лікарня хірургічних і жіночих хвороб С. Р. Розенцвейга та Г. А. Ридніка.
53. Лікарня внутрішніх хвороб Л. Л. Рохліна.
54. Лікарня для хворих, що приходять М. Н. Раснянського.
55. Лікарня по хворобах горла, носа і вуха О. О. Скрипта.
56. Хірургічна лікарня М. І. Трінклера.
57. Лікарня для нервових і душевно-хворих Я. Я. Трутовського.
58. Хірургічна лікарня М. Б. Фабриканта.
59. Ортопедична лікарня Ю. Ф. Фінкса.
60. Лікарня жіночих хвороб Б. О. Фукса.

Аптеки

61. Бурцова Н. І.
62. Вайдова В. В.
63. Войташевського Б. І.
64. Дамрова Л. Ф.
65. Златопільського А. І.
66. Кох (спадкоємці)
67. Лапіна І. П.
68. Лапіна М. П.
69. Мільфорта В. Ф.
70. Мусліна Л. Л.
71. Плотічера А. С.
72. Португалова А. Л.
73. Сартіссона Е. І.
74. Середницького Ц. Н.
75. Спаського Л. Г.

76. Тутаєва В. С.
77. Фолькмана В. П.
78. Чуднівського С. Б.
79. Шлугера Л. І.
80. Щавинського С. Б.
81. Товариства послідовників гомеопатії.
82. Провизора Юхновича.

Установи соціального захисту

83. Богоугодні заклади Харківського земства.
84. Дитячий притулок Харківського губернського піклування дитячих притулків.
85. Притулок для дівчат зі школою Товариства призріння малолітніх сиріт.
86. Олександрівській притулок для хлопців та школа для дівчат Харківського благодійного товариства.
87. Жіноча богадільня для осіб привілейованої верстви Харківського благодійного товариства.
88. Жіноча богадільня для осіб простої верстви Харківського благодійного товариства.
89. Будинок призріння літніх людей та малолітніх дворян.
90. Будинок працелюбства з нічліжним притулком.
91. Ольгінський притулок.
92. Училище сліпих дітей.
93. Притулок для бідних дітей Харківського міщанського товариства.
94. Богадільня Харківського міщанського товариства.
95. Дитячий притулок Харківського товариства сприяння фізичному вихованню дітей.
96. Сирітський будинок Євангелістко-лютеранської парафії.
97. Богадільня Євангелістко-лютеранської парафії.
98. Міська богадільня імені Попової.
99. Міська богадільня імені Віхрева.
100. Міська богадільня імені Клеменова.
101. Богадільня Харківського ремісничого товариства.
102. Міський нічліжний будинок.
103. Богадільня для іноземців римського католицького віросповідання.
104. Міський нічліжний будинок для прочан імені Гутоб.
105. Дешева їдальня для студентів.
106. Училище для глухонімих.

Міські опікунства про бідних

107. Бюро 1-ого піклування про бідних.
108. Ясла та поживний пункт 1-го піклування про бідних.

109. Бюро 2-го піклування про бідних.
110. Ясла та поживний пункт 2-го піклування про бідних.
111. Бюро 3-ого піклування про бідних.
112. Ясла 3-го піклування про бідних.
113. Поживний пункт 3-го піклування про бідних.
114. Бюро 4-ого піклування про бідних.
115. Ясла 4-го піклування про бідних.
116. Бюро 5-ого піклування про бідних.
117. Ясла та поживний пункт 5-го піклування про бідних.
118. Бюро 6-ого піклування про бідних.
119. Ясла 6-го піклування про бідних.
120. Бюро 7-ого піклування про бідних.
121. Бюро 8-ого піклування про бідних.
122. Ясла та поживний пункт 8-го піклування про бідних.
123. Бюро 9-ого піклування про бідних.
124. Бюро 10-ого піклування про бідних.
125. Бюро 11-ого піклування про бідних.
126. Бюро 12-ого піклування про бідних.
127. Бюро 13-ого піклування про бідних.
128. Притулок для сиріт 13-го піклування про бідних.
129. Бюро 14-ого піклування про бідних.
130. Ясла 14-го піклування про бідних.
131. Бюро 15-го піклування про бідних.

Охорона правопорядку та пожежна безпека

- I, II, III, IV, V, VI** – поліцейські частини.
132. Залопанська пожежна частина.
 133. Заїківська пожежна частина.
 134. Михайлівська пожежна частина.
 135. Шоста пожежна частина.

Рекреаційні комплекси

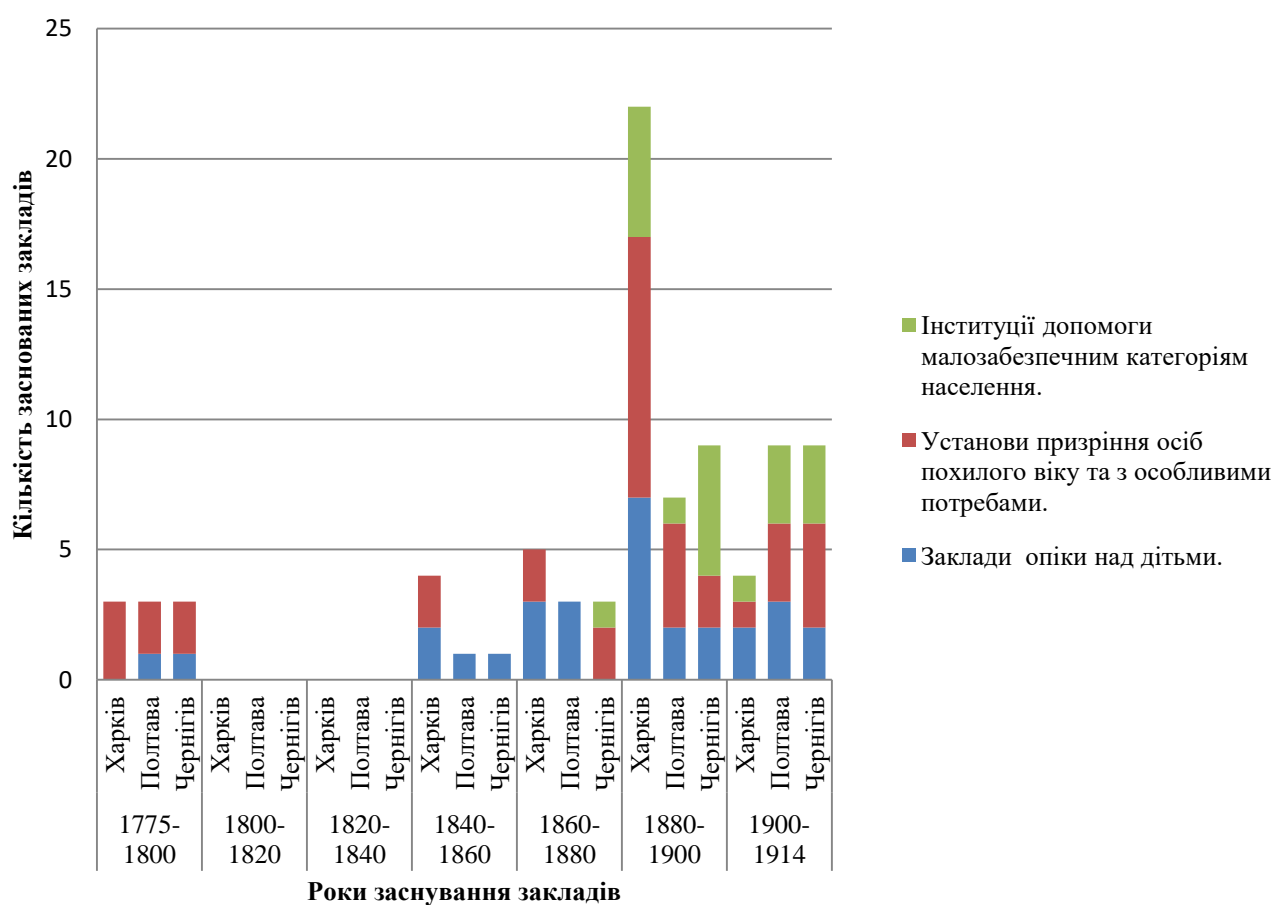
136. Університетський сад.
137. Миколаївський міський парк.
138. Карповський сад.
139. Театральний сквер.
140. Сергієвський сквер.
141. Миколаївський сквер.
142. Вознесенський сквер.
143. Воскресенський сквер.
144. Залізничний сквер.
145. Університетський бульвар.

146. Сквер Народного будинку.
147. Катеринославський сквер.
148. Сад «Тиволі».
149. Сад «Баварія».
150. Сад «Шато-де-Фльор».
151. Сад Комерційного клубу.
152. Сад «Ермітаж».
153. Іподром.
154. Циклодром.
155. Футбольне поле.
156. Футбольне поле.
157. Спортивні зони Товариства «Спортінг».
158. Гімнастичний майданчик Товариства «Сокіл».

ДОДАТОК Щ

Діаграма 1

Динаміка кількості установ соціального захисту губернських міст
Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст.¹

¹ Складено за: Адрес-календарь. Календарь Черниговской губернии на 1911 г. С. 1–64; Полтавская губерния. Благотворительность в России. Т. 2. С. 1–23; Указатель торгово-промышленный, технический, юридический и медицинский. С. 56; Харьковская губерния. Благотворительность в России. Т. 2. С. 1–26; Черниговская губерния. Благотворительность в России. Т. 2. С. 1–18.

ДОДАТОК Ю

Таблиця 13

**Кількість закладів соціального захисту в губерньських містах
Лівобережної України (початок ХХ ст.)¹**

	Харків	Полтава	Чернігів
Кількість установ призріння осіб похилого віку та з особливими потребами	16	13	8
Кількість інституцій опіки над дітьми	16	8	7
Кількість структур допомоги малозабезпеченим містянам	6	4	5
Загальна кількість закладів	38	25	20

¹ Складено за: Адрес-календарь. *Календарь Черниговской губернии на 1911 г.* С. 1–64; Полтавская губерния. *Благотворительность в России.* Т. 2. С. 1–23; Указатель торгово-промышленный, технический, юридический и медицинский. С. 56; Харьковская губерния. *Благотворительность в России.* Т. 2. С. 1–26; Черниговская губерния. *Благотворительность в России.* Т. 2. С. 1–18;

ДОДАТОК Я

Таблиця 14

**Кількість організацій соціального страхування губернських міст
Лівобережної України на початку ХХ ст.¹**

	Харків	Полтава	Чернігів
Кількість корпоративних страхових об'єднань	21	3	6
Кількість товариств допомоги учням та студентам	4	6	5
Кількість жіночих страхових спілок	2	1	
Кількість страхових об'єднань релігійного спрямування	1	2	1
Кількість загальноміських страхових організацій			1
Загальна кількість об'єднань	28	12	12

¹ Складено за: Указатель торгово-промышленный, технический, юридический и медицинский. С. 56; Адрес-календарь. *Календарь Черниговской губернии на 1911 г.* С. 1–64; Памятная книга Полтавской губернии на 1912 год. С. 43, 79–86.

ДОДАТОК АА

Таблиця 15

Чисельність штатів поліції губернських міст Російської імперії на початку ХХ ст.¹

	Кількість поліцмейстерів	Кількість приставів	Кількість помічників приставів	Кількість нижчих поліцейських чинів	Кількість мешканців на одного поліціанта
Харків	1	6		412	501
Полтава	1	4	17	102	494
Чернігів	1	3	4	45	671
Москва	1	42	372	1930	566
Київ	1	10	102	658	487
Вільно	1	8	58	310	542
Смоленськ	1	3	4	80	792
Новгород	1	2	6	52	453
Самара	1	4	38	265	359

¹ Складено за: Города России в 1904 году. Т. 1. С. 30–31, 108–109, 296–305.

ДОДАТОК АБ

Таблиця 16

Основні характеристики пожежної справи губернських міст Російської імперії (кінець XIX ст.)¹

	Чисельність пожежних команд, осіб	Обладнання					Середня кількість пожеж на рік	Кількість населення на одного пожежного
		лінійки	насоси	дідки	коні	парові пожежні машини		
Харків	166	5	5	30	116	0	190	1144
Полтава	93	1	10	58	54	0	12	462
Чернігів	30	1	3	21	22	0	3	900
Москва	1358	17	17	85	450	3	480	555
Санкт-Петербург	1031	14	30	84	381	8	556	927
Київ	177	4	4	24	112	0		988
Вільно	74	1	4	16	50	1	18	1752
Саратов	162	4	0	54	158	1	70	1757
Смоленськ	40	0	1	20	34	0	20	847
Новгород	49	0	2	32	40	0		489

¹ Шереметев А. Д. Краткий статистический обзор пожарных команд Российской империи. Санкт-Петербург : Типография Р. Голике, 1892.

ДОДАТОК АВ

Таблиця 17

**Кількість навчальних закладів
у губернських містах Російської імперії у 1903 році¹**

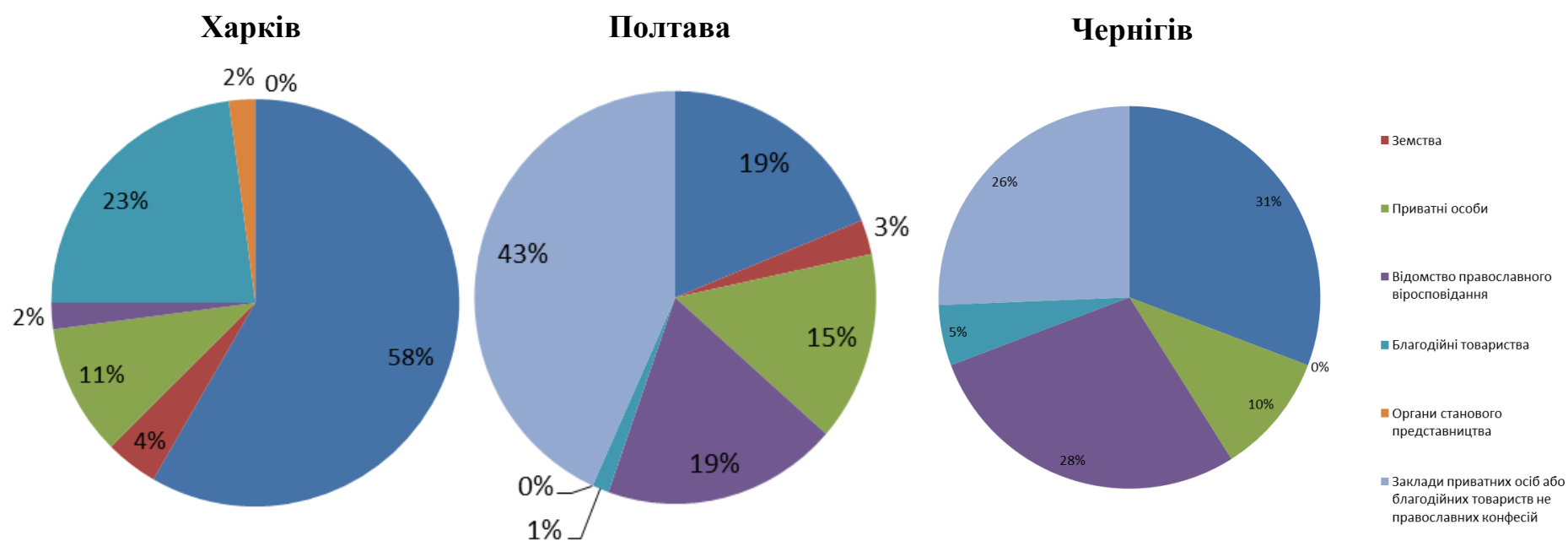
	Кількість початкових навчальних закладів			Кількість середніх навчальних закладів		Кількість вищих навчальних закладів	
	для чоловіків	для жінок	для обох статей	для чоловіків	для жінок	для чоловіків	для жінок
Харків	44	38	29	10	13	3	0
Полтава	26	8		6	4	0	0
Чернігів	7	5	10	3	3	0	0
Москва	184	195	420	39	45	7	2
Новгород	5	4	11	3	1	0	0
Смоленськ	3	1	5	3	3	0	0
Київ	23	17	16	15	23	3	0

¹ Складено за: Города России в 1904 году. Т. 1. С. 204–456; Начальные училища Харькова. Южный край. 1903. 29 марта. С. 3; Отдел III. Педагогический. Харьковский календарь на 1903 год. Харьков : Типография Гессен, Молдчадского и Варшавчик, 1903. С. 163–183.

ДОДАТОК АГ

Діаграма 2

Початкові навчальні заклади у губернських містах Лівобережної України на початку ХХ ст.
за основним джерелом фінансування¹

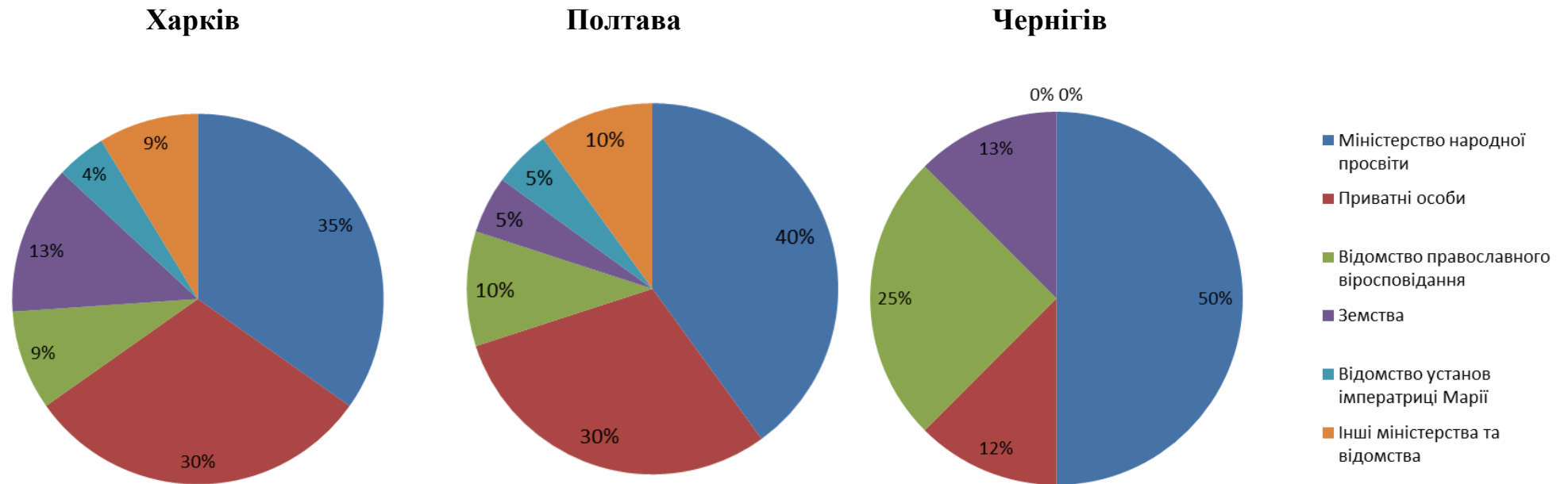

¹ Складено за: Отдел III. Педагогический. *Харьковский календарь на 1903 год*. С. 163–183; О числе учебных заведений и учащихся в Полтавской губернии. *Обзор Полтавской губернии за 1909 год*. Полтава : Типография губернского правления, 1910. Ведомость № 6; О числе учебных заведений и учащихся в Черниговской губернии. *Обзор Черниговской губернии за 1907 год*. Чернигов : Типография губернского правления, 1908. Приложение № 14.

ДОДАТОК АД

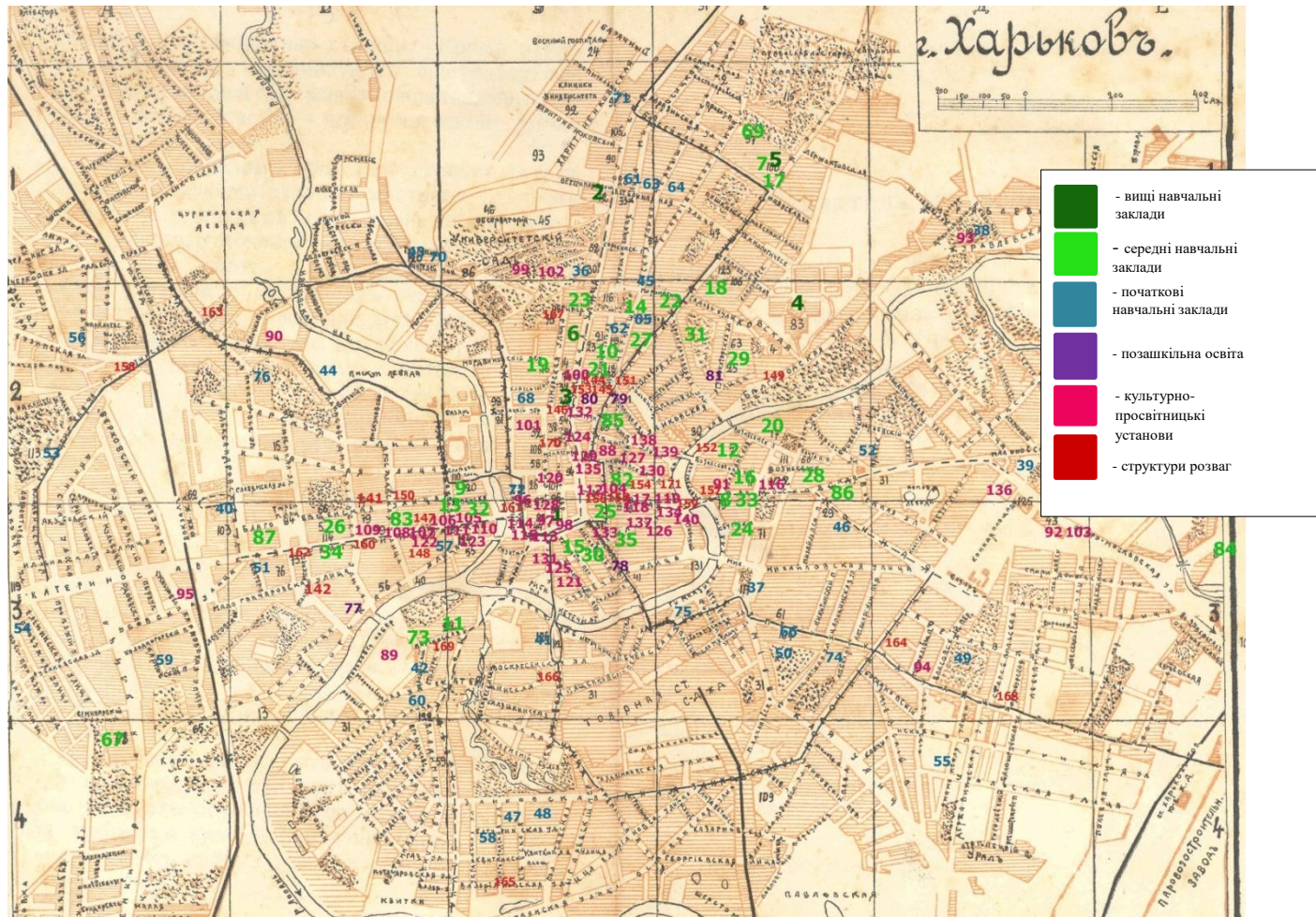
Діаграма 3

Середні навчальні заклади у
губернських містах Лівобережної України на початку ХХ ст.
за основним джерелом фінансування¹

¹ Складено за: Отдел III. Педагогический. *Харьковский календарь на 1903 год*. С. 163–183; О числе учебных заведений и учащихся в Полтавской губернии. *Обзор Полтавской губернии за 1909 год*. Ведомость № 6; О числе учебных заведений и учащихся в Черниговской губернии. *Обзор Черниговской губернии за 1907 год*. Приложение № 14.

ДОДАТОК АЕ

Мана 10¹Навчальні заклади та культурні установи Харкова наприкінці XIX – на початку XX ст.²

¹ План Харькова 1914 года. URL : <<https://forum.violity.com/viewtopic.php?t=68222&sid=5460d4d2490d75737f3f5a15f28b6fb1>> (Дата обращения 27.07.2021).

² Складено за: Адрес-календарь. *Харьковский календарь на 1912 год*. С. 61–92; Указатель торгово-промышленный, технический, юридический и медицинский. Харьков, 1912. С. 50–52; Отдел библиографический. *Харьковский календарь на 1894 год*. Харьков, 1893. С. 538–540; Харьков : путеводитель для туристов и экскурсантов. Харьков : Типография И. М. Аничкина, 1915. С. 50; Чибрарио Г. *Вся кинематография : настольная адресная и справочная книга*. Москва : Карамзин. С. 54.

Навчальні заклади

1. Харківський імператорський університет.
2. Харківський ветеринарний інститут.
3. Жіночий медичний інститут Харківського медичного товариства.
4. Харківський технологічний інститут.
5. Харківські вищі комерційні курси.
6. Вищі жіночі курси Товариства взаємодопомоги трудящих жінок.
7. Комерційне училище Імператора Олександра III.
8. Харківська 1-ша чоловіча гімназія.
9. Харківська 2-га чоловіча гімназія.
10. Харківська 3-тя чоловіча гімназія.
11. Харківська 4-та чоловіча гімназія.
12. Харківська 1-ша приватна гімназія.
13. Чоловіча приватна гімназія С. Г. Денченко.
14. Приватна чоловіча гімназія групи викладачів 3-ої гімназії.
15. Приватний навчальний заклад 1-ого розряду.
16. Харківське 1-ше реальне училище.
17. Харківське 2-ге реальне училище.
18. Приватне реальне училище Г. О. Буракова.
19. Маріїнська жіноча гімназія.
20. Харківська 2-га жіноча гімназія.
21. Жіноча гімназія при євангелістко-лютеранській церкві Святого Вознесіння.
22. Жіноча гімназія Д. Д. Оболенської.
23. Жіноча гімназія К. М. Драшковської.
24. Жіноча гімназія Н. Я. Грегорцевич.
25. Жіноча гімназія Л. М. Черняковської.
26. Жіноча гімназія Л. В. Домбровської.
27. Жіноча гімназія Є. М. Покровської.
28. Жіноча гімназія В. А. Шекун.
29. Жіноча гімназія А. С. Шиловой.
30. Гімназія Товариства взаємодопомоги трудящих жінок.
31. Жіноча гімназія Орлової.
32. Жіноча гімназія Голубниченко.
33. Гімназія для дітей обох статей С. А. Родіонової.
34. Жіноча гімназія В. К. Левковец.
35. Жіноча гімназія Попової.
36. 1-ше міське училище.
37. 2-ге міське училище.
38. Училище імені М. М. Серебрякової.
39. Училище імені Н. С. Клеменової.
40. Училище імені О. С. Пушкіна.
41. Училище імені М. Д. Скобелева.
42. Училище імені Н. І. Ільїна.
43. Училище імені І. С. Тургенева.
44. 9-те приходське училище.
45. 11-те приходське училище.
46. 12-те приходське училище.
47. Училище імені К. Д. Ушинського.
48. Училище імені О. В. Суворова.
49. 18-те приходське училище.
50. Олександрівське училище.
51. Училище імені В. А. Жуковського.
52. Училище імені М. В. Гоголя.
53. Училище імені М. О. Некрасова.
54. Олексіївське училище.
55. 24-те приходське училище.
56. 25-те приходське училище.
57. 26-те приходське училище.
58. 27-ме приходське училище.
59. 28-ме приходське училище.
60. 1-ше училище Харківського товариства грамотності.
61. 2-ге училище Харківського товариства грамотності.
62. Жіноча ремісничка школа Харківського товариства грамотності.
63. Школа декоративного живопису імені Н. О. Бородаєвського Харківського товариства грамотності.
64. Недільна чоловіча школа Харківського товариства грамотності.
65. Недільна жіноча школа Харківського товариства грамотності.
66. Харківське міське ремісниче училище.
67. Харківська духовна семінарія.
68. Харківське духовне училище.
69. Харківське жіноче єпархіальне училище.
70. Харківське училище глухонімих.
71. Харківське училище незрячих.
72. Харківське художнє училище.
73. Торгівельна школа Товариства взаємодопомоги прикажчиків.
74. 1-ша школа Харківського відділення Імператорського технічного товариства.
75. 2-га школа Харківського відділення Імператорського технічного товариства.

76. 3-тя школа Харківського відділення Імператорського технічного товариства.
 77. Музичні курси гри на фортепіано Карпової.
 78. Музичні курси Тихонових.
 79. Музичні драматичні курси Соколова.
 80. Музична школа Немировської.
 81. Музична школа гри на фортепіано Т. М. Редіної.
 82. 1-ша зуболікарська школа П. П. Кривопускова.
 83. Зуболікарська школа лікаря М. Б. Зеленського.
 84. Фельдшерська школа при Харківській губернській лікарні.
 85. Фельдшерсько-акушерська школа лікаря М. П. Ряснянського.
 86. Харківський земський родопомічний навчальний заклад.
 87. Харківське технічне залізничне училище.

Культурно-просвітницькі установи

88. Харківська громадська бібліотека.
Бібліотеки-читальні Харківського товариства розповсюдження грамотності
 89. 1-ша бібліотек-читальня.
 90. 2-га бібліотека-читальня (до 1904 року).
 91. 3-тя бібліотека читальня.
 92. 4-та бібліотека читальня (до 1903 року).
 93. 5-та бібліотека читальня.
 94. 1-ий філіал Харківської громадської бібліотеки.

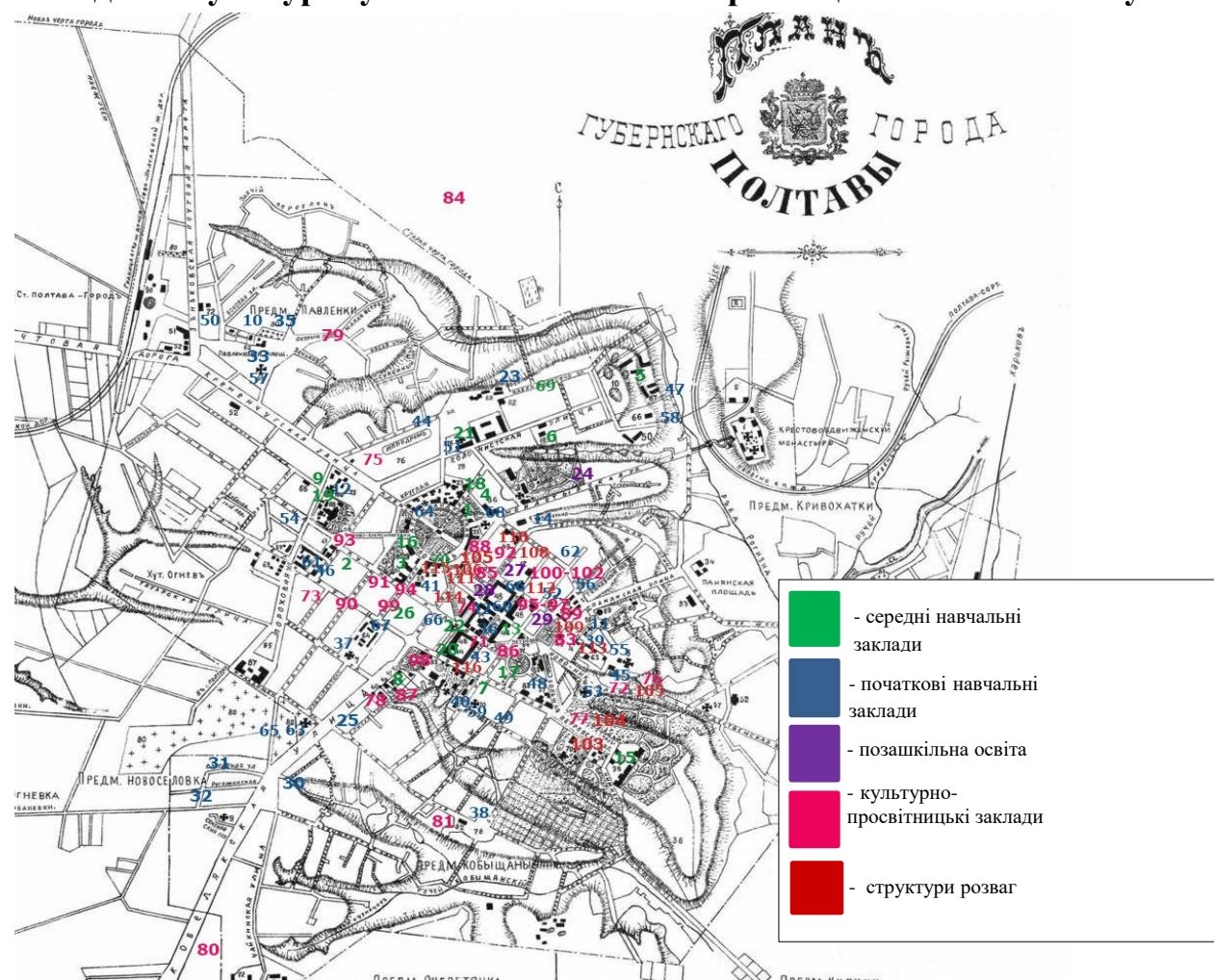
95. 2-гий філіал Харківської громадської бібліотеки.
 96. Харківський міський художньо-промисловий музей.
 97. Музей красних мистецтв та старожитностей.
 98. Етнографічний музей Харківського історико-філологічного товариства.
 99. Зоологічний музей.
 100. Гірничопромисловий музей.
 101. Єпархіальний церковно-археологічний музей.
 102. Бджільницький музей.
 103. Народний будинок.
 104. Бібліотека з книгарнею М. І. Бестужевої.
 105. Бібліотека з книгарнею А. С. Гусевої.
 106. Бібліотека з книгарнею О. М. Сікорської.
 107. Бібліотека та кабінет для читання Григорієвої.
 108. Південна театральна бібліотека В. М. Лігди.
 109. Книгарня І. І. Куколевського.
 110. Книгарня О. І. Куколевського.
 111. Книгарня Британського Біблійного товариства.
 112. Книгарня М. С. Вінклера.
 113. Книгарня І. Т. Пузакова.
 114. Книгарня Ф. І. Михайлова.
 115. Книгарня Т. С. Юркова.
 116. Книгарня М. Захарової.
 117. Книгарня П.-А. Г. Брейтігама.
 118. Книгарня А. Г. Дредера.

119. Книгарня П. П. Джунковського.
 120. Книгарня О. Д. Карчагіна.
 121. Книгарня Ф. О. Тогінсона.
 122. Склад книг та навчальних посібників при Харківській губернській земській управі.
 123. Книжкова торгівля при Бюро Харківського товариства сільського господарства.
 124. Соборна крамниця для продажу книг релігійного та духовного змісту.
 125. Склад видань А. Дарре.
 126. Склад видань А. М. Зільберберга.
 127. Типографія Харківського губернського правління.
 128. Типографія Харківського імператорського університету.
 129. Типо-літографія І. М. Варшавчика.
 130. Типо-літографія Х. Аршавської.
 131. Типографія А. Дарре.
 132. Типо-літографія К. П. Счасні.
 133. Типо-літографія А. С. Шмерковича.
 134. Типографія газети «Южный край».
 135. Типографія Товариства «Друкарня С. І. Яковлева».
 136. Типо-літографія О. М. Степанова.
 137. Типо-літографія С. Г. Іванченко.
 138. Літографія О. І. Диденкової.
 139. Літографія Е. Ф. Беверсдорф.
 140. Типо-літографія А. М. Зільберберга.

Структури розваг

141. Цирк Г. Муссурі (театр-колізей).
142. Цирк-театр Г. Грікке.
143. Цирк М. Лара.
144. Міський драматичний театр.
145. Театр «Блакитне око».
146. Театр «XX століття».
147. Театр Сарматова.
148. Театр Смолякова.
149. Вар'єте «Версаль».
150. Концертний зал Буфф.
151. Театр Польського будинку.
152. Театр-вар'єте-кабаре «Вілла Жаткіна».
153. Кінотеатр «Ампір».
154. Кінотеатр «Модерн».
155. Кінотеатр «Мішель».
156. Кінотеатр «Аполло».
157. Кінотеатр «Бомонд».
158. Кінотеатр «Весь світ».
159. Кінотеатр «Дзеркало життя».
160. Кінотеатр «Корсо».
161. Кінотеатр «Маяк».
162. Кінотеатр «Міньйон».
163. Кінотеатр «Розвага».
164. Кінотеатр «Олімп».
165. Кінотеатр «Основа».
166. Кінотеатр «Фенікс».
167. Комерційний клуб з літньою естрадою та оперним театром.
168. Будинок робітників (театр Харківського товариства взаємодопомоги зайнятих ремісничою працею).
169. Зібрання прикажчиків.
170. Дворянське зібрання.
171. Офіцерське зібрання.

ДОДАТОК АЖ

Мапа 11¹Навчальні заклади та культурні установи Полтави наприкінці XIX – на початку XX ст.²

¹ План Полтавы 1909 года. URL : <https://poltava-litopys.at.ua/photo/1> (дата звернення 27.07.2021).

² Складено за: Адрес-календарь. Памятная книжка Полтавской губернии на 1914 год. Полтава : Типо-Литография Губернского Правления, 1914. С. 56–77; Справочный отдел. *Памятная книга и Адрес-календарь Полтавской губернии на 1898 год*. Полтава : Типография Л. Фришберга, 1898. С. 57.

Навчальні заклади

1. Петровський Полтавський кадетський корпус.
2. Олександрівське реальне училище.
3. Полтавська гімназія Імператора Олександра I.
4. 2-га чоловіча гімназія.
5. Духовна семінарія.
6. Духовне училище.
7. Комерційне училище А. О. Байера.
8. Фельдшерська школа.
9. Ремісниче училище.
10. Полтавське училище садівництва.
11. 1-ше вище початкове училище.
12. 2-ге вище початкове училище імені Товариства взаємного кредиту.
13. Полтавське землемірне училище.
14. Єврейське училище Талмуд-тора.
15. Інститут шляхетних дівчат.
16. Маріїнська гімназія.
17. Жіноча гімназія В. П. Ахшарумової.
18. Жіноча гімназія Н. О. Старицької.
19. Жіноча гімназія М. П. Павелко.
20. Жіноча гімназія А. П. Вахніної.
21. Єпархіальне жіноче училище.
22. Жіноча прогімназія В. А. Морозовської.
23. Училище для сліпих дівчат.
24. Професійні курси для підготовки вчительок рукоділля дворянки М. П. Ольховської.
25. Початкове училище для єврейських дівчат.
26. Музичне училище Полтавського відділення Імператорського російського музичного товариства.
27. Музична школа В. М. Копецької.
28. Класи фортепіано вільного художника А. І. Душкової-Левитіної.
29. Скрипкові курси І. І. Гольдберга.
30. Кобищанське початкове училище.
31. Берековське початкове училище.
32. Рудковське початкове училище.
33. Початкове училище імені М. П. Ерістова.
34. Початкове училище імені П. П. Старицького.
35. Павленковське початкове училище.
36. Приходське чоловіче училище.
37. Жіноче приходське училище імені А. Ф. Черненко.
38. 1-ше міське училище імені Каменського.
39. 2-ге міське училище.
40. 3-тє міське училище імені Стефановича.
41. 4-тє міське училище пам'яті 19 лютого 1861 року.
42. 5-тє міське училище імені М. В. Гоголя.
43. 6-тє міське училище імені М. В. Остроградського.
44. 7-ме міське училище імені В. П. Трегубова.
45. 8-ме міське училище імені І. П. Котляревського.
46. 9-тє міське училище імені О. О. Зинов'єва.
47. 10-тє міське училище 40-ліття Страхового товариства.
48. 11-тє міське училище пам'яті заснування Державної думи.
49. 12-тє міське училище.
50. Двокласне церковно-парафіяльне училище.
51. Зразкова жіноча школа при Полтавському єпархіальному жіночому училищі.
52. Церковно-парафіяльна школа при Стрітенській церкві.
53. Жіноча церковно-парафіяльна школа при Миколаївській церкві.
54. Церковно-парафіяльна школа Свято-Троїцького братства.
55. Жіноча церковна парафіяльна школа при Успенському соборі.
56. Чоловіча школа Полтавського будинку працелюбства.
57. Церковно-парафіяльна школа при Покровській церкві.
58. Монастирська школа.
59. Церковно-парафіяльна школа при Знаменській церкві.

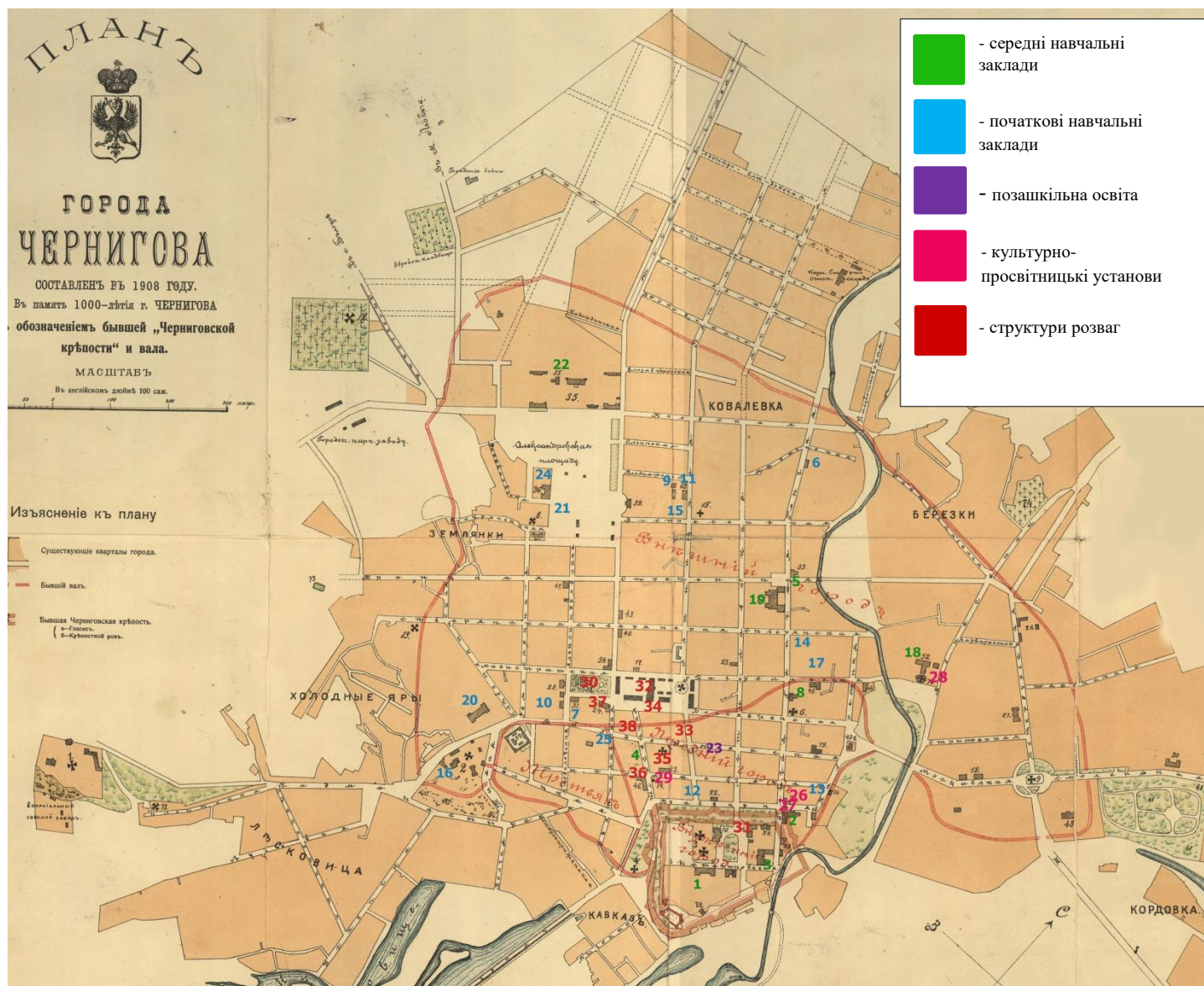
60. Навчальний заклад 3-ого розряду М. О. Ворожейкіної.
61. Навчальний заклад 3-ого розряду М. М. Ступачевської.
62. Навчальний заклад 3-ого розряду К. Я. Шабаліної.
63. Навчальний заклад 3-ого розряду Л. Ю. Леванської-Нікітіної.
64. Навчальний заклад 3-ого розряду К. О. Катаровської.
65. Навчальний заклад 3-ого розряду О. К. Ганьков.
66. Навчальний заклад 3-ого розряду для єврейських дівчат Р. А. Маркович.
67. Навчальний заклад 3-ого розряду для єврейських дівчат О. Е. Брауде.
68. Навчальний заклад 3-ого розряду для єврейських дівчат Р. А. Резовської.
69. Полтавський учительський інститут.
70. Полтавська жіноча художньо-ремісничка школа імені С.С. Хрульова.

Культурно-просвітницькі установи

71. Полтавська громадська бібліотека
72. Філіяльне відділення Полтавської громадської бібліотеки.
73. Відділ громадської бібліотеки.
74. Російсько-єврейська бібліотека.
75. Бібліотека для бідних піклування про бідних.
76. Бібліотека-читальня Свято-Макаріївського братства.
77. Єпархіальний книжковий склад.
78. Безкоштовна бібліотека спілки націоналістів.
79. Міська бібліотека-читальня .
80. Бібліотека в Кобищанах.
81. Безкоштовна Кобищанська бібліотека.
82. Музей Полтавського церковно-археологічного комітету.
83. Природно-історичний музей Полтавського губернського земства.
84. Музей Полтавської битви.
85. Просвітницький будинок імені М. В. Гоголя.
86. Український клуб з читальнею.

87. Типографія Полтавського губернського правління.
 88. Типо-літографія І. А. Дохмана.
 89. Типо-літографія Л. Т. Фришберга.
 90. Типо-літографія Д. Н. Подземського.
 91. Типо-літографія Старожицького.
 92. Типо-літографія Г. І. Маркевича.
 93. Типо-літографія Ф. Ф. Шиндлера.
 94. Книжкова крамниця К. Шали.
 95. Книжкова крамниця М. Савельського.
 96. Книжкова крамниця Ш. Шиллянського.
 97. Книжкова крамниця В. Борисова.
 98. Книжкова крамниця С. Рогачевського.
 99. Єврейська книгарня І. Вільдовського.
 100. Книгарня Р. Іцко.
 101. Книгарня В. Савчука.
 102. Книгарня І. Буніна.
- #### **Структури розваг**
103. Літній театр.
 104. Цирк.
 105. Кінотеатр «Ілюзіон» .
 106. Кінотеатр «Патетграф» .
 107. Кінотеатр «Рекорд».
 108. Кінотеатр «Люкс».
 109. Кінотеатр «Палас-театр».
 110. Кінотеатр «Колізей».
 111. Полтавський клуб.
 112. Купецький клуб.
 113. Зібрання чиновників.
 114. Гарнізонне військове зібрання.
 115. Дворянське зібрання.
 116. Клуб трудящих.
 117. Друге суспільне зібрання.

ДОДАТОК АЗ

Мапа 12¹Навчальні заклади та культурні установи Чернігова наприкінці XIX – на початку XX ст.²

¹ План города Чернигова составленный в 1908 году. *Державний архів Чернігівської області*. Ф. 678. Оп. 1. Спр. 126. URL : <https://cn.archives.gov.ua/expos/temat/historymaps/23.html> (дата звернення 04. 04. 2021).

² Складено за: Адрес-план Чернигова 1908 г. *Календарь Черниговской губернии на 1909 год*. Чернигов, 1909. С. 205; Адрес-календарь. *Календарь Черниговской губернии на 1914 год*. Чернигов : Типография губернского правления, 1914. С. 28–57; Адрес-календарь. *Календарь Черниговской губернии на 1891 год*. Чернигов : Типография Губернского Правления. С. 32; Руденок В. З історії чернігівського кіно. URL : <https://www.gorod.cn.ua/city/knigi-o-chernigove/619-sbornik-istoricheskikh-statei-o-chernigove.html> (дата звернення 01. 12. 2020).

Навчальні заклади

1. Чернігівська чоловіча гімназія Імператора Олександра І.
2. Чернігівське Реальне Училище.
3. Чернігівська жіноча гімназія.
4. Жіноча «Групи батьків» гімназія.
5. Жіноча гімназія Н. М. Заостровської.
6. 1-ше вище початкове училище.
7. 2-ге вище початкове училище.
8. Міська торгова школа.
9. Двокласне жіноче парафіяльне училище.
10. Олександрівське міське ремісниче училище.
11. Міське жіноче ремісниче училище.
12. 1-ше парафіяльне чоловіче училище.
13. 2-ге парафіяльне жіноче училище.
14. 3-тє Володимирське чоловіче училище.
15. 4-тє та 5-тє жіночі училища імені М. В. Гоголя.
16. 6-тє міське училище..
17. 7-ме міське училище.
18. Духовна семінарія.
19. Єпархіальне жіноче училище.
20. Чоловіче духовне училище.
21. Училище-притулок для глухонімих хлопців.
22. Фельдшерська школа.
23. Музичні класи Чернігівського відділення Імператорського Музичного товариства.
24. Школа при Будинку працелюбства.
25. Училище сліпих.

Культурно-просвітницькі установи

26. Чернігівська громадська бібліотека.
27. Музей Чернігівської вченої архівної комісії .
28. Музей старожитностей імені В. В. Тарновського.
29. Єпархіальне давньосховище.

Структури розваг

30. Міський театр .
31. Шляхетне зібрання .
32. Зібрання чиновників .
33. Комерційне зібрання .
34. Кінотеатр «Міраж»
35. Кінотеатр «Сінематограф Ілюзіон» («Наука та життя» з 1912 року).
36. Кінотеатр «Люкс» .
37. Кінотеатр «Експрес».
38. Кінотеатр «Штремер».

ДОДАТОК АК

Таблиця 18

Кількість закладів культури у губернських містах Російської імперії на початку ХХ ст.¹

	Харків	Полтава	Чернігів	Київ	Смоленськ	Новгород	Москва	Рига
Кількість бібліотек та читальнь ²	11	10	3	16	3	6	73	15
Кількість осіб на одну бібліотеку та читальню	18 755	5040	1035	20 033	21 115	3923	14 963	18 881
Кількість типографій, літографій та типо-літографій	19	9	4	45	7	4	96	41
Кількість народних будинків	1	0	0	1	1	0	1	1
Кількість музеїв	5	2	2	5	1	0		1
Кількість театрів	7	2	2	8	2	1	15	7
Кількість осіб на один театр	29 473	25 200	15 0988	40 066	31 673	23 542	72 824	40 460
Кількість кінотеатрів	14	6	5	12	5	2	66	22
Кількість осіб на один кінотеатр	14 736	8400	6039	26 710	12 669	11 771	16 550	12 873

¹ Складено за: Города России в 1904 году. С. 30–31, 108–109, 296–305.² Без урахування приватних бібліотек.